

RES PUBLICA

Tijdschrift voor Politologie
Revue de Science Politique
Belgian Journal of Political Science

INHOUD - SOMMAIRE - CONTENT

Het Belgisch beleid inzake de erkenning van China, door J. OOSTERWAAL	3-22
Centralisation et décentralisation en Europe de l'Ouest : esquisse d'une problématique, par D.-L. SEILER	23-34
Gesprekken tussen federalisten in de jaren zestig, door L. VANDEWEYER	35-48
Een vaderland om te beminnen ? door B. MADDENS	49-73
Werkloze jongeren : links, rechts of apathisch ? door H. DE WITTE	75-94
Politieke betrokkenheid en activiteit in Nederland - 1973-1986, door P. CASTENMILLER en P. DEKKER	95-110
Fiscaliteit en politiek : het lokaal ni- veau. Een analyse in de 308 Vlaamse gemeenten, door J. ACKAERT	111-129
Selectie uit de toegestuurde werken - Sélection des livres reçus - Selection from the received books	131-133

Het Belgisch beleid inzake de erkenning van China *.

door Jürgen OOSTERWAAL

Wetenschappelijk medewerker aan de Afdeling
Politologie van de Katholieke Universiteit te Leuven

Op 1 oktober 1949 werd de Volksrepubliek China uitgeroepen. Op 25 oktober 1971 ondertekenden China en België een gemeenschappelijk communiqué waarin beide staten elkaar wederzijds erkenden. Meer dan 22 jaar later. Waarom sleepte deze erkenning zo lang aan?

In deze studie wordt geopteerd voor een benadering vanuit het besluitvormingsperspectief. Dit wil zeggen dat de nadruk zal gelegd worden op het proces van besluitvorming als verklaringsgrond voor deze gebeurtenissen. Bij het zoeken naar een antwoord op het "waarom" van een beslissing concentreert deze studie zich op het beantwoorden van de vraag "hoe" een beslissing tot stand is gekomen¹.

Het besluitvormingsproces wordt behandeld als een dynamisch gebeuren, dat ruimer is dan de loutere beslissing op zich. Ook de probleemformulering, de eventuele beleidsvoorstellen, de keuze hieruit en de realisatie van de weerhouden oplossing maken er integrerend deel van uit².

Besluitvorming en beleid inzake de erkenning van de Volksrepubliek China

A. Een chronologische benadering

1. 1949-1966

Vrij vlug na de verdrijving van Tsjang Kai Tsjek naar Taiwan eind september 1949 werd de Mao-regering door een twintigtal staten erkend. Het Oostblok voorop³. Maar ook Groot-Brittannië, de Scandinavische landen, Zwitserland en Nederland erkenden vrijwel onmiddellijk de Volksrepubliek China⁴. Het liberale parlamentslid E. Demuyter pleitte ervoor dat België dit voorbeeld zou volgen⁵.

* Onderzoek doorgevoerd in het kader van het F.K.F.O.-project: De effectiviteit van politiek beleid volgens besluitvormingstype. Dit onderzoek gebeurt binnen de Afdeling Politologie van de K.U. Leuven o.l.v. prof. W. Dewachter.

(1) R. SOETENDORP, Besluitvorming en buitenlands beleid. In: R. SOETENDORP, R. VAN STADEN (red.), *Internationale betrekkingen in perspectief. Theorie en benaderingen in de leer der internationale betrekkingen*. Utrecht, 1987, blz. 103-104.

(2) W. DEWACHTER, *Politieke besluitvorming in België*. Leuven, Afdeling Politologie (beperkte verspreiding), 1987.

(3) De USSR op 2 oktober 1949, Bulgarije en Roemenië op 3 oktober; Tsjecho-Slovakije, Hongarije en Polen op 4 oktober.

(4) Groot-Brittannië op 6 januari 1950; Noorwegen, Denemarken, Finland en Zweden respectievelijk op 8, 9, 13 en 14 januari 1950; Nederland op 27 maart 1950.

(5) *Parl. Hand.*, Kamer, 1950-51, 19 september 1959; *Ibid.*, 30 november 1950 en *Vragen en Antwoorden*, 1950-51, 14 december 1950.

De Koreaanse oorlog, uitgebroken in de nacht van 24 op 25 juni 1950, gooide echter roet in het eten. Kommunistisch China mengde zich in de strijd en werd door de Verenigde Naties als agressor bestempeld⁶.

Hoe luidde het officiële Belgische standpunt? "De Belgische regering heeft geoordeeld dat het niet mogelijk was, vóór 25 juni, datum van de agressie van Noord-Korea op Zuid-Korea over te gaan tot de erkenning van de regering van Peking", antwoordde de minister van Buitenlandse Zaken P. Van Zeeland op een parlementaire vraag⁷. Waarom was dit niet mogelijk? Omdat, zoals publicist R. Coolsaet beweert, buitenlandse politiek België's laatste zorg was in de lente van 1950, "het land was gevangen in de wervelstorm van de koningskwestie"⁸. Of, omdat, zoals de minister zelf suggereerde, "landen zoals de Verenigde Staten en Frankrijk, niet tot deze erkenning (van Peking) overgaan". De minister voegde eraan toe: "In feite hebben slechts zestien landen op de zestig Statenleden van de Verenigde Naties de regering van Peking erkend"⁹. Hiermee de negentiende eeuwse Belgische praktijk weer in herinnering brengende, die erin bestond zeker niet als eerste en ook niet als laatste tot een erkenning over te gaan. Allusie makend op de veroordeling van China door de VN verklaarde de minister tevens dat "de ontwikkeling der laatste gebeurtenissen in Azië de Belgische regering ervan overtuigd hebben dat het ogenblik slecht gekozen zou zijn om een standpunt in te nemen dat zou afwijken van datgene ingenomen door de grote meerderheid der leden van de UNO"¹⁰.

P. Van Zeeland's opvolger P.H. Spaak voegde daar later nog aan toe: "Il me semble qu'il y aurait une inconséquence, je ne sais si elle est juridique, et pour ma part cela ne m'intéresse pas énormément, une inconséquence politique à reconnaître de jure un gouvernement avec lequel la Belgique est en état de guerre. Généralement quand on est en état de guerre, on brise les relations diplomatiques"¹¹.

Er waren ook nog twee andere, niet minder belangrijke problemen. Primo: een erkenning de jure zou het probleem van het Chinese lidmaatschap van de VN doen rijzen¹². Secundo: de trouw aan de Navo-bondgenoten. En de belangrijkste bondgenoot, "die verantwoordelijk is voor de politiek van de vrije wereld in het verre Oosten acht het ogenblik nog niet aangebroken voor de erkenning omdat dit voor de Volksrepubliek een diplomatiek succes zou betekenen met grote weerslag"¹³. Ondanks de Koude Oorlog leek het er op dat de V.S. dit punt nogal geïsoleerd

(6) Punt 1 van de resolutie 498 (V) van 1 februari 1951 stelde: "Finds that the Central People's Government of the People's Republic of China, by giving direct aid and assistance to those who were already committing aggression in Korea and by engaging in hostilities against United Nations forces there has itself engaged in aggression in Korea". Zie *Yearbook of the UNO*, 1951, blz. 224-225.

(7) *Vragen en Antwoorden*, Kamer, 1950-51, 9 januari 1951.

(8) R. COOLSAET, *Buitenlandse Zaken*. Leuven, 1987, blz. 143.

(9) *Vragen en Antwoorden*, Kamer, 1950-51, 9 januari 1951.

(10) *Vragen en Antwoorden*, Kamer, 1950-51, 9 januari 1951.

(11) *Parl. Hand.*, Senaat, 1954-55, 14 december 1954.

(12) *Parl. St.*, Kamer, 1955-56, 16 november 1955, nr. 4-IX-nr. 2.

(13) *Ibidem*. Vier Navo-leden hadden inmiddels de Peking regering al wel erkend, nl. Groot-Brittannië, Noorwegen, Denemarken en Nederland.

stonden. In het verslag van 3 maart 1955 van de Belgische Kamercommissie van Buitenlandse Zaken valt immers te lezen "dat het wenselijk is dat het onmogelijke wordt gedaan om de Amerikaanse opinie en die van de andere partners bij het Atlantisch verbond zoveel mogelijk nader tot elkaar te brengen¹⁴.

In het Parlement was ondertussen een "beweging" ontstaan ten gunste van een erkenning¹⁵. Gebaseerd op een verscheidenheid van argumenten. Ten eerste: de Mao-regering was duidelijk de feitelijke machthebber¹⁶. Ten tweede: de handelsbetrekkingen in het algemeen en de export in het bijzonder zouden erdoor gestimuleerd worden¹⁷. Ten derde: het geopolitieke belang van de Volksrepubliek mag men niet uit het oog verliezen.

Deze "beweging" werd voornamelijk gedragen door de liberalen E. Demuyter, J. Hoste (directeur-eigenaar van "Het Laatste Nieuws" en ex-minister)¹⁸, J. Van der Schueren en C. Moureaux (die beiden ministers zouden worden in het CVP-liberale kabinet, 1958-61, respectievelijk belast met Economische Zaken en Openbaar Onderwijs), de socialisten R. Dekeyzer (vakbondsleider), H. Vos (journalist en ex-minister), F. Dehousse (hoogleraar en later minister), H. Rolin (hoogleraar, minister van staat, ex-minister en voorzitter van de socialistische senaatsfractie) en de communist J. Terfve (ex-minister).

Het "handels"-argument, dat in de discussies veelvuldig opdook, dient wel genuanceerd te worden. Enerzijds hadden de V.S. en de meeste Westeuropese landen een embargo ingesteld waarbij de levering van strategisch materiaal aan communistisch China werd verboden¹⁹. Diplomatieke erkenning zou hieraan niets veranderen. Anderzijds verlangde de Chinese regering wel een dergelijke erkenning, maar ze maakte hiervan geen voorwaarde voor het sluiten van handelstransacties²⁰. De Belgische export naar de Volksrepubliek was in 1956 bijvoorbeeld groter dan de Nederlandse en bijna even groot als die van Groot-Brittannië; twee landen die de Peking regering nochtans erkend hadden²¹. Dit alles neemt natuurlijk niet weg dat een diplomatieke vertegenwoordiging ter plaatse de Belgische ondernemers in hoge mate behulpzaam zou kunnen zijn bij de penetratie van de Chinese markt.

Welke houding nam de Belgische bevolking aan t.a.v. dit probleem? Een opiniepeiling²² gehouden in 1955 toonde aan dat 38,4% van de ondervraagden voorstander was van een erkenning van de Chinese communistische regering, terwijl 35,3% tegen was. Het vrij hoge percentage dat geen mening had (28,3%)

(14) *Parl. St.*, Kamer, 1954-55, 3 maart 1955, nr. 4-IX-nr. 2.

(15) *Parl. St.*, Senaat, 1955-56, nr. 101.

(16) Zie bijv. *Parl. Hand.*, Kamer, 1954-55, 15 februari 1955.

(17) Zie bijv. *Parl. Hand.*, Senaat, 1954-55, 14 december 1954; *Parl. St.*, Senaat, 1955-56, nr. 101 en *Parl. St.*, Kamer, 1955-56, nr. 4-IX-2.

(18) Tot aan zijn dood op 1 november 1954.

(19) *Parl. St.*, Kamer, 1954-55, nr. 4-IX-nr. 3.

(20) *Parl. St.*, Senaat, 1956-57, nr. 101. Zie ook J. BEAUTE, *La République Populaire de Chine et le Droit International*. In: *Revue Générale de Droit International Public*, 1964, blz. 395-397.

(21) *Parl. Hand.*, Kamer, 1956-57, 11 juni 1957.

(22) Zie *INSOC-bulletin*, 1955, nrs. 2-3, blz. 37-44.

illustreert nogmaals de apathie van de doorsnee burger t.a.v. internationale politieke vraagstukken.

Twee opvallende deelresultaten ook. Vooreerst, het industriële milieu sprak zich duidelijk uit pro erkenning²³. En vervolgens, de resultaten verschilden per regio. In Wallonië en vooral in Brussel was het merendeel voor, terwijl in Vlaanderen een kleine meerderheid tegen was²⁴.

De minister bekleedde een wat ongemakkelijke spilfunctie tussen de interne verlangens enerzijds en de eisen van de internationale onderhandelingspartners anderzijds²⁵. P.H. Spaaks optreden tussen 1954 en 1957 dient in dat perspectief begrepen te worden. "Je ne pense pas qu'on puisse longtemps encore s'opposer à la reconnaissance du gouvernement de Mao Tse Toung", verklaarde P.H. Spaak op 14 december 1954 in de Senaat. "Il faut bien reconnaître que le gouvernement de Mao Tse Toung est actuellement celui qui dirige toute la Chine continentale"²⁶.

Een jaar later moet P.H. Spaak echter al gas terugnemen. Hij was nog steeds van oordeel dat België communistisch China moesten erkennen, maar vond dat die handeling nu niet gelegen kwam²⁷. Het Westen diende zijn politiek t.a.v. China te herzien, maar Spaak beschouwde die politiek als een onderdeel van een ruimer geheel, waarvan alle bestanddelen in aanmerking moesten genomen worden. Spaak wenste vooral rekening te houden "met de uitstekende diensten welke de V.S. onophoudend aan Europa bewijzen"²⁸. "De China-politiek is een essentieel element van het Amerikaanse buitenlandse beleid, terwijl dit voor ons slechts van secundair belang is", aldus Spaak²⁹. Zijn collega, minister van Buitenlandse Handel H. Fayat voegde daar nog aan toe "dat de V.S.-politiek in haar geheel bovendien een essentieel element blijft voor onze eigen veiligheid"³⁰. P.H. Spaak trachtte deze niet-erkenning af te zwakken, te milderen door erop te wijzen dat we communistisch China reeds de facto hadden erkend. "La reconnaissance de facto existe, puisque j'ai siégé moi-même, au cours d'une conférence internationale à Genève, au printemps de 1954, en face des représentants de la Chine communiste"³¹. Na verloop van tijd gingen hoe langer hoe meer stemmen op, ver-

(23) 56,7% tegen 19,1%.

(24)	voor	tegen	onth.
Vlaanderen	35,0	38,0	27,0
Brussel	46,4	22,4	31,2
Wallonië	40,0	30,9	29,1

(25) P.R. BAEHR, Besluitvorming inzake buitenlandse politiek. In: *Res Publica*, 1987, nr. 1, blz. 13.

(26) *Parl. Hand.*, Senaat, 1954-55, 14 december 1954.

(27) *Parl. St.*, Senaat, 1955-56, nr. 101.

(28) *Parl. St.*, Senaat, 1955-56, nr. 134.

(29) *Parl. Hand.*, Senaat, 1955-56, 21 maart 1956.

(30) *Parl. Hand.*, Kamer, 1956-57, 11 juni 1957.

(31) *Parl. Hand.*, Senaat, 1955-56, 21 maart 1956.

deeld over de drie traditionele politieke families, om de Peking regering te erkennen³². Ook de contacten tussen beide landen namen toe.

Op initiatief van de Generale Maatschappij vertrok in 1956 een Belgische missie naar de Volksrepubliek. In hetzelfde jaar reisde ook een parlementaire delegatie, waar de gewezen eerste ministers C. Huysmans en J. Duvieusart deel van uitmaakten, naar Peking af. Wat later werd dit voorbeeld gevolgd door een Belgische particuliere zending. Deze stond niet onder bescherming van de regering maar werd door haar gecautioneerd³³. De politieke partijen gooiden zich eveneens in de strijd. De BSP nam in 1955 op haar congres een resolutie aan waarin een erkenning van communistisch China werd aanbevolen "zowel vanuit politiek als vanuit economisch oogpunt"³⁴.

In 1957 werd de Vereniging België-China opgericht die de belangrijkste promotor zou worden voor betere betrekkingen tussen beide landen. Zo organiseerde deze vereniging bijvoorbeeld een reis naar China voor een delegatie van rectoren en professoren van de Belgische universiteiten. Op hun beurt werden dan weer Chinese afvaardigingen naar hier uitgenodigd³⁵.

De NAVO-lidstaten die de Volksrepubliek China nog niet hadden erkend, waren overeengekomen het probleem aangaande de diplomatieke betrekkingen met Peking onderling te bespreken³⁶. V. Larock, die P.H. Spaak in 1957 als minister van Buitenlandse Zaken had vervangen (P.H. Spaak werd secretaris-generaal van de NAVO), polste dan ook zijn bondgenoten naar hun bereidheid de Volksrepubliek met alle NAVO-landen gelijktijdig te erkennen. Het antwoord was negatief³⁷.

Na het korte interregnum van V. Larock werd de christen-democraat P. Wigny in juni 1958 minister van Buitenlandse Zaken. P. Wigny volgde in deze volledig

(32) Vgl. V. LAROCK *Parl. Hand.*, Senaat, 1957-58, 27 maart 1958. "Depuis deux ans au moins à la Chambre comme au Sénat des membres des trois groupes ont demandé au gouvernement d'examiner la possibilité de reconnaître diplomatiquement la République populaire de Chine... Il va de soi que les raisons invoquées par les trois groupes n'ont rien à voir avec celles qui animent les communistes." Naast de reeds vermelde voorstanders van een erkenning spraken nu ook de socialisten De Block (dagbladdirecteur Vooruit), Flamme (industriël), Van Winghe (burgemeester), de communist Lalmmand (ex-minister) en de christen-democraten Struye (minister van Staat benoemd in december 1958, voorzitter Senaatscommissie Buitenlandse Zaken) en Duvieusart (ex-eerste minister) zich uit ten gunste van een dergelijke handeling. Zie bijv. *Parl. Hand.*, Senaat, 1957-58, 27 maart 1958; *Parl. Hand.*, Senaat, 1955-56, 20 maart 1956; *Parl. Hand.*, Senaat, 1956-57, 3 april 1957; *Parl. Hand.*, Kamer, 1956-57, 11 juni 1957.

(33) *Parl. St.*, Senaat, 1956-57, nr. 101. Zie ook J. VAN OFFELEN, *La Ronde du Pouvoir*. Bruxelles, 1987, blz. 164-165 en 341-347. In 1954 was reeds op uitnodiging van de F.I.B. (Fédération des Industries Belges) een Chinese commerciële missie op bezoek geweest in België. En in 1955 vond er een uitwisseling van jeugddelegaties plaats tussen beide landen.

(34) *Le Peuple*, 21 november 1955, blz. 1. De hardnekkigheid van de partijen mag evenwel niet overschat worden, want in 1957 moet de BSP terug naar 1955 verwijzen, ondanks het feit dat er sindsdien nog meerdere congressen hebben plaatsgevonden. Zie: *Parl. Hand.*, Kamer, 1956-57, 11 juni 1957.

(35) Zie bijv. M. PIRAUX, *Les relations entre la Belgique et la République Populaire de Chine, 1949-1979*. In: *Courrier Hebdomadaire*, 1979, nr. 838-839, blz. 20-22.

(36) *Report of the Committee of Three*, blz. 51 (goedgekeurd door de Noordatlantische Raad op 13 december 1956). *Parl. St.*, Senaat, 1957-58, nr. 238.

(37) *Parl. Hand.*, Kamer, 1958-59, 21 januari 1959.

de lijn van zijn socialistische voorgangers. Ook hij loochende niet dat de regering Mao reeds jaren effectief de macht uitoefende³⁸. Ook hij onderstreepte het politieke karakter van een dergelijke erkenning³⁹. En ook hij vond dat dit probleem moest opgelost worden in het kader van algemene onderhandelingen die moesten zorgen voor een duurzame oplossing in het Verre Oosten. En niet door een unilaterale beslissing van België⁴⁰.

Ondertussen ontwikkelden zich nieuwe argumenten. Zowel pro als contra een erkenning. Een eerste pro element dat aangevoerd werd, was de veronderstelling dat de grote werkloosheid die toen heerste in België zou kunnen teruggebracht worden via een exportgeleide groei⁴¹. Zelfs voormalig minister van Buitenlandse Zaken V. Larock beweerde: "Je m'obstine à croire que notre intérêt nous engage à reconnaître aussi rapidement que possible le gouvernement de la Chine populaire. Cette attitude nous est surtout dictée en période de récession économique"⁴². Dat het belang van de wereldvrede zou gediend zijn door het erkennen van de Volksrepubliek werd ook door heel wat parlementairen geopperd⁴³. De agressieve bedoelingen van Peking tegenover Taiwan⁴⁴, de bombardementen op Quemoy en Matsu en de gebeurtenissen in Tibet waren dan weer redenen om niet tot erkenning over te gaan⁴⁵. Bovendien was het voor tal van parlementairen die in de commissie voor Buitenlandse Zaken zetelden "moreel onmogelijk een regime te erkennen dat nog vandaag de dag de vrijheid van gedachte niet eerbiedigt en zich schuldig heeft gemaakt aan mishandeling van Belgische onderdanen"⁴⁶. Hiermee verwijzend naar de godsdienstvervolging⁴⁷ en het lot van de Belgische missionarissen in communistisch China⁴⁸.

Het al dan niet erkennen van de regering in Peking evolueerde eind jaren vijftig steeds meer tot een heus strijdpunt. In 1956 riep P.H. Spaak reeds uit: "J'ai trop souvent entendu les uns déclarer qu'il faut reconnaître ce pays et les autres protester contre une telle reconnaissance"⁴⁹. En een paar jaar later stelde V. Larock vast dat: "Depuis deux ans au moins à la Chambre comme au Sénat des membres

(38) *Parl. Hand.*, Kamer, 1959-60, 11 februari 1960 en *Parl. Hand.*, Senaat, 1959-60, 19 mei 1960.

(39) *Parl. Hand.*, Kamer, 1959-60, 11 februari 1960 en *Parl. Hand.*, Senaat, 1960-61, 26 januari 1961.

(40) *Ibid.*

(41) Zie bijvoorbeeld *Parl. Hand.*, Senaat, 1958-59, 5 maart 1959; *Vragen en Antwoorden*, Kamer, 1959-60, 15 november 1960; *Parl. Hand.*, Senaat, 1959-60, 8 maart 1960.

(42) *Parl. Hand.*, Kamer, 1958-59, 21 januari 1959. Een bewering die overigens volledig indruist tegen de vroegere uitspraken van zijn partijgenoot P.H. Spaak en tegen die van de minister van Buitenlandse Handel. Zie *Parl. Hand.*, Senaat, 1959-60, 8 maart 1960.

(43) Zie o.a. *Parl. Hand.*, Senaat, 1964-65, 11 maart 1965; *Parl. Hand.*, Kamer, 1959-60, 10 februari 1960 en *ibidem*, 11 februari 1960.

(44) *Parl. Hand.*, Senaat, 1958-59, 22 april 1959; *Parl. St.*, Senaat, 1957-58, nr. 238; *Parl. St.*, Senaat, 1958-59, nr. 117; *Parl. Hand.*, Kamer, 1959-60, 11 februari 1960.

(45) *Vragen en Antwoorden*, 1958-59, 6 januari 1959; *Parl. Hand.*, Senaat, 1958-59, 22 april 1959; *Parl. Hand.*, Kamer, 1959-60, 11 februari 1960; *Parl. St.*, Senaat, 1959-60, nr. 281.

(46) *Parl. St.*, Senaat, 1958-59, nr. 117.

(47) Zie o.a. *Parl. Hand.*, Senaat, 1958-59, 16 april 1958.

(48) Zie o.a. *Parl. Hand.*, Senaat, 1957-58, 27 maart 1958; *Parl. Hand.*, Senaat, 1959-60, 19 mei 1960; *Parl. Hand.*, Kamer, 1959-60, 11 februari 1960; *Parl. St.*, Senaat, 1959-60, nr. 281.

(49) *Parl. Hand.*, Senaat, 1955-56, 20 maart 1956.

des trois groupes ont demandé au gouvernement d'examiner la possibilité de reconnaître diplomatiquement la République populaire de Chine"⁵⁰.

De parlementaire commissie van Buitenlandse Zaken meldde zelfs expliciet in haar verslag over de werkzaamheden 1959-60 dat ze "over dit vraagstuk verdeeld was"⁵¹.

Op 11 februari 1960 interpeleerde communistisch kamerlid Dejace de minister van Buitenlandse Zaken over de erkenning van de Volksrepubliek. Als reactie op deze interpellatie werden drie moties neergelegd⁵², waaronder één vertrouwensmotie. Deze laatste werd, volgens afspraak, eerst gestemd. 184 volksvertegenwoordigers namen deel. Met 108 tegen 76 werd het vertrouwen in de minister van Buitenlandse Zaken bevestigd (meerderheid tegen oppositie met uitzondering van de enige V.U. verkozene die met de meerderheid meestemde). Gelijkaardige interpellaties volgden in 1964 en 1965 (respectievelijk door de socialist Glinne en door Perin, lid van de Parti Wallon des Travailleurs)⁵³.

Een opmerkelijke gebeurtenis in de bilaterale relaties tussen België en de Volksrepubliek deed zich in 1961 voor. Toen aanvaardde koningin Elisabeth (grootmoeder van de regerende koning Boudewijn) een uitnodiging China te bezoeken. Tegen de wil van de Belgische regering in en ondanks de kritiek in de pers. De koningin ontmoette partijvoorzitter Mao Tsje Toung en eerste minister Tsjou en Lai. Vanuit Peking verzond zij een merkwaardig telegram naar de voorzitter van de Vereniging België-China: "Etant à Peking, me rends mieux compte importance pour la Belgique de normaliser ses rapports avec Chine populaire - stop vous souhaite plein succes dans vos efforts" - ⁵⁴.

Toch kwam er geen schot in de zaak. Het standpunt van de Belgische regering evolueerde nauwelijks. Zelfs niet nadat Frankrijk op 27 januari 1964 unilateraal besliste diplomatieke betrekkingen met de regering van de Volksrepubliek aan te knippen⁵⁵. Deze beslissing werd zowel in Frankrijk als daarbuiten fel

(50) *Parl. Hand.*, Senaat, 1957-58, 27 maart 1958.

(51) *Parl. St.*, Senaat, 1959-60, nr. 281.

(52) *Parl. Hand.*, Kamer, 1959-60, 11 en 18 februari 1960. De eerste motie was ondertekend door de communisten Dejace en Moulin. De tweede door de socialisten Bohy en Larock. De vertrouwensmotie was neergelegd door de christen-democraat Van Cauwelaert en de liberaal Janssens.

(53) *Parl. Hand.*, Kamer, 1963-64, 23 juni 1964 en *Parl. Hand.*, Kamer, 1965-66, 21 december 1965. In 1957 had de communist Lalmand reeds een interpellatie gericht tot de minister van Buitenlandse Handel "over de noodzakelijkheid dringend over te gaan tot de herziening van het vraagstuk van het handelsverkeer tussen België en de Chinese Volksrepubliek". *Parl. Hand.*, Kamer, 1956-57, 4 juni 1957.

(54) Geciteerd in S. PAIROUX, Les propos sur les relations entre la Belgique et la Chine. In: *IPSO FACTO*, 1980, nr. 4, blz. 4.

(55) "Le gouvernement de la République française et le gouvernement de la République populaire de Chine ont décidé d'un commun accord d'établir des relations diplomatiques. Ils sont convenus à cet effet de désigner des ambassadeurs dans un délai de trois mois." *Le Monde*, 28 januari 1964. In navolging van de pas aangenomen doctrine dat Frankrijk alleen staten erkent en geen regeringen werd het woord erkenning zorgvuldig vermeden.

bekritiseerd⁵⁶. De Franse regering werd vooral verweten dat ze haar bondgenoten niet, zoals was afgesproken, had geconsulteerd. P.H. Spaak, die sinds april 1961 opnieuw Buitenlandse Zaken onder zijn hoede had, verwoordde die kritiek kernachtig wanneer hij voor de Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken betreurde "qu'un acte international de cette portée ait été accompli sans consultation de l'Otan comme on s'y était engagé"⁵⁷. Spaak was immers een hele andere mening toegedaan dan de Franse president De Gaulle. "Ce que je trouve important, c'est de ne pas causer à un grand et généreux ami des ennuis supplémentaires quand il n'y a pas, pour le faire, un intérêt vital pour son propre pays", aldus de Belgische staatsman⁵⁸.

Dergelijke verklaringen hadden natuurlijk tot gevolg dat heel wat parlementairen Spaak ervan beschuldigden de "handen niet vrij te hebben" en hem de status van satelliet toeschreven⁵⁹. De minister van Buitenlandse Zaken wees dergelijke beschuldigingen resoluut van de hand. Hij gaf toe dat een erkenning van communistisch China beantwoordde aan een zekere logica, maar beweerde dat een dubbel obstakel dit verhinderde. Een erkenning van Peking zou tot gevolg hebben dat de relaties met Taiwan zouden verbroken worden. En het zou ons verplichten om voor de toelating van communistisch China in de Verenigde Naties te stemmen. Beide gevolgen leken Spaak niet erg opportuun⁶⁰.

2. 1966-1971

Met de komst van P. Harmel op Buitenlandse Zaken in 1966 kwam er een zekere kentering. Harmel zag in dat de Chinese realiteit niet te negeren viel en wilde China uit haar diplomatiek isolement halen⁶¹. De Verenigde Naties vormden het forum waar deze strijd rond China gestreden werd. Het probleem wie in feite de rechtmatige vertegenwoordiger was van de Chinese staat stelde zich er reeds in 1949.

Op 8 januari 1950 eiste eerste minister Tsjou en Lai in een telegram de uitstoting van de Republiek China uit de Verenigde Naties⁶². Deze eis werd in een ontwerp-resolutie van de Sovjetunie (A/1369 en A/1370) en in een ontwerp-resolutie van India (A/1365) overgenomen. Zonder evenwel een meerderheid te behalen⁶³.

(56) Zie o.a. P. MERTENS, La reconnaissance de la Chine populaire par la France à la lumière de la doctrine récente. In: *Revue de l'Institut de Sociologie*, 1965, nr. 1, blz. 32-35; C. ROUSSEAU, Chronique des faits internationaux. In: *Revue Générale de Droit International Public*, 1964, blz. 488-500; F.H., Frankrijk erkent communistisch China. In: *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 1964, nr. 2, blz. 144-149.

(57) *Le Monde*, 22 februari 1964.

(58) *Parl. Hand.*, Senaat, 1963-64, 5 maart 1964.

(59) Zie o.a. *Parl. Hand.*, Kamer, 1965-66, 21 december 1965; *Parl. Hand.*, Senaat, 1965-66, 21 augustus 1965.

(60) *Parl. Hand.*, Kamer, 1965-66, 21 december 1965.

(61) *Parl. Hand.*, Kamer, 1965-66, 26 april 1966. Zie ook P.F. SMETS, Le dilemme des deux Chines. In: *Chronique de politique étrangère*, 1971, nr. 1, blz. 69 en *Dépêche d'Information Hebdomadaire*, 1970, nr. 40.

(62) *Yearbook of the United Nations*, 1950, blz. 421.

(63) *Ibid.*, blz. 426-429.

Van 1952 tot en met 1960 kon, onder impuls van de Verenigde Staten deze zaak verder van de agenda gehouden worden⁶⁴. Toen dit niet langer lukte, lieten de Verenigde Staten een procedureresolutie goedkeuren, die bepaalde dat de vertegenwoordiging van China een belangrijke aangelegenheid was die een bijzondere meerderheid vereiste bij wijzigingen⁶⁵.

Als reactie hierop diende de USSR en wat later Albanië een ontwerpresolutie in waarin gepleit werd voor het opnemen van de Mao-regering en het uitstoten van Taiwan. Deze resolutie verkreeg niet de helft, laat staan de vereiste 2/3 van de stemmen⁶⁶. België dat steeds voor de procedureresolutie en tegen de Albanese resolutie stemde, lag samen met Italië aan de basis van een derde resolutie waarin gevraagd werd een studiecmissie op te richten die zich over het probleem van de Chinese vertegenwoordiging zou buigen⁶⁷. Deze resolutie werd zowel in 1966, 1967 als in 1968 ingediend, maar telkens verworpen⁶⁸.

De Belgische verantwoordelijke bewindslieden zouden echter op hetzelfde pad verdergaan. Op 12 juni 1968 werd bij de christen-democratisch-socialistische regeringsverklaring een tekst gevoegd over het buitenlands, militair en wetenschapsbeleid. Hierin valt ondermeer te lezen :

“De niet-deelneming van de Volksrepubliek China aan de organisatie van de gemeenschappelijke veiligheid, en in de eerste plaats die van Azië, maakt de taak van de vredehandhaving uiterst moeilijk. België zal medewerken aan de internationale inspanningen die ernaar streven de Volksrepubliek van continentaal China uit haar isolement te halen”⁶⁹.

De parlementaire reacties op deze verklaring waren overwegend positief, maar ook sceptisch⁷⁰. “Cette phrase a été introduite dans la programme du gouvernement pour faire plaisir à la gauche socialiste”, veronderstelde kamerlid F. Perin⁷¹.

Een nieuw diplomatiek initiatief zou niet lang op zich laten wachten. Op 18 november 1968 richtte de Belgische permanente vertegenwoordiger bij de Verenigde Naties, in opdracht van de regering, een brief aan de voorzitter van de Algemene vergadering van de Verenigde Naties⁷². In deze brief valt o.a. te lezen :

(64) Zie *Yearbook of the United Nations*, 1952 tot 1960.

(65) Zie *Yearbook of the United Nations*, 1961 tot 1970.

(66) In 1961: ontwerpresolutie A/L.360 ingediend door de USSR.

In 1962: ontwerpresolutie A/L.395 ingediend door de USSR.

In 1963: ontwerpresolutie A/L.427 ingediend door Albanië.

Deze resolutie zal tot en met 1970 ieder jaar opnieuw tevergeefs worden ingediend. Zie *Yearbook of the United Nations*, 1961-70.

(67) Ontwerpresolutie A/L.500. Zie *Yearbook of the United Nations*, blz. 133-138.

(68) Heelwat landen betwijfelden het nut van een dergelijke maatregel en dachten dat de voorgestelde studiecmissie niet beter zou werken dan de gelijkaardige commissie die in 1950 reeds functioneerde. Zie *Yearbook of the United Nations*, 1966-1967-1968.

(69) Regeringsverklaring en program van het buitenland, militair en wetenschapsbeleid. In: *Teksten en Documenten*, Ministerie van Buitenlandse Zaken en Buitenlandse Handel, Brussel, juli 1968, nr. 237, blz. 7.

(70) Zie *Parl. Hand.*, Kamer, B.Z. 1968, 4 juli 1968 en *Ibid.*, 11 juli 1968.

(71) *Parl. Hand.*, Kamer, B.Z. 1968, 27 juni 1968.

(72) Document A/7335. *Yearbook of the United Nations*.

“Si la réponse de la République populaire de Chine était positive (sa volonté de participer aux travaux des Nations Unies) la Belgique pense qu’il faudrait lui reconnaître les droits que la Charte donne au Représentant de la Chine ; la République de Chine de Formosa conserverait les droits qu’ont, au sein de l’organisation, tous les Etats qui ne sont pas membres permanents du Conseil de Sécurité”⁷³.

Een paar maanden later legde Harmel in het Parlement hiervan de bredere betekenis uit : “L’établissement des relations diplomatiques avec la Chine communiste réglerait évidemment la question de la reconnaissance et rendrait inutile l’examen d’une éventuelle reconnaissance unilatérale. En reconnaissant explicitement le droit de la Chine populaire d’occuper son siège de membre permanent au Conseil de Sécurité, la Belgique a d’ailleurs implicitement reconnu cet Etat”⁷⁴.

In feite was dit nauwelijks nieuws. België erkende de Chinese staat immers al sinds de 19de eeuw⁷⁵. Waar het hier om gaat is de erkenning van de communistische regering. Het ministerie van Buitenlandse Zaken probeerde zich er met een handigheidje van af te maken. “Dans le cas particulier de la Chine cette distinction classique est plus difficile à faire, d’une part dans notre conception les limites territoriales de la Chine, un état que la Belgique a toujours reconnu, sont les limites actuelles et non pas celle sur lesquelles le gouvernement de Pékin prétend exercer sa souveraineté, d’autre part nous estimons que le gouvernement de Peking devrait représenter la Chine à l’ONU”⁷⁶.

De Belgische regering was dus niet bereid de regering van Peking als de enige wettige regering van China te beschouwen⁷⁷. Wat hield deze erkenning dan precies in ? Diplomatieke betrekkingen werden niet aangeknoopt⁷⁸. België stemde niet voor de toetreding van de vertegenwoordigers van de Volksrepubliek tot de Verenigde Naties. Kortom, deze eenzijdige erkenning bleef abstract, zonder veel inhoud. Wat het hele gebeuren bijzonder onduidelijk maakte. Minister van Buitenlandse Zaken P. Harmel verwekte dan ook “grote verbazing” toen hij zich in 1970 in de bevoegde senaatscommissie liet ontvallen dat België al sedert twee jaar communistisch China heeft erkend. “La Belgique, elle a reconnu la Chine sans le savoir. Le fait est cependant acquis”, luidde het commentaar van de heer Struye, voorzitter van deze senaatscommissie⁷⁹. Noch het Parlement, noch de publieke

(73) *Dépêche d'Information Hebdomadaire*, 1970, nr. 40, blz. 8.

(74) *Parl. Hand.*, Kamer, 1969-69, 6 maart 1969.

(75) J.J.A., SALMON, M. VINCINEAU, *La pratique belge (1969-70)*. In: *Belgisch Tijdschrift voor Internationaal Recht*, 1972, nr. 1, blz. 356-357.

(76) *Dépêche d'Information Hebdomadaire*, 1970, nr. 40, blz. 9.

(77) Zie bijvoorbeeld ook *Parl. Hand.*, Kamer, 1969-70, 18 februari 1970 en *Dépêche d'Information Hebdomadaire*, 1971, nr. 17, blz. 15.

(78) Op een schriftelijke vraag hieromtrent antwoordde Harmel : “La reconnaissance d’un Etat est un acte unilatéral, explicite ou implicite, qui ne postule pas de négociations. L’ouverture de relations diplomatiques est un acte distinct de la reconnaissance ; elle exige naturellement une négociation”. *Vragen en Antwoorden*, Kamer, 1970-71, 3 november 1970.

(79) *La Cité*, 23 oktober 1970. Vergelijk de “kop” van de *Gazet van Antwerpen* op 16 oktober 1970: “Verbijsterde senatoren interpellieren Harmel”. En de aanvang van het artikel luidt : “België erkent Rood-China eigenlijk reeds twee jaar. Niemand wist dat, behalve een kern van hooggeplaatste

opinie hadden zich rekenschap kunnen geven van wat er werkelijk was gebeurd.

De Taiwanese woordvoerder in België noemde die zgn. impliciete erkenning door België "une déclaration farfelue"⁸⁰. Ook de Mao-regering, die van oordeel was dat er maar sprake kon zijn van één China, was het er niet mee eens.

Taiwan vormde, volgens deze redenering, een integrerend onderdeel van het Chinese grondgebied. Alleen de Amerikaanse interventie (Taiwan was en is van groot strategisch belang) stond een hereniging in de weg. België diende dan ook, aldus Peking, op te houden Taiwan te erkennen. Juridisch stond Peking vrij sterk⁸¹. Taiwan behoorde aan China vanaf de 17de eeuw tot op het einde van de 19de eeuw. Na de Chinees-Japanse oorlog van 1894 werd het Shimonoski-verdrag ondertekend dat het eiland aan Japan toewees. Op de conferenties van Kaïro (1943) en Potsdam (1945) kwam men overeen Taiwan aan China terug te geven.

Na de nederlaag van de nationalistische troepen trok Tsjank Kai Tsjek zich eind 1949 terug op Taiwan. Kan men in dit geval van een secessie spreken? Sommige waarnemers, waaronder ook een aantal Belgische parlementairen en de minister van Buitenlandse Zaken P. Harmel, beweerden dat Taiwan alle kenmerken bezat van een onafhankelijke staat, nl. een grondgebied, een bevolking, een georganiseerd gezag en zelfstandige buitenlandse betrekkingen⁸². De vraag is: zou die secessie mogelijk zijn geweest zonder de aanzienlijke Amerikaanse economische en militaire interventie?

Ondertussen keerde het tij zowel in de Verenigde Naties als daar buiten, langzaam maar zeker in het voordeel van communistisch China. Canada en Italië kondigden begin 1969 aan dat ze de regering van Peking binnen afzienbare tijd zouden erkennen. Andere landen volgden⁸³. België volgde met aandacht de ontwikkelingen in de besprekingen tussen Canada en Italië enerzijds en de Volksrepubliek anderzijds, "en vue de déterminer s'il est possible, à des conditions acceptables, de nouer des relations diplomatiques avec la République populaire de Chine"⁸⁴.

De Albanese resolutie behaalde in 1970 voor het eerst een eenvoudige meerderheid. België, dat zijn positie in de Verenigde Naties had afgestemd op Canada en Italië⁸⁵, stemde sinds 1969 niet langer tegen deze resolutie, maar onthield zich (zie tabel 1, blz. 19). De Belgische diplomatie voorzag de consequenties van deze evolutie. Het was niet denkbeeldig dat op korte termijn de Amerikaanse procedure-resolutie het onderspit zou moeten delven. Bijgevolg zou Peking via een een-

ingewijden. Minister Harmel had er het parlement nooit van op de hoogte gebracht. Donderdag praatte hij er voor de eerste maal over in de senaatscommissie van Buitenlandse Zaken omdat hij ertoe verplicht werd".

(80) *Het Volk*, 12 augustus 1971.

(81) J.J.A. SALMON, M. VINCINEAU, *La pratique belge (1970-71)*. In: *Belgisch Tijdschrift voor Internationaal Recht*, 1973, nr. 1, blz. 300-301.

(82) *Parl. Hand.*, Senaat, 1970-71, 16 maart 1971 en *Ibid.*, 23 maart 1971.

(83) P.F. Smets, a.w., 1971, blz. 64-67.

(84) *Vragen en Antwoorden*, Senaat, 1969-70, 3 februari 1970. Zie ook *Parl. Hand.*, Kamer, 1969-70, 18 februari 1970.

(85) *Parl. Hand.*, Senaat, 1968-69, 21 januari 1969.

voudige meerderheid tot de Verenigde Naties toegelaten kunnen worden, ten koste van Taiwan. Het zou bovendien onmogelijk worden Taiwan als aparte staat VN-lid te maken aangezien de Volksrepubliek China haar veto-recht zou kunnen hanteren in de Veiligheidsraad. Om dit scenario te voorkomen ontwierp België in 1970 een voorontwerp van resolutie. Deze luidde :

- a) La République populaire de Chine est membre des Nations Unies à titre d'Etat représentant le territoire de la Chine sur lequel il exerce sa compétence ;
- b) la République de Chine participe à l'Assemblée générale des Nations Unies à titre de membre représentant l'île de Taiwan et les autres îles sur lesquelles elle exerce sa compétence ;
- c) la République populaire de Chine est le membre permanent visé à l'alinéa 1 de l'article 23 de la Charte⁸⁶.

Na verscheidene diplomatieke consultaties zag België er echter van af er een formeel ontwerp van te maken.

Wanneer men het Belgische standpunt van naderbij bestudeert, ziet men dat het getuigt van heel wat juridisch bochtenwerk. De Leuvense hoogleraar Volkenrecht E. Suy poogde het als volgt te onderbouwen. Traditioneel wordt beweerd, stelt E. Suy⁸⁷, dat de Volksrepubliek China slechts een voortzetting is van de Republiek China. Er zou dus identiteit en continuïteit zijn ten gunste van de Volksrepubliek. Dit houdt in dat Taiwan een nieuwe staat is die zijn kandidatuur tot lidmaatschap van de UNO moet stellen. Om dit te voorkomen gaat België er van uit dat Taiwan de voortzetting is van de oorspronkelijke Republiek China. De thesis der identiteit en continuïteit zegt immers dat de staatskwaliteit niet wordt aangetast door een wijziging in de staats-elementen (grondgebied, bevolking, regering). België geeft wel toe dat vergeleken met het grondgebied van de Republiek China Taiwan uiterst is "ingekrompen". Hetzelfde wat de bevolking betreft. De regering van Taiwan, met Tsjank Kai Tsjek aan het hoofd, is echter nog steeds dezelfde. In deze optiek is Taiwan een oorspronkelijk lid van de Verenigde Naties. En kan het pas uitgesloten worden in geval van niet naleving of grove schending van het VN-handvest.

Deze stelling impliceert dat de Volksrepubliek China een nieuwe staat is. Een nieuwe staat die echter van rechtswege lid is van de Verenigde Naties. Art. 23 van het VN-handvest dat de vijf permanente leden van de Veiligheidsraad opsomt, verlangt uitdrukkelijk dat de Republiek China een grootmacht zou zijn. Daarom is de Volksrepubliek lid van de Veiligheidsraad en van de Verenigde Naties en moet de procedure tot toelating niet gevolgd worden.

(86) *Dépêche d'Information Hebdomadaire*, 1970, nr. 40, blz. 11.

(87) *De Spectator*, 17 april 1971. Zie ook P.F. SMETS, *a.w.*, 1971, blz. 69-73.

TABEL 1

De evolutie van de VN-stemmingen over de Amerikaanse en de Albanese resoluties.

		Amerikaanse resolutie		Albanese resolutie	
1965	voor	56	(B)	47	
	tegen	49		47	(B)
	onthoud.	11		20	
1966	voor	66	(B)	46	
	tegen	48		57	(B)
	onthoud.	7		17	
1967	voor	69	(B)	45	
	tegen	48		58	(B)
	onthoud.	4		17	
1968	voor	73	(B)	44	
	tegen	47		58	(B)
	onthoud.	5		23	
1969	voor	71	(B)	48	
	tegen	48		56	
	onthoud.	4		21	(B)
1970	voor	66	(B)	51	
	tegen	52		49	
	onthoud.	7		25	(B)
1971	voor	55		76	(B) (1)
	tegen	59		35	
	onthoud.	15	(B) (2)	17	

(B) Belgische stempraktijk.

(1) Verantwoording van de stemming over de Albanese resolutie, in *Persdienst. Ministerie van Buitenlandse Zaken en Buitenlandse Handel*, 26 oktober 1971.(2) Verantwoording van de stemming over de Amerikaanse procedure-resolutie, in *Persdienst. Ministerie van Buitenlandse Zaken en Buitenlandse Handel*, 26 oktober 1971.

Waarom was België zo actief op dit domein? België beseftte dat de Volksrepubliek China niet kon blijven genegeerd worden. Taiwan verbrak echter de diplomatieke betrekkingen met iedere staat die de regering in Peking erkende als enige wettige regering in China. Op korte termijn zou dit kunnen leiden tot een breuk tussen België en Taiwan. En Taiwan was een belangrijke handelspartner. Een tweede element van verklaring situeert zich op het individuele niveau. Met P. Harmel stond er een actieve, soepele staatsman aan het roer van de Belgische diplomatie. "Si M. P.H. Spaak fondait sa politique de fidélité atlantique sur la peur du communisme, M. Harmel, pour sa part, voyait surtout dans l'OTAN une alliance pour la paix. Si de son bureau de la rue des Quatre-Bras, M. Spaak n'agissait pas sans avoir jeté un regard vers les Montagnes Rocheuses, M. Harmel, quant à lui, faisant usage d'un style plus souple, allait tenter graduellement d'atténuer notre fidélité inconditionnelle envers Washington. Si nous pouvons nous

permettre une formule, nous disons que M. Spaak faisait ce qui était nécessaire et que M. Harmel faisait ce qui était possible..."⁸⁸.

Vooral Harmel's pogingen om de spanningen tussen Oost en West te reduceren, via het opdrijven van bilaterale contacten, via een actieve inbreng in internationale organisaties als de VN en de NAVO en via de taak van België als "boodschapper" tussen Oost en West, maakten geschiedenis.

De Belgische initiatieven inzake China brachten echter weinig zoden aan de dijk. En hetgeen verwacht werd gebeurde. De Algemene Vergadering van de VN verwierp op 26 oktober 1971 de Amerikaanse procedure-resolutie en schaarde zich achter de Albanese resolutie.

Of de Verenigde Staten daar echt zo rouwig om waren, is zeer de vraag. Met Nixon als president van de VS was er een zekere kentering opgetreden in de Amerikaanse China-politiek. In juli maakte Nixon bekend dat zijn speciale raadgever Kissinger⁸⁹ naar peking was geweest en niet naar Oost-Pakistan zoals eerder was vermeld. De President plaatste die nieuwe initiatief in het kader van de pogingen die hij al twee jaar lang ondernam om de betrekkingen tussen de VS en de Chinese Volksrepubliek te verbeteren⁹⁰.

Op dezelfde dag dat de Albanese resolutie in de VN werd aangenomen, stuurden België en de Volksrepubliek China een gemeenschappelijk communiqué over de aanknopng van diplomatieke betrekkingen de wereld in⁹¹. De beide regeringen "besloten tot wederzijdse erkenning, tot de versteviging van diplomatieke betrekkingen met ingang van 25 oktober en tot de uitwisseling van ambassadeurs binnen de drie maanden". De Chinese regering bevestigde nogmaals dat Taiwan "een onvervreemdbaar deel is van het grondgebied van de Volksrepubliek China". De Belgische regering "neemt nota van deze verklaring". Verder leest men in dit communiqué dat de Belgische regering de regering van de Volksrepubliek China erkent als de enige legale regering van China.

België is daarmee het 62ste land dat tot deze stap overgaat.

Het overleg dat tot dit gemeenschappelijk communiqué zou leiden, startte in de zomer van 1970⁹². De besprekingen traden in een actief stadium in april 1971

(88) L. DESMEDT, M. Spaak et M. Harmel. Dix années de politique étrangère belge, deux hommes, une même politique. In: *Res Publica*, 1974, nr. 5, blz. 613.

(89) "Kissinger had convinced Nixon that there was a path to peace with honor in Vietnam and that it led through Moscow and Peking. If the two Communist superpowers would only refrain from supplying armes to the North Vietnamese, Kissinger argued Hanoi would have to agree to a compromise peace", schrijft S. Ambrose. Zie S.E. AMBROSE, *Rise to Globalisme. American foreign policy since 1938*. New York, 1985, blz. 235.

(90) *Persoverzicht. Ministerie van Buitenlandse Zaken en Buitenlandse Handel*, 16 juli 1971 en 7 oktober 1971.

(91) *Communiqué van de persdienst van het Ministerie van Buitenlandse Zaken en Buitenlandse Handel*, 26 oktober 1971.

(92) *Persoverzicht. Ministerie van Buitenlandse Zaken en Buitenlandse Handel*, 27 oktober 1971. Vergelijk met het antwoord van minister Harmel van 15 december 1970 op een schriftelijke vraag van kamerlid H. Schiltz: "Comme l'honorable membre le sait, si la Belgique reconnaît la République

toen er discreet te Parijs werd onderhandeld via de Belgische ambassadeur Rothschild. De voorwaarde die Peking stelde dat er geen diplomatieke betrekkingen tot stand zouden komen zolang de diplomatieke betrekkingen tussen België en Taiwan niet werden verbroken, vormde een ernstige moeilijkheid. De Volksrepubliek eiste ook dat België zou aanvaarden dat het soeverein was over Taiwan.

Volgens minister van Buitenlandse Zaken P. Harmel moet dit Belgisch-Chinees communiqué los gezien worden van de stemming in de VN, die een dag later plaatsvond. "Minister Harmel is nog net uit de rijdende trein gesprongen vooraleer hij van de brug stortte", luidde het commentaar van *De Standaard*⁹³. De socialistische *Volksgezant* hechtte weinig geloof aan die bewering van Harmel. Volgens haar ligt het er vingerdik bovenop dat in de Quatre Brasstraat gewacht werd tot het Mao-regime een bewijs van internationale burgerzin had verworven⁹⁴.

Als reactie op deze wederzijdse erkenning schortte Taiwan zijn diplomatieke betrekkingen met België op⁹⁵. Bij KB van 27.12.1971 hief België haar consulaat op in Taiwan.

De nieuwe Chinese diplomatieke missie kwam in Brussel aan op 12 februari 1972 en betrok het voormalige ambassadegebouw van Taiwan⁹⁶. België opteerde uiteindelijk op een consequente wijze voor de Volksrepubliek China⁹⁷.

B. Een analytische benadering

1. Typologering van de besluitvorming

Uit onderzoek is gebleken dat de Belgische besluitvorming in belangrijke mate onderhuids of via een strijdpunt verloopt. Wat verstaan we precies onder deze twee termen, deze twee types van besluitvorming⁹⁸? De onderhuidse besluitvorming slaat op de ogenschijnlijk weinig omvattende, haast courante beslissing. Ze is eventueel verkaveld over veel kleine deelbeslissingen. Dit proces start niet op het publieke forum. Integendeel, het wordt rechtstreeks van de belanghebbende naar de besluitvormer toegespeeld en beslecht.

Onder bepaalde voorwaarden kan de onderhuidse besluitvorming opengebroken worden zodat het aantal deelnemers aan het besluitvormingsproces substantieel toeneemt. De sleutel daarvoor is het strijdpunt, m.a.w. het conflict. Dit proces is in aanzienlijke mate bemiddeld door politieke partijen en grote organisaties.

populaire de Chine, elle n'entretient pas de relations diplomatiques avec ce pays. Aucun accord en faveur de Belges ayant subi des dommages n'a donc été conclu et aucune négociation n'a pu avoir lieu jusqu'à présent." *Vragen en Antwoorden*, Kamer, 1970-71, 15 december 1970.

(93) *De Standaard*, 27 oktober 1971.

(94) *Persoverzicht*. Ministerie van Buitenlandse Zaken en Buitenlandse Handel, 27 oktober 1971.

(95) *Ibid.*

(96) J.J.A. SALMON, M. VINCINEAU, La pratique belge (1971-72). In: *Belgisch Tijdschrift voor Internationaal Recht*, 1974, nr. 1 blz. 363.

(97) *Parl. St.*, Senaat, 1980-81, nr. 3.

(98) Zie W. DEWACHTER, *Politieke besluitvorming in België*. Leuven, Afdeling Politologie (beperkte verspreiding), 1987.

Deze besluitvormingstypes lopen dwars door mekaar. In hun zuivere vorm komen ze zelden voor. Zo vertoont de besluitvorming rond de erkenning van de Chinese Volksrepubliek heel wat onderhuidse kentrekken. Anderzijds zijn er ook elementen die wijzen op een strijdpuntbesluitvorming. Kenmerken van onderhuidse besluitvorming zijn het feit dat de besluitvorming via veel kleine deelbeslissingen is gelopen; dat er in wezen weinig deelnemers aan de besluitvorming waren; dat er weinig informatie over de besluitvorming is verstrekt en dat zij een sterk incrementalistisch karakter vertoont.

Elementen van strijdpuntbesluitvorming zijn het langdurig karakter van de besluitvorming; het groot aantal parlementaire tussenkomsten; het omstreden karakter zowel in publieke opinie als in instellingen en het doordringen van de kwestie in partijprogramma's en in regeringsverklaringen.

Of deze strijdpuntformulering het Belgisch beleid terzake significant heeft beïnvloed, is zeer de vraag. België als klein, ontwikkeld, democratisch land met beperkte machtsmogelijkheden, is met zijn buitenlands beleid immers aan externe beperkingen gebonden. Rosenau stelt zelfs dat de invloeden van buitenaf in dergelijke landen gelden als belangrijkste factor voor de buitenlandse beleidsvorming⁹⁹. Naarmate de externe autonomie geringer is, nemen ook de kansen op binnenlandse beïnvloeding af. Wat tot spanningen kan leiden tussen hetgeen de executieve kan en vermag en hetgeen het parlement en eventuele buitenparlementaire groepen in de samenleving zouden wensen¹⁰⁰.

Welke zijn deze buitenlandse factoren die zo zwaar hebben doorgewogen op de Belgische besluitvorming inzake de erkenning van de Volksrepubliek China?

In de eerste plaats determineerde de Amerikaanse China-politiek het Belgische standpunt in hoge mate. Al dan niet via consultaties binnen de NAVO. In de tweede plaats werd de Belgische diplomatie aanzienlijk beïnvloed door de houdingen van de verschillende staten binnen het forum van de Verenigde Naties¹⁰¹. Wat we in systeemtheoretische termen een terugkoppeling vanuit de omgeving naar het besluitvormingsproces kunnen noemen¹⁰². Deze verklaring op basis van objectieve factoren volstaat echter niet. Een vergelijking met Nederland leert dat Nederland eveneens behoort tot de groep van de kleine, ontwikkelde, democratische landen. Nederland is ook lid van de NAVO en trouw bondgenoot. Desondanks ging Nederland op 27 maart 1950 over tot erkenning van communistisch China¹⁰³.

(99) J.N. ROSENAU, *The Scientific Study of Foreign Policy*. London, 1980, blz. 113-169.

(100) BAEHR, P.R., *a.w.*, blz. 15.

(101) Zie in dit verband J. DUGARD, *Recognition and the United Nations*. Cambridge, 1987.

(102) J.W. BURTON, *Internationale Politiek*. Utrecht/Antwerpen, 1974, blz. 153.

(103) Het feit dat Nederland reeds geconfronteerd was geworden met het dekolonisatieproces vormt misschien wel nog een objectief verschil. In antwoord op een vraag van het Nederlandse Tweede Kamerlid mej. Klompé over de erkenning de jure van de Volksrepubliek China verklaarde de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken ondermeer dat in deze aangelegenheid zowel de Indonesische regering als Suriname en de Nederlandse Antillen werden geraadpleegd. Zie *Keesings Historisch Archief*, 9-15 april 1950, nr. 982, blz. 8701.

Er moet dus ook nog een andere, subjectieve verklaringsfactor zijn. Namelijk de opvatting van de regering over de te vervullen rol van de staat in de internationale samenleving¹⁰⁴. En hier speelt in België de figuur van de minister van Buitenlandse Zaken, die traditioneel over een aanzienlijke bewegingsruimte beschikt, een belangrijke rol¹⁰⁵. De roloppvatting van P.H. Spaak verschilde bijvoorbeeld wezenlijk van die van P. Harmel. Daar waar Spaak in de eerste plaats een trouw Atlantisme als principe huldigde, zag P. Harmel België eerder als een soort "go-between". De kleine en middelgrote landen konden volgens hem de vrede in de hand werken door "onder elkaar een afwisselend net van economische, technische, culturele en commerciële betrekkingen te weven"¹⁰⁶.

Dit verschil in roloppvatting tussen P.H. Spaak en P. Harmel is niet onlogisch. Besluitvormers reageren immers niet noodzakelijk op de objectieve realiteit maar op hun perceptie hiervan¹⁰⁷. Hun "belief system" fungeert hier als een soort filter. Via het bepalen van de doelstellingen en het zoeken naar alternatieven vervult dit "belief system" een niet onbelangrijke rol in het besluitvormingsproces¹⁰⁸.

Deze subjectieve factor is in feite een binnenlandse determinant van de besluitvorming. Maar evenzeer moeilijk te beïnvloeden gezien de samenhang met de persoonlijkheidsstructuur van de minister van Buitenlandse Zaken.

2. De effectiviteit van het Belgische erkenningsbeleid t.a.v. China

Vooraleer de effectiviteit van dit beleid concreet te toetsen, dient eerst het leerstuk van de erkenning van staten en regeringen beknopt uiteengezet te worden.

Volgens het geldende internationaal recht dient een staat erkend te worden als aan de volgende voorwaarden wordt voldaan :

- 1) er moet een bepaald grondgebied zijn
- 2) waarop een bevolking gevestigd is
- 3) een regering moet op dit grondgebied effectief gezag uitoefenen

(104) R.B. SOETENDORP, *a.w.*, blz. 124.

(105) J. DEBOUTTE, A. VAN STADEN, *High politics in the Low Countries. A study of foreign policy-making in Belgium and the Netherlands*. In : W. WALLACE, *Foreign Policy Making in Western Europe*, 1978, blz. 68.

(106) *Parl. Hand.*, Senaat, 1968-69, 15 januari 1969. En "Il n'est pas dérisoire et inutile pour un pays de notre dimension de se mêler aux affaires du monde. Qui nous autoriserait à laisser aux plus grands états le souci de porter le poids de leur puissance ? Rien ne serait plus dangereux que de céder à cette tentation isolationniste quand nous portons la responsabilité partagée avec nos voisins, de réaliser l'Europe. On nous explique si souvent que la voix des Etats-Unis ou de l'URSS porte trop haut. Mais qui peut s'en plaindre quand la voix de l'Europe ne se fait pas entendre ?".

(107) Vgl. B. RUSSETT, H. STAR, *World Politics. The menu for choice*. New York, 1985, blz. 304-305.

(108) R.B. SOETENDORP, *a.w.*, blz. 111-113.

- 4) de staat moet een zekere onafhankelijkheid bezitten (capaciteit zelfstandige buitenlandse betrekkingen te onderhouden)¹⁰⁹.

Enmaal een staat erkend is, wordt algemeen aanvaard dat de regering namens hem optreedt. Normaliter doen er zich dan ook geen problemen voor wanneer een bestaande regering door een nieuwe wordt vervangen. Enkel bij schending van constitutionele procedures (bv. een staatsgreep) kan de vraag rijzen of het nieuwe bewind nu werkelijk de staat vertegenwoordigt.

Welke criteria gelden hier? Hierover is er geen eensgezindheid. Eén voorwaarde toch: men mag pas tot een dergelijke erkenning overgaan wanneer de nieuwe regering effectief het gezag over het grondgebied uitoefent. Anders is er sprake van een voorbarige, een premature erkenning, die beschouwd wordt als een inmenging in de interne aangelegenheden. Binnen deze effectiviteitsvoorwaarde permitteren de staten zich de volledige vrijheid bijkomende regels als leidraad te laten fungeren. Galloway onderscheidt drie approaches¹¹⁰. Primo de traditionele benadering. Deze stelt dat de regering de facto controle over het grondgebied moet hebben. Bovendien dient de regering de toestemming van het volk te genieten en bereid te zijn haar internationale verplichtingen na te komen. Secundo: de Tobar-doctrine. Deze doctrine, die in 1907 werd ontwikkeld door de minister van Buitenlandse Zaken van Ecuador, poogde de overvloed van staatsgrepen in te dijken door democratische, grondwettelijke regeringsvormen te propageren. Deze leer weigerde dan ook een regering te erkennen die aan de macht was gekomen op een extraconstitutionele wijze, alvorens vrije verkiezingen waren gehouden. Op deze praktijk kwam al snel kritiek. Ten eerste werd er op gewezen dat dit een ongeoorloofde inmenging inhield van het erkennende land in de binnenlandse aangelegenheden van het te erkennen land. Ten tweede: wat met revolutionaire veranderingen die eventueel corrupte en dictatoriale regeringen omverwerpen? De derde benadering kreeg de naam: Estrada-doctrine. Tegenover het legitimiteits-principe van de Tobar-doctrine stelde de Mexicaanse minister van Buitenlandse Zaken don Genaro Estrada in 1930 het effectiviteitsprincipe. Hij was van oordeel dat de wijze waarop een regering aan de macht kwam niet diende beoordeeld te worden door andere landen. Dit zou een inmenging betekenen in de binnenlandse aangelegenheden en dus in strijd met de nationale soevereiniteit. Conclusie: alleen nieuwe staten moeten worden erkend. Het aan de macht komen van een nieuwe regering, op welke wijze ook, behoeft daarentegen geen erkenning. De diplomatieke betrekkingen blijven gewoon gehandhaafd.

Om de effectiviteit van het Belgisch beleid inzake de erkenning van China te beoordelen, hanteren we drie criteria:

(109) Zie Déclaration sur les droits et les devoirs des Etats adoptée à la VIIe conférence panaméricaine de Montevideo le 27 décembre 1933. In: *Revue Générale de Droit International Public*, 1934, blz. 409. Zie ook P.J. KUYPER, Erkenning: politiek in het volkenrecht en volkenrecht in de politiek. In: *Internationale Spectator*, 1974, blz. 587; H. LAUTERPACHT, *Recognition in International Law*. Cambridge, 1947, blz. 26-30 en CHEN, *The International law of recognition*. London, 1951, blz. 54-62.

(110) L.T. GALLOWAY, *Recognizing Foreign Governments: The Practice of the United States*. Washington, 1978, blz. 5-10.

In eerste instantie zullen we de Belgische praktijk toetsen aan de juridische minimumvereisten.

Volgens een zorgvuldig gehanteerd effectiviteitsbeginsel had de Belgische regering, van zodra het voldoende duidelijk was dat de regering in Peking het effectieve gezag in China vertegenwoordigde deze moeten erkennen. België heeft dit niet gedaan.

Merkwaardig is bovendien dat België later, in 1971 expliciet de regering van de Volksrepubliek erkent. Daar waar België sedert 1965, in navolging van Frankrijk en West-Duitsland, beweert alleen nog maar staten te erkennen en geen regeringen¹¹¹⁻¹¹².

In tweede instantie vergelijken we het Belgische beleid met dit van andere kleine Europese landen.

Zowel Oostenrijk, Denemarken, Nederland, Noorwegen en Zweden beweren bij een erkenning het meeste belang te hechten aan het effectiviteitscriterium. Finland zegt de Estrada doctrine te volgen. Zwitserland verwoordt het ietwat anders door te stellen dat het staten erkent en geen regeringen¹¹³. Op Oostenrijk na¹¹⁴ hebben al deze landen dan ook consequent de Volksrepubliek China vrij vlug impliciet of expliciet erkend. Noorwegen deed dit op 8 januari 1950, Denemarken op 9 januari, Finland op 13 januari, Zweden op 14 januari, Zwitserland op 17 januari en Nederland wat later op 27 maart 1950¹¹⁵.

Is het Navo-lidmaatschap van België hiervoor de verklaring? Van de hogergenoemde 7 landen zijn er 3 lid van de NAVO: Noorwegen, Denemarken en Nederland. Ook grotere Navo-landen waren reeds in een vroeger stadium tot erkenning overgegaan: Groot-Brittannië op 6 januari 1950, Frankrijk op 27 maart 1964, Canada en Italië respectievelijk op 13 oktober en 6 november 1970. De Atlantische solidariteit was blijkbaar betrekkelijk.

Waren er andere factoren die de laattijdige erkenning vanwege de Belgische regering rechtvaardigden?

(111) Zie *Tijdschrift van het ministerie van Buitenlandse Zaken, Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking*, 1974, nr. 1, blz. 43.

(112) *Vragen en Antwoorden*, Senaat, 1965-66, 14 december 1965; *Parl. Hand.*, Kamer, 1966-67, 9 mei 1967; zie ook de nota van de minister van Buitenlandse Zaken aan het nieuwe bewind in Libië (8.9.1969), geciteerd in: J.J.A. SALMON, M. VINCINEAU, *La pratique belge (1968-69)*. In: *Belgisch Tijdschrift voor Internationaal Recht*, 1971, nr. 1, blz. 319; en het communiqué van het ministerie van Buitenlandse Zaken 1973/201, geciteerd in: J.J.A. SALMON, M. VINCINEAU, *La pratique belge (1972-73)*. In: *Belgisch Tijdschrift voor Internationaal Recht*, 1975, nr. 1, blz. 351. M.J. Peterson's oordeel is milder: "Belgium's express recognition of the PRC Government was not retreat from abolition. It was clearly motivated by special circumstances, both the need to disavow relations with a rival regime and Chinese insistence on a statement ending a long nonrecognition that had begun before Belgium adopted its new doctrine". M.J. PETERSON, *Recognition of governments should not be abolished*. In: *American Journal of International Law*, 1983, blz. 43.

(113) L.T. GALLOWAY, *a.w.*, blz. 171-182.

(114) Hierin speelt het Oostenrijks neutraliteitsverdrag van 1955 natuurlijk een belangrijke rol.

(115) CH. ROUSSEAU, *Chronique des faits internationaux*. In: *Revue générale de droit international public*, 1964, nr. 2, blz. 490.

De Belgische regering heeft de erkenning gebruikt als een instrument om buitenlandse politieke doeleinden na te streven. Zowel de internationale literatuur als de recente statenpraktijk tonen aan dat dit geen effectief instrument is. Ook deze case-studie illustreert dit. De staten die weigerden communistisch China te erkennen hebben noch China diplomatiek kunnen isoleren, noch een regimewisseling kunnen bewerkstelligen. Uiteindelijk zijn zij praktisch allemaal tot erkenning overgegaan. Ook België. Zelfs de Verenigde Staten, weliswaar pas op 1 januari 1979.

Daarbij komt nog dat België de Peking-regering heeft erkend onder voorwaarden die haaks staan op wat de Belgische diplomatie indertijd voorstond.

Afgezien van de ineffectiviteit van het politiek gebruik van het verlenen van een erkenning, brengt een lange periode van niet-erkenning ook een aantal negatieve consequenties met zich mee. De niet-erkenning van de Volksrepubliek China verhinderde dat de internationale betrekkingen tussen beide landen zich ontwikkelden via de geijkte diplomatieke kanalen. Een niet-erkenning stond ook een optimale bescherming en bevordering van de Belgische economische en sociale belangen in de Volksrepubliek in de weg.

Besluit

Op basis van een chronologische benadering van de besluitvorming inzake de erkenning van de Volksrepubliek China hebben we in een analytisch gedeelte vastgesteld dat deze besluitvorming overwegend onderhuids was verlopen. Anderzijds toetsen we de effectiviteit van het erkenningsbeleid t.a.v. China aan de hand van criteria, ontwikkeld vanuit de internationale literatuur terzake en de statenpraktijk van andere kleine Europese staten. De jarenlange beslissing tot niet-erkenning is uiteindelijk ineffectief gebleken. De aldus bekomen relatie tussen overwegend onderhuidse besluitvorming en ineffectief beleid evenals de vaststelling van ineffectiviteit van niet-erkenning stoelen slechts op één waarneming. De veralgemeenbaarheid moet in verder onderzoek getoetst worden.

Summary: The Belgian recognition policy towards China

On the basis of a chronological approach of the decision-making process with regard to the recognition of the PRC we concluded in an analytical part that the decision-making process was merely of the "hypo-institutional" type. Afterwards, we examined the effectivity of the Belgian policy in comparison with the international scientific literature on recognition and with the practice of other small European states. We concluded the non-recognition policy had been ineffective.

The relation between "hypo-institutional" decision-making on the one hand and ineffective public policy on the other hand is just one element within a broader research-project: "The effectivity of public policy according to type of decision-making".

Centralisation et décentralisation en Europe de l'Ouest : esquisse d'une problématique

par Daniel-Louis SEILER

Professeur de science politique à l'Université de Lausanne.

Tous les pays de l'Ouest européen de quelque importance doivent ou durent affronter le problème de la décentralisation. L'Italie le posa lors de l'élaboration de la Constitution républicaine, l'Allemagne occidentale opta pour le fédéralisme ainsi que l'Autriche. L'Espagne attendit la levée de l'hypothèque franquiste pour inventer un modèle original de rapports entre le centre et la périphérie mais sous la pression d'une rude contestation nationalitaire. Le même aiguillon contraignit la Belgique "Louis-Philipparde" à entamer un processus de décentralisation politique qui dure depuis un quart de siècle – en prenant comme point de départ les lois linguistiques de 1963 – et dont la lourdeur, la lenteur et la complexité tranchent avec la rapidité et l'élégance des solutions mises en oeuvre par les gouvernements espagnols. Du point de vue des institutions régionales, la loi Defferre a doté la France, mère de l'unitarisme, d'un système dont la crédibilité s'accroît avec le temps, sans qu'en soient réglés, pour autant, les cas corse et basque ; ce dernier guère mieux traité par Madrid que par Paris. Seule la Grande-Bretagne demeurée au stade des Régions de programme – les *Planning Regions* – ne décentralise pas mieux qu'elle ne gère la contestation nationalitaire de l'Ulster.

Le propos de cet article est de proposer, dans le cadre de la science politique, un modèle à la fois théorique et empirique visant à comprendre l'articulation des différents facteurs qui subsument le processus de centralisation et de décentralisation au sein des États de l'Europe occidentale. Il s'agit de l'exposé non des résultats d'une recherche achevée, mais des prolégomènes théoriques d'une démarche empirique en cours. En ce sens il constitue une note de recherche dans toute l'acception du terme, genre littéraire que nous aimerions revitaliser car la communication scientifique est cruellement insuffisante tant dans la science politique française que dans sa périphérie francophone proche.

Commentant l'état des sciences sociales aujourd'hui, le grand sociologue et épistémologue français, Edgar Morin relevait la présence d'une étrange coupure séparant les théoriciens des empiristes. Cette dichotomie correspond à une vaine "polémique qui oppose tantôt deux types de sociologues, les sociologues en chambre et les sociologues de terrain, tantôt deux niveaux de la sociologie, celui de la théorie et celui de la recherche, chacune se prétendant l'authentique, l'une repoussant le jeu verbal de l'essayisme pour l'exercice méthodique des règles de validation, l'autre repoussant l'aveugle collationnement des faits ou la vérification têtue de futiles hypothèses pour l'examen réfléchi du réel"¹.

(1) E. MORIN, *Sociologie*. Paris, 1984, p. 52.

Tout au long de nos recherches nous nous sommes efforcés de nous aligner sur les sociologues et politistes qui comme Morin ou Rokkan récuserent le stérile débat entre théorie et empirie. Elles constituent deux moments consubstantiels de la démarche scientifique². On ne s'étonnera donc pas de voir notre exposé se diviser en deux parties, l'une théorique, l'autre empirique. La première, consacrée à une réflexion portant sur les thèses du regretté Stein Rokkan, pourrait s'intituler à la recherche d'une sociologie historique de l'Europe occidentale. La seconde s'attachera à établir une batterie d'indicateurs qui pourront guider et orienter la recherche sur le terrain. Cette partie se nommera "En quête d'indicateurs".

I. Pour une sociologie historique de l'Europe occidentale

L'expression "sociologie historique" est due à Theda Skocpol³. Elle désigne une approche comparative de l'histoire du *Nation Building Process* des divers Etats européens. Son usage témoigne d'une volonté de rompre avec deux pratiques théoriques opposées. Rupture d'une part avec le déterminisme universalisant qu'il soit marxiste ou développementaliste-fonctionnaliste. Rupture d'autre part avec le singularisme anti-comparatif des phénoménologues néo-wébériens ou des tenants de l'individualisme méthodologique. C'est-à-dire que la sociologie historique s'efforce de retracer les trajectoires particulières propres à chaque processus d'édification stato-national, pour ensuite les comparer, construire des taxinomies et enfin dégager, le cas échéant, des invariants à partir de ce qui varie⁴.

Afin d'aborder le phénomène de centralisation/décentralisation on s'efforcera d'appliquer le modèle de Stein Rokkan. En effet il apparaît comme le plus complet qu'on puisse trouver dans le concert de la sociologie historique. Ce choix théorique résulte d'une longue familiarité et d'une longue complicité avec la pensée du grand sociologue et politiste norvégien⁵. Le mérite principal de la théorie rokkanienne reste, à nos yeux, de représenter la perspective la plus complète. N'intègre-t-elle pas à la sociologie historique l'apport du néo-marxisme de Perry Anderson et d'Immanuel Wallerstein ?⁶.

Dans le but de mieux cerner les problèmes théoriques soulevés par la réalité de la centralisation étatique, on discutera la vision rokkanienne du processus d'édification stato-nationale ; dans un deuxième temps on abordera les aspects politiques et culturels de la centralisation/décentralisation et dans un troisième la centralisation économique.

(2) Cf. D.-L. SEILER, *La politique comparée*. Paris, 1982 et *Comportement politique comparé*. Paris, 1985.

(3) T. SKOCPOL, *States and Social Revolutions*. Cambridge, 1979; Cf. aussi B. BADIE, *Le développement politique*. Paris, 1984; P. BIRNBAUM, L'action de l'Etat. In M. GRAWITZ, J. LECA (dir.), *Traité de science politique*. Paris, 1985, pp. 642-683; et G. HERMET, *Sociologie de la construction démocratique*. Paris, 1986.

(4) B. BADIE, *Culture et politique*. Paris, 1983.

(5) D.-L. SEILER, *Partis et familles politiques*. Paris, 1980.

(6) P. ANDERSON, *Lineages of the Absolutist State*. London, 1974 et I. WALLERSTEIN, *The Modern World System*. New York, 1974.

A. La carte conceptuelle de l'Europe⁷

La sociologie historique entend relever les itinéraires historiques précis parcourus par chaque processus de construction stato-national particulier. Rokkan nous en propose en plus une explication sous la forme d'un enchaînement de variables. Classiquement on peut y distinguer des variables *indépendantes*, *intermédiaires* et *dépendantes*⁸.

Les *variables indépendantes* font office d'explication première et sont posées comme conceptuellement indépendantes de toute autre inférence de type causal. Les *variables dépendantes* constituent, en revanche, la traduction logique des faits à expliquer. Quant aux *variables intermédiaires* elles représentent des variables explicatives par rapport aux dernières tout en se situant dans une relation de dépendance par rapport aux variables indépendantes.

Les variables dépendantes retenues ici sont, de toute évidence, le degré de centralisation – et corrélativement de décentralisation – manifesté par les différentes *Polités*⁹, ou sociétés politiques qui se développèrent en Europe de l'Ouest. Le traitement des variables indépendantes nécessite un supplément d'information. Pour Rokkan trois groupes de variables déterminèrent par leur interaction la construction de l'Etat-nation sur le vieux continent : les variables économiques, culturelles et territoriales. Les variables économiques correspondent à la construction d'un marché qui se traduit spatialement dans l'expansion du phénomène urbain. Entre les villes s'établissent des flux d'échanges commerciaux plus ou moins intenses, sous-tendus par un réseau plus ou moins étendu, serré et solide. Les marchés se structurent ainsi autour de pôles de développement, vrais *centres* économiques. En ce qui concerne la variable territoriale, elle correspond au degré de contrôle effectif – par le monopole de la contrainte légitime – qu'un centre de pouvoir politique se révèle capable d'exercer sur le territoire qu'il s'est assigné. Dernière variable, la culturelle mesure le degré d'homogénéité – et inversement d'hétérogénéité – culturelle qui caractérise l'élément humain vivant sur ce territoire.

Les variables intermédiaires, conséquences du jeu des variables économiques, territoriales et culturelles, sont la constitution d'une structure de rapports entre *centres* et *périphéries*. Ces derniers se présentent selon deux modes de configurations : la *monocéphalité* ou la *pluricéphalité*. La première correspond à la coïncidence des centres économiques, politiques et culturels en un lieu géographique unique, la seconde représente une situation caractérisée par la pluralité des centres et à leur dispersion dans l'espace territorial. De telles configurations ne résultent ni d'un déterminisme aveugle, ni davantage du pur hasard. Elles s'inscrivent dans

(7) S. ROKKAN, *Cities, States and Nations: a Dimensional Model for the Study of Contrasts in Development*. In: S.N. EISENSTADT, S. ROKKAN (eds.), *Building States and Nations*. Beverly Hills, 1973, pp. 73-96 et S. ROKKAN, *Dimensions of State-Formation and Nation-Building: a Possible Paradigm for Research on Variation within Europe*. In: Ch. TILLY, (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton, 1975, pp. 562-600.

(8) S. ROKKAN, D.W. URWIN, *Economy, Territory, Identity*. Beverly Hills, 1983.

(9) *Polité* = *Polity* (Engl.) = *Politéa* (Gr.).

la longue durée¹⁰, c'est-à-dire qu'elles apparaissent comme le fruit de l'histoire politique, sociale et économique d'un territoire donné ainsi que de sa nature *physique* au sens des géographes.

On peut ainsi établir une topographie des processus d'édification stato-nationale en Europe. Topographie que Stein Rokkan désigna sous le nom de "carte conceptuelle de l'Europe" (cf. tableau 1). La place nous manque pour décrire et commenter ici ce qui demeure aujourd'hui comme la construction théorique la plus achevée de Rokkan. Retenons qu'elle s'organise autour de deux dimensions : l'axe Est-Ouest et l'axe Nord-Sud. Le premier, emprunté à Perry Anderson, correspond *grosso modo* aux limites de l'Empire romain d'Occident contrastant avec le monde slave et byzantin. Il oppose à l'Ouest la société urbaine dotée d'une économie d'échanges d'abord féodale puis, progressivement capitaliste, aux sociétés latifundiaires, esclavagistes et tardivement servagistes de l'Est. L'axe Est-Ouest résulte de l'action combinée des variables économiques et territoriales. Le second, d'ordre territorial-culturel oppose les sociétés marquées par la Réforme, au Nord, à celles demeurées catholiques au Sud.

En ce qui concerne notre propos, deux zones de la carte conceptuelle semblent pertinentes pour expliquer les phénomènes de centralisation et de décentralisation en Europe : celles que Rokkan appelle "Nations impériales maritimes" d'une part et "Europe des Etats-cités" d'autre part. La première verra l'éclosion d'un système centralisé de gouvernement régissant une société monocéphale ; elle existe en deux versions. L'une reposant sur un centralisme économique et culturel caractérisé par un appareil étatique relativement léger. L'autre de nature plus politique repose essentiellement sur le développement d'un Etat-fort, très différencié et centralisé. L'Angleterre représente le type le plus achevé du centralisme social alors que la France incarne celui du centralisme étatique. La seconde zone, subdivisée en trois variantes, se caractérise par la polycéphalité sociale et la décentralisation politique. Elle correspond à une aire géographique et à un espace économique précis : ceux qu'empruntèrent les échanges économiques Mer du Nord-Méditerranée, voie de pénétration joignant Bruges et les villes hanséatiques à Gènes et Venise en passant par la Meuse, le Rhin, le Rhône et les cols alpestres. Autrefois la laine d'Angleterre et le lin des Flandres y croisaient les soieries et les épices d'Orient. Erodée par les boulimies territoriales des Nations impériales maritimes à l'Ouest et de leurs *alter ego* continentales à l'Est, cette zone qui fut la Lotharingie se voit aujourd'hui réduite à la portion congrue : la colonne centrale dite des "formations consociatives". Les trois pays qu'elle contient sont soit fédératifs, la Suisse, soit le furent, les Pays-Bas longtemps République des Provinces-Unies, soit l'ont été – Etats Belgiques Unis – et sont en train de le redevenir comme la Belgique. Tous les trois restent empreints d'une culture fédéraliste.

La carte conceptuelle de l'Europe permet par sa diachronie rétrospective de repérer la nature génétique – le "code génétique" – de la centralisation comme de la décentralisation contemporaines en Europe occidentale. On distinguera dans

(10) F. BRAUDEL, *Ecrits sur l'Histoire*. Paris, 1969, pp. 11-38 et 47-56.

TABLEAU I

Carte conceptuelle de l'Europe Occidentale entre le XVème et le XVIIIème siècle*
 (Les territoires dont le nom est souligné étaient reconnus comme souverains à cette époque)

Dimension "Etat Economie": Axe Ouest-Est

Centres territoriaux	Faible	Puissant		Faible		Puissant		Faible	
Réseaux Urbains	Faible Périphéries maritimes	Puissant Nations impériales maritimes		Puissant L'Europe des Etats-Cités		Faible Nations impériales continentales		Faible Etats tampons continentaux	
		Lointains	Proches	Intégrés dans un système plus grand	Formation consociationnelle	Fragmentée jusqu'au XIX ^{ème}	Proches	Lointains	
Eglise Protestante d'Etat	Islande Norvège Ecosse Pays de Galles		<u>Danemark</u>			Allemagne de La Hanse	— <u>Prusse</u>	<u>Suède</u>	<u>Finlande</u>
Territoires Mixtes					<u>Pays-Bas</u> <u>Suisse</u>	Pays du Rhin			Territoires Baltiques Bohême
Catholicisme National	Irlande Bretagne		<u>France</u>	«Lotharingia» Bourgogne Arelatum			<u>Bavière</u>		<u>Pologne</u>
Contre-Réforme			<u>Espagne</u> <u>Portugal</u>	Catalogne	Belgique	Italie	<u>Autriche</u>		<u>Hongrie</u>

* Rokkan S., "Cities, States and Nations...", art. cit., p. 82. Trad. de Rokkan pour l'Association Française de Science Politique (Journée d'études du 4 décembre 1976). Imprimé avec l'autorisation de l'auteur. Extrait de B. BADIE, *Le développement politique*, p. 150.

l'analyse les aspects culturels des aspects économiques, chacun étant recoupé par une variable de contrôle, le territoire.

B. Les variables territoriales culturelles

La carte de Rokkan nous révèle deux situations exemplaires : l'unitarisme monocéphale et la décentralisation polycéphale.

1. L'unitarisme monocéphale

Constituées dans des régions urbanisées et autour d'un centre territorial puissant, les nations impériales maritimes parvinrent à se doter d'un Etat capable de faire prévaloir son monopole de la contrainte légitime sur le territoire qu'il s'était assigné ; c'est-à-dire que le centre est d'emblée animé par un projet territorial : acquérir des frontières sûres et défendables au moyen des techniques militaires de l'époque. Avec la révolution nationale et démocratique le débat politique s'unifie et les acteurs évoluent sur une scène politique unique. Une "presse nationale" s'instituera laissant les faits divers et autres fêtes villageoises à la "presse régionale". La capitale politique, administrative et idéologique devient ainsi le siège des arts et des lettres. Le lieu où se consacre la réussite individuelle correspond également au centre qui se réduit progressivement à la capitale : point de triomphe hors de Londres ou Paris. En témoigne une expression française vraiment emblématique : "monter à Paris". Pourtant le jeune Lillois en quête de promotion sociale qui "monte à Paris" ne gravit pas un pic montagneux et, se rendant du Nord au Sud, il descend ! Capitales d'empires maritimes Paris ou Londres drainent les élites du fond de leurs empires et même à travers toute l'Europe : ainsi le rôle joué par la capitale française dans le domaine des arts et singulièrement de la peinture entre 1875 et 1939.

Politiquement l'unitarisme monocéphale attribue l'essentiel des prérogatives politiques à l'Etat, c'est-à-dire qu'il ne tolère en dessous de lui que de l'administratif et au dessus que du diplomatique. La logique centraliste absolue mène irrémédiablement au fascisme et le meilleur résumé qu'on puisse donner du projet centraliste reste encore la célèbre formule nazie : *"Ein Volk, ein Reich, ein Führer"*. Il est d'ailleurs significatif que le centralisme autoritaire se soit développé dans les pays qui se rallièrent au projet unitariste français au moment où la transplantation de ce dernier se révélait un échec.

Le projet centraliste ne se réalisa que de deux manières : par hégémonie ou par domination. La première, plus respectueuse en apparence des diversités, s'avère idéologique : c'est la centralisation à l'anglaise qui fit, *in illo tempore* le succès de l'Empire britannique. Il consiste à laisser subsister une organisation diverse, plurielle et décentralisée en la vidant de son contenu pour la remplacer par une substance centraliste. Le vecteur originel de cette centralisation est l'Eglise protestante d'Etat. La traduction de la Bible et des offices religieux en langue vernaculaire s'effectua au profit de la langue administrative du centre, la pénétration de celle-ci dans la périphérie s'opéra par le truchement du clergé et en douceur, sans qu'il fût nécessaire de légiférer ou d'imposer. La résistance de la périphérie

– du moins quand elle existe – s'affirme *contre* la Réforme (exemple l'Irlande) et revêt toutes les apparences d'une guerre de religion.

Avec la Révolution nationale, le siège de la légitimité fut transféré de la Couronne au Parlement qui peut tout. Ainsi Westminster se voit investi d'un monopole législatif absolu, tout pouvoir émane de lui, au besoin par dévolution. Les autorités locales émargent au droit commun, les lois concernant l'Ecosse ou le Pays de Galles sont votées aux Communes et on connaît les arguties juridiques qui justifient les compétences *dévolues* au Parlement européen.

Quoique restée gallicane, voire d'esprit janséniste – coquetèle proche de celui qu'offre la *High Church* – la France demeura la "*Fille aînée de l'Eglise*": point de religion en langue de chancellerie, point de clergé totalement dévoué au Centre. Lors de la révolution nationale les prêtres feront défaut quant ils ne se rangeront pas résolument du côté de la Périphérie ou dans le camp des tenants de l'Ancien régime. La centralisation devra être étatique ou ne sera pas. A la défaillance des mécanismes culturels qui mène à un contrôle de type hégémonique au sens de Gramsci, le centre répond par un contrôle direct, c'est-à-dire une domination exercée sur la périphérie. Un processus poussé de différenciation étatique permet d'obtenir un tel résultat. L'Etat unitaire imposera les mêmes règles, les mêmes normes, les mêmes valeurs universalistes et, en définitive, la même langue sur l'ensemble du territoire qu'il contrôle et qu'il définit comme "territoire national".

2. La décentralisation polycéphale

Lors du Traité de Verdun qui, en 843, pose les fondements de l'Allemagne et de la France, l'empereur Lothaire ne conserva qu'une bande de territoire allant de la Frise à la Provence et au Latium. C'est la portion de la carte conceptuelle de l'Europe que Rokkan qualifiait "d'Europe des Cités-Etats" (cf. supra). Dans cette région le réseau urbain est tellement solide qu'il préviendra la naissance de grands Etats territoriaux. Tous les grands feudataires de la région qui tenteront cette aventure échoueront : ainsi seront mis en échec les processus d'édification étatique de la Lotharingie ou de la Bourgogne tandis que celui de l'Allemagne se verra retardé d'un millénaire. Ce n'est qu'au XIXe siècle que des Etats modelés sur la France s'y construiront et, encore, dans des versions éloignées du modèle initial. Seuls les Pays-Bas construiront un Etat unitaire du fait de leur homogénéité culturelle. Les féodaux seront contraints d'accorder chartes et franchises à des cités qui, en pratique, jouiront de la souveraineté étatique.

Cependant l'émergence de l'Etat absolutiste, fruit de la construction stato-nationale dans les Empires maritimes et, dans une moindre mesure, dans les Empires continentaux érodera cette colonne vertébrale de l'Europe. Rokkan désigne par les expressions "intégrés dans un système plus grand" et "fragmentées" les accroissements territoriaux obtenus au détriment de "l'Europe des Cités-Etats", respectivement sur ses flancs Ouest et Est. Face aux menaces françaises, autrichiennes, espagnoles ou, plus tard, prussiennes, les Cités-Etats devront s'allier, se coaliser pour unir leurs forces. Ainsi naîtront ligues et confédérations – Confédération Helvétique, Ligue Hanséatique, Ligues Grises, République des Provinces-Unies, etc. – qui contribueront à l'invention du fédéralisme.

Envisagée sous l'angle culturel "l'Europe des Cités-Etats" a maintenu un pluralisme profondément ancré qui se traduit parfois par une segmentation consociative du pays comme au Bénélux et en Autriche, ou dans un fédéralisme culturel doublé d'une recherche incessante du consensus comme en Suisse. La Belgique flamande possède avec Anvers et Gand deux métropoles culturelles, Hambourg, Cologne, Berlin, Francfort ou Munich méritent ce titre tout comme Milan et sa Scala, Turin, Bologne, Florence, Rome ou Naples. Le plus prestigieux journal des Pays-Bas est le "*Nieuwe Rotterdamse Courant*", en Allemagne c'est la "*Frankfurter Allgemeine*", tandis qu'en Italie trois journaux à Turin, Milan et Rome sont des "*quality papers*", quant à la Suisse, chacun des 26 Etats qui la composent possède son ou ses quotidiens. La radio et la télévision reflètent également pluralisme et diversité; de même que les systèmes éducatifs étrangers à "l'Université" napoléonienne, à l'école de Jules Ferry et, *a fortiori* au "grand système d'éducation nationale unifié et laïc" dont rêvent un jour les socialistes français.

Les tendances à la centralisation et décentralisation se reflètent également dans le développement territorial de l'économie de chaque pays.

C. *Les variables territoriales économiques*

Les concepts de centre et de périphérie appartiennent aussi à la réflexion économique. Cependant ils restent connotés par l'école qui les a popularisés dans son approche du phénomène de développement inégal : la Théorie de la dépendance. Si la vision théorique de Rokkan ne s'oppose pas à celle de Cardoso ou de Gunder Frank elle s'en distingue néanmoins par son souci d'ouverture.

Afin d'éviter toute confusion on définira le centre économique, l'Anglais *core*, comme le lieu géographique où se concentrent le capital financier ainsi que les leviers de commandes industriels et commerciaux.

En Europe occidentale la structure des "*Cores*" se caractérise par plusieurs configurations possibles : unipolaires, tripolaires, multipolaires concentrées et multipolaires dispersées.

Le centre des activités commerciales, financières, boursières et de gestion industrielle peut se concentrer dans une mégapole, véritable "centre du centre". Cette métropole assume également les fonctions de centre culturel et de capitale politique; son poids s'avère considérable par rapport aux autres cités. L'unipolarité métropolitaine, au profit de Copenhague, Londres ou Paris, résulte d'une logique politique et non de celle inhérente au marché, c'est leur statut de capitale d'un Etat unitaire centralisé qui conféra à ces prestigieuses cités leur rôle de métropole.

Le pôle économique peut, en revanche, adopter une configuration triangulaire organisant l'espace autour de trois villes : triangle Bruxelles-Anvers-Gand en Belgique, Milan-Turin-Gènes en Italie, ou *Goldenen Dreieck* - Bâle, Zurich, Olten - en Suisse. S'apparente à cette structure, la situation multipolaire concentrée où le pôle économique revêt l'aspect d'une nébuleuse urbaine : ainsi la zone de conurbation qui s'étend *grosso modo* d'Amsterdam à Rotterdam et que les Néerlandais nomment *Randstad Holland*.

Seule la "multipolarité dispersée" fonde, à nos yeux, la polycéphalité au sens de Rokkan. Le pays se répartit alors autour de centres tantôt multifonctionnels régionaux, tantôt unifonctionnels spécialisés mais nationaux, l'Allemagne et l'Espagne offrent de bons exemples de multipolarité dispersée.

D. *Interaction entre les variables*

Avec l'intéressante exception de l'Espagne toutes les situations de tri- ou multipolarité se localisent dans ce que la carte conceptuelle de l'Europe désigne comme Europe des Cités-Etats. Il faut préciser qu'avec la Catalogne, l'Espagne s'y retrouve partiellement. On peut déceler là l'importance du politique et de la géographie, donc de l'impact de la variable territoriale par rapport au déterminisme économique. Les contours de la problématique de la centralisation/décentralisation deviennent nets lorsqu'on juxtapose les configurations respectives des centres politiques et des pôles de développement économique.

On l'a vu : en Europe occidentale les centres métropolitains offrent une monocéphalité d'épure, véritables incarnations de l'idéaltype. Paris, Londres, Copenhague, Stockholm, capitales politiques, métropoles économiques, centres de rayonnement culturels qui éclipsent les velléités provinciales de Glasgow, Manchester, Lyon, Marseille, Bordeaux ou Gothembourg. Le rapport centre/périphérie est linéaire.

En revanche on constate que triangles et nébuleuses engendrent une dialectique des rapports entre le centre et la périphérie. La capitale politique se localise-t-elle dans l'une des villes centrales ? Non en Italie, peut-être en Suisse, oui ailleurs. Toute une réflexion reste encore à mener sur ce sujet.

Mieux étudié, le cas de l'Espagne fournit un exemple de développement économique inégal *au profit* des périphéries basques et catalanes. Génératrice de nombreux conflits cette situation, héritage d'un centralisme étatique avorté, donne naissance non seulement au *Peripheral Nationalism* mais aussi à un néo-centralisme de la périphérie¹¹.

Cependant des configurations politico-économico-territoriales grosses de virtualités conflictuelles peuvent exister dans des pays où la paix civile confine à une harmonie toute irénique. En effet, l'organisation fédérale de l'Etat a prévenu toute velléité de conflit : là encore on saisit l'importance décisive du politique même comme variable intermédiaire.

II. En quête d'indicateurs

La réflexion théorique conduite à l'aide du cadre de Stein Rokkan nous a permis d'ébaucher un modèle logique. Il se compose de plusieurs structures et constitue une totalité. L'essai de transformation des variables conceptuelles en indicateurs visant à mesurer la réalité perçue fragmente cette dernière. Ce ne sera qu'auprès

(11) D.-L. SEILER, *Les partis autonomistes*. Paris, 1982, pp. 24-26.

le terrain et l'analyse des données que le chercheur pourra recomposer le réel, grâce aux résultats obtenus mais aussi au moyen de conjectures.

A ce stade de la démarche on en reste à la mesure des variables, c'est-à-dire à la construction d'indicateurs. Indicateurs de la centralisation territoriale et culturelle exclusivement car les indicateurs économiques abondent.

A. Indicateurs de centralisation politique

Pierre Duclos proposa, dans une perspective voisine de celle illustrée par Stein Rokkan, une théorie de la "politification". Elle offrait l'avantage de localiser sur un continuum toutes les formes d'alliances internationales et de centralisations politiques. Jean Beaufays s'en est inspiré pour élaborer une échelle des indicateurs du fédéralisme¹². Deux éléments sont à prendre en compte lorsqu'il s'agit de distinguer empiriquement si un Etat est fédéral ou non et, si oui, à quel degré : l'autonomie des Etats fédérés et leur participation aux décisions de l'ensemble. Beaufays ne retient que la participation qu'il mesure au moyen de trois modes : les fonctions, l'institutionnalisation et la médiation. En effet la participation des unités composant l'Etat peut s'effectuer au niveau *législatif, exécutif et judiciaire*, elle peut être *institutionnalisée* ou *non institutionnalisée* et se faire de manière *directe* ou *indirecte*. L'auteur propose d'affecter à chacun des items des coefficients choisis arbitrairement mais fondés "sur la réflexion et la comparaison". Ils sont soumis à discussion et modifiables, ainsi propose-t-il d'affecter à chaque mode de participation les pondérations suivantes : législatif (0,40); exécutif (0,35); judiciaire (0,25); institutionnalisé (0,80); non institutionnalisé (0,20); direct (0,55) et indirect (0,45). La combinatoire des possibilités théoriques se présente sous la forme d'une matrice de 124 possibilités. Ces dernières peuvent être aisément regroupées en une échelle couvrant "la totalité de la variation entre l'Etat unitaire concentré et l'Indépendance totale, tous deux extrêmes fictifs"¹³ (cf. Tableau 2).

TABLEAU 2
Indicateur de centralisation politique

Etat unitaire concentré	
Etat unitaire déconcentré	Unitaire
Etat unitaire décentralisé	
Etat régionalisé	
Etat fédéral vicié	Fédéral
Etat fédéral	
Confédération	
Alliance	Diplomatie
Indépendance	

Extrait de J. BEAUFAYS, *a.w.*, p. 152.

(12) J. BEAUFAYS, *Théorie du régionalisme*. Bruxelles, 1986.

(13) *Ibid.*, pp. 149-152.

Centrée sur la seule participation, l'échelle de Beaufays ne mesure pas le degré d'autonomie variable pour laquelle l'observation du fonctionnement réel des systèmes fédérés nous incline à conclure que sa meilleure traduction se trouve dans l'organisation administrative. Qui applique les décisions politiques prises tant par le centre que par les régions ou les Etats fédérés ? Une administration stato-nationale possédant une hiérarchie administrative couvrant tout le territoire ? Deux administrations parallèles ? Les administrations des régions ou Etats fédérés ? La France fournit un exemple du premier cas, les Etats-Unis, du deuxième et la Suisse, du troisième. Ceci nous permet de construire une échelle ordinale composée de trois échelons et donc pondérable.

Les deux échelles, à savoir l'indicateur de centralisation politique de Beaufays et celui que nous proposons pour mesurer la centralisation administrative, aident à mesurer le degré de fédéralisation des différents pays.

B. Indicateurs de centralisation culturelle

Lorsqu'on s'attache à la mesure de la centralisation culturelle la tentation est grande de la confondre avec le degré d'homogénéité ethnique. Or certains pays – Grèce, Pologne et, dans une mesure à peine moindre, Danemark – constituent des ethnies dotées historiquement d'une seule religion et d'une seule langue. Si l'homogénéité ethnique favorise la centralisation culturelle, elle n'en constitue pas moins un phénomène distinct.

Deux variables nous paraissent devoir jouer un rôle décisif dans le phénomène de centralisation culturelle : l'école et la presse.

La mesure de la décentralisation scolaire s'avère plus complexe qu'il n'y paraît au premier abord. En effet, le pouvoir organisateur de l'école peut être public et ce faisant stato-national, régional/fédéré ou municipal. Il peut être aussi privé ou encore mixte. Seule une matrice, et non plus une échelle, peut en rendre compte.

TABLEAU 3

Indicateur de centralisation de la presse

Nationale-métropolitaine
Nationale-centrale
Nationale-dispersée
Régionale

En revanche l'analyse de la centralisation de la presse qui se fonde sur la réflexion théorique énoncée ci-dessous (I.C.) représente une tâche plus simple pour le chercheur. Le tableau 3 propose un indicateur qui la traduit concrètement. Les trois premiers items correspondent à une situation où il existe une presse dite nationale, c'est-à-dire lue dans l'ensemble du pays : dans le premier cas elle est éditée dans la capitale, dans le deuxième cas elle l'est dans l'une des villes appartenant au centre et dans le dernier, il y a dispersion des organes de presse. La France illustre le premier cas, les Pays-Bas le deuxième, l'Italie le troisième et la Suisse le quatrième.

C. Conclusion

On pourrait proposer d'autres indicateurs culturels ; par exemple portant sur le statut de la radio et de la télévision. Par ailleurs indicateurs politiques et culturels devraient être mis en relation avec les indicateurs de centralisation élaborés par la science économique. Ce faisant on sera fidèle à la conception défendue par le regretté Stein Rokkan.

Devant la complexité que révèle la réalité de la centralisation ou de la décentralisation des systèmes politiques, notre discipline ne peut qu'apporter une réponse partielle. En effet une double réflexion d'une part théorique à partir de l'oeuvre de Rokkan et, d'autre part, pré-empirique, c'est-à-dire centrée sur l'opérationnalisation des concepts, nous amène à conclure à l'inter-relation entre le degré de centralisation-décentralisation politique et celui dont témoigne la société globale. Par exemple l'existence d'une culture fédérative prévient le développement d'une centralisation politique excessive : elle peut engendrer d'intenses conflits lorsqu'on lui imposa un cadre institutionnel centralisé, comme en témoignent les cas belges et espagnols.

Toute l'histoire sociale et politique de l'humanité est celle d'une lente et progressive centralisation. Les seules limitations entravant ce processus étaient techniques et, dans certains cas, politiques. Depuis une vingtaine d'années le mouvement s'était inversé, la théorie des organisations prônait la décentralisation comme exigence de rationalité et partout on clamait : "*Small is beautiful*". Aujourd'hui l'explosion de la micro-informatique permet la décentralisation la plus extrême au niveau de l'exécution tout en réalisant la centralisation la plus totale du contrôle et de la prise de décision. Les politologues se doivent donc de fournir aux décideurs et aux politiques les moyens techniques d'éviter l'émergence d'une centralisation qui atteindrait des niveaux jamais atteints. Il y va de la conception occidentale de la démocratie.

Summary : Centralization and Decentralization in Western Europe : Explanation Sketch

The aim of this tentative article is to bring some further empirical evidence in order to validate Stein Rokkan's "Conceptual Map of Europe". Therefore a set of variables are suggested : territorial-cultural (monocephalic unitarism with two possible ways the hegemonic and the authoritarian and polycephalic) and territorial-economic (metropolitan, triangles and conurbations, and polycephalism). Some indicators are proposed to provide some measurement of the variables, such as Beaufays Federalism scale or a new Mediatic centralization scale.

Gesprekken tussen federalisten in de jaren zestig.

De Vlaamse Volksbeweging op zoek naar bondgenoten in Wallonië

door Luc VANDEWEYER

Licentiaat in de geschiedenis

Na 1945 heeft de roep naar een staatshervorming in federalistische zin pas langzaam burgerrecht verkregen. Een organisatie die daarin een prominente rol heeft gespeeld was de Vlaamse Volksbeweging, afgekort als 'VVB', die vanaf 1956 als flamingantische drukkingsgroep verscheen in het politieke landschap. Om het federalisme te propageren is de VVB op zoek gegaan naar bondgenoten aan de andere kant van de taalgrens. Over het verloop van deze contacten is maar weinig bekend¹.

De relaties tussen de Vlaamse en de Waalse beweging zijn zelden hartelijk geweest omdat de Waalse beweging ontstond en zich bleef profileren als een reactie tegen de sterker wordende Vlaamse beweging. De opvatting dat wallinganten bondgenoten konden worden in de strijd tegen de unitaire staat, dook bij de vlaamsgezinden in het verleden nochtans herhaalde malen op. De VVB opteerde vooral in de jaren zestig voor deze laatste strategie. Het verloop van dat toenaderingsproces, werpt meer licht op de voorgeschiedenis van de staatshervorming die België vanaf 1970 institutioneel zou hervormen.

I. De eerste aarzelende contacten

In december 1952 werd een manifest voor federalisme gepubliceerd dat de geschiedenis zou ingaan als de 'akkoorden Schreurs-Couvreur' zij waren het resultaat van gesprekken in de loop van dat jaar tussen Vlaamse en Waalse federalisten. De impact was evenwel gering. De voornaamste verdienste was dat er een (naoorlogs) precedent was geschapen: Vlaamse en Waalse federalisten beseften nu dat het mogelijk was om, na overleg, tot één gemeenschappelijk standpunt te komen². Overigens was die positieve ingesteldheid niet algemeen in de Vlaamse beweging.

(1) Voor het onderzoek werd vooral gebruik gemaakt van het archief van de VVB dat zich op het secretariaat bevindt en van de publikaties van de organisatie. In het overzicht van de Waalse beweging door H. TODTS in *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging. II*. Tielt/Amsterdam, 1975, blz. 1997-2004, wordt van contacten in de jaren zestig tussen Vlaamse en Waalse federalisten geen gewag gemaakt. Hij deed dat wel in *Hoop en wanhoop der Vlaamsgezinden*. Leuven, 1967, blz. 283-284, maar hij oordeelde dat die pogingen tot toenadering marginaal en volstrekt kansloos waren.

(2) A. SCHREURS, Le Congrès National Wallon. In: *l'Histoire du mouvement wallon. Journée d'étude de Charleroi*, 26 février 1978, blz. 47. Zie ook R. DE NOLF in: *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, blz. 505; F. VAN DER ELST, *De bewogen jaren. Mijn memoires 1920-1958*. Tielt, 1985, blz. 191-194. De tekst van deze akkoorden werd gepubliceerd in: *Het federalisme in Vlaanderen*. Schepdaal, 1962, blz. 220-223.

Eerder het tegendeel was de regel. De Walen konden zelden rekenen op een positief oordeel. De beschuldiging behept te zijn met een imperialistische geest tegenover Vlaams grondgebied werd vaak geopperd³.

De VVB startte haar bestaan met de afkondiging van een urgentieprogramma in 1956. De ideeën over culturele autonomie die de organisatie ontwikkelde, trokken de aandacht van Waalse federalisten. Op het hoofdbestuur van 29 september 1959 werd bevestigd dat er discrete contacten waren met Waalse federalisten⁴.

De man die een voorname rol zou spelen aan Waalse kant was Maurice Bologne, hoogleraar en oudgediende van de federalistische gesprekken uit het begin van de jaren vijftig. Hij was al sinds decennia actief als wallingant. De VVB-afdeling van Mechelen, waartoe VVB-topman Paul Daels behoorde, nam op 29 maart 1960 een voorhoederol op zich door een debat over het Vlaams-Waalse probleem te organiseren. Bologne vertegenwoordigde daar de Waalse federalisten. In de zomer van dat jaar schreef Bologne aan Daels: "Je crois que nous approchons de l'heure où une union Wallon-Flamande pour le fédéralisme ne sera plus une utopie"⁵.

Ook aan VVB-kant werd gehoopt op een Waalse federalistische agitatie. Hendrik Borginon, een belangrijk VVB-strateeg achter de schermen, hoopte dat de "oprechte" en "gefundeerde" angst bij de Walen voor een minoriteitspositie daarvan de motor kon zijn. "Jaren lang heb ik bij mijn vrienden het standpunt gepropageerd dat, indien het federalisme er ooit komt, het door de Walen zal afgedwongen worden, zodra ten gevolge van geleidelijke hervormingen, aan hun bevoorrechte positie gevoelig afbreuk zal worden gedaan. Er bestaat een ernstige kans dat de evolutie sneller zal gaan dan wij kort geleden dierven verhoppen". Maar hij moest wel bekennen dat de standpunten van de wallinganten het Vlaamse wantrouwen altijd weer aanwakkerden⁶.

Op dat ogenblik was er een grootscheepse agitatie in Vlaanderen voor een definitieve vastlegging van de taalgrens zonder een nieuwe talentelling. De historische ervaring met talentellingen was immers dat Vlaamse gemeenten verkozen tweetalig en daarna franstalig te worden en dat proces wilden de vlaamsgezinden stoppen. Aan Waalse, vrijzinnige kant was er irritatie over het feit dat zonder de Vlaamse katholieken geen nationale regering meer mogelijk was. Dit feit werd door hen aanvoeld als een rem op de uitbouw van hun machtspositie in Wallonië. Het verzet tegen de talentelling dat vooral door de Vlaamse katholieke opinie werd gedragen, versterkte die aversie bij de Waalse vrijzinnigen gevoelig. In een dergelijk klimaat lag het voor de hand dat in beide kampen mensen heil zouden

(3) Bijvoorbeeld in: *Na Raad ter Daad*, proefnummer, nr. 2, half juni 1952, het tijdschrift van de latere VVB-voorman Flor Grammens. Grammens verweet de Walen ook een sterkere neiging tot criminaliteit en gewelddadigheid.

(4) Het verslag van deze hoofdbestuursvergadering bevindt zich in de 'papieren Grammens', archief VVB.

(5) Bologne aan Daels, 16 augustus 1960, Pap. VVB. Zie ook de biografie van Bologne door R. DE NOLF in: *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, I. Tielt, 1973, blz. 203.

(6) Borginon aan Pieter Geyl, 20 jan. 1961, in: *Geyl en Vlaanderen III*. Kapellen, 1975, brief nr. 557, blz. 453-454.

zien in een opdeling van België door een min of meer vergaande staats hervorming. Het kwam er dan op aan elkaar te vinden.

Vanaf het begin van 1961 werkte er in de schoot van de VVB een commissie voor buitenlandse aangelegenheden met als hoofddoel het leggen van contacten over de taalgrens. Een eerste officiële bijeenkomst met Waalse federalisten had plaats op 4 februari. Er werd besloten die contacten te bestendigen in een soort "Centre de contact des fédéralistes flamands et wallons". Het Waalse secretariaat zou bij Bologne berusten. Dit centrum moest een gemeenschappelijk manifest uitwerken, hetgeen dan aan de regering kon overhandigd worden. Op de vergadering van 18 maart werd al een eerste ontwerp besproken⁷.

De gesprekken liepen niet van een leien dakje. Bologne had in een brief aan Daenen laten verstaan dat de VVB een anti-Waalse houding zou aangenomen hebben door in één van haar talrijke moties aan de regering, te eisen dat de overheidssubsidies zouden verdeeld worden volgens de bevolkingsaantallen. In werkelijkheid werd er een "billijke verdeling" geëist maar het incident toont aan hoe gevoelig de Waalse federalisten waren voor de financiële eisen van de Vlaamse beweging⁸.

Ondanks dergelijke wrijvingen groeide de belangstelling van de Waalse federalisten. Op een volgende contactvergadering op 6 mei 1961 waren er vertegenwoordigers van Le Congrès Wallon, La Wallonie Libre en de Fondation Charles Plisnier. Samen vertegenwoordigden deze groepen een breed levensbeschouwelijk scala. Er werd geopteerd voor een uitgebreid Vlaams-Waals overlegcentrum. Het is opmerkelijk dat bij de Waalse deelnemers een zekere wrok bestond tegenover de hoofdstad. Dat hadden de VVB-ers tenminste zo begrepen: "De Walen waren er roerend mee eens dat de agglomeratie Brussel zoals ze diende vastgelegd te worden, de 19 Brusselse gemeenten omvatte en niets meer". Daarnaast was het Renardisme onderwerp van de dag. De Luikse socialistische vakbondsleider André Renard, had een vooraanstaande rol gespeeld in de pas afgelopen winterstakingen tegen de eenheidswet. Hij voelde zich verraden door de socialistische partij die zijn confrontatiepolitiek had afgeremd. Hij zocht een uitweg in een Waals gauchisme met een krachtige regionalistische inslag en stichtte de MPW, de Mouvement Populaire Wallon. Die nieuwe loot aan de wallingantische stam was, volgens sommige Waalse gesprekspartners, louter een anti-vlaamse eruptie. Kon Renard wel als een federalist beschouwd worden? Ze meenden bij hem eerder een doorgedreven Waals nationalisme met separatistische inslag waar te nemen⁹.

(7) Mededeling door C. Daenen, een van de Vlaamse onderhandelaars, op een programmadag van de VVB op 9 april 1961, verslag in Pap. VVB.

(8) Commissie voor buitenlandse relaties, vergadering van 22 april 1961, Pap. VVB. Clemens Daenen zou van VVB-kant jarenlang de Commissie leiden. Hij was een katholiek germanist met een verleden in de Groot-Nederlandse beweging. Hij stapte in het Verdinaso waar hij de Bourgondische koerswijziging volgde. Hij was tijdens de Duitse bezetting betrokken bij het verzet. Hij was getrouwd met een Waalse vrouw. Zie R. HAESERYN, *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, I. Tielt, 1973, blz. 364.

(9) Commissie voor buitenlandse relaties, vergadering van 6 mei 1961, Pap. VVB.

II. Renard versterkt het wallingantische front

De VVB had de agitatie tegen de eenheidswet met argusogen gevolgd en had de wallingantische aspecten ervan opgemerkt. In de nieuwjaarsboodschap, begin 1961, werden "... de onbesuisde en soms haatdragende uitlatingen van bepaalde Waalse leiders aan het adres van de Vlamingen" afgekeurd. De tweeledigheid van België werd er scherp door aangetoond en in de toekomst zou het samenleven van Walen en Vlamingen daardoor moeilijker worden. Op 12 januari 1961 nam het hoofdbestuur acte "... van de federale strekkingen, die in ruime Waalse kring tot uiting gekomen zijn naar aanleiding van de moeilijkheden die in het land zijn opgerezen". De herstructurering van de Belgische staat zou in het zuiden nu stellig meer voorstanders vinden, hetgeen als een positieve ontwikkeling werd beschouwd¹⁰.

Een opvallend kenmerk van de renardistische beweging was dat ze zich sterk verzette tegen de verdere industrialisering van Vlaanderen. Die industrialisering werd beschouwd als de rechtstreekse oorzaak van de afgang van Wallonië. De geruchten dat de VVB gesprekken met Renard overwoog, ontlokte een bitse reactie van volksvertegenwoordiger Gerard Van den Daele, een Gentse ACW-politicus die zich als zeer Vlaamsgezind had laten opmerken. Hij verweet de VVB dat, na het verzet van Renard tegen de vestiging van het staalbedrijf Sidmar in de Gentse kanaalzone, elk gesprek verwerpelijk was. Hij eiste dat de VVB elk contact publiek zou verbreken. Op dat ogenblik waren er nog geen gesprekken en VVB-secretaris Guido Roscam schreef dit aan het Kamerlid maar hij voegde er aan toe: "Het lijkt me niet uitgesloten dat Renard de man is met dewelke we zullen moeten praten. Bovendien kunnen we het bestaan van de Waalse volksbeweging niet negeren, vooral omdat een Vlaams-Waals gesprek zich meer en meer opdringt". De VVB was vast van plan geen enkel kanaal op voorhand uit te sluiten¹¹.

Ondertussen baarde de MPW de VVB ook zorgen want Renard leek niet van plan Brussel los te laten. De MPW, die nochtans een sterke Luikse kleur had, was zelfs officieel en bewust in Brussel gesticht op 31 mei 1961. Op 19 juni maakte de beweging een "oproep tot het Vlaamse volk" bekend die als agressief ervaren werd. De VVB reageerde onmiddellijk en verwierp "met kracht" de taalpolitiek van het MPW te Brussel. Nochtans had het MPW in zijn stichingsmanifest beweerd dat de centrale regering Vlaanderen economisch bevoordeelde en dus een anti-Waalse houding aannam. Het kapitaal was de bondgenoot van de regering en keerde Wallonië de rug toe omdat de socialistische stempel daar sterk was. De 'socialisering' van de holdings en het invoeren van een plan-economie kon slechts via federalisme verwezenlijkt worden vermits Vlaanderen dit zou blijven verhinderen. Omdat de demografische evolutie bovendien in het voordeel speelde

(10) *Berichtenblad van de Vlaamse Volksbeweging*, jan. 1961 met 'decemberbalans', en feb. 1961 met 'nieuwjaarsboodschap van de VVB' en 'standpunt van het hoofdbestuur'.

(11) G. Van den Daele aan Maurits Coppieters (VVB-voorzitter) en Wilfried Martens (voorzittend bestuurslid), 24 mei 1961. G. Roscam aan Van den Daele, 17 juni 1961, Pap. VVB.

van Vlamingen en katholieken, was de geëiste federalistische hervorming zeer dringend¹².

III. Openlijke contacten

De gesprekspartners meenden dat de tijd gekomen was om openlijk naar buiten te treden. Een van de middelen was het uitwisselen van sprekers voor debatten en voordrachten in het anderstalige landsdeel. Maar welke taal zou dan gebruikt worden? Bologne wees er de VVB-ers op dat Nederlands spreken in Wallonië een onhaalbare kaart was en het initiatief zou doen mislukken. Een Vlaamse redevoering "zou alleen de anti-Vlaamsgezindheid van de Walen aanwakkeren." Bovendien waren er geen wallinganten die het Nederlands voldoende beheersten om in Vlaanderen het woord te kunnen voeren. Ook de hoofdstad was een probleem want daarover was er geen overeenstemming. Een gezamenlijk optreden zou dat openbaar maken. Een oplossing voor het statuut van de hoofdstad kon slechts gevonden worden in het kader van een gezamenlijk federalistisch plan voor heel België. "Immers voor een afzonderlijke regeling van het probleem Brussel komen de tegengestelde belangen van Walen en Vlamingen te sterk naar voren". Bologne kon nog meedelen dat de reacties van de Waalse pers op Vlaams-Waalse gesprekken eensgezind gunstig waren. Dat was een stimulans om verder te doen¹³.

De gesprekspartners beseften dat ze nog relatief zwak stonden. Er was niet alleen tegenstand in eigen flamingantische en wallingantische kring. De weerzin in unitaristische milieu's was veel belangrijker. Wat zou bovendien het onberekenbare en radicale MPW van Renard doen? Het MPW was de eerste wallingantische beweging die een massakaracter had. Clemens Daenen, die de MPW sterk wantrouwde, pleitte ervoor om tot "... een eensgezind standpunt van alle Vlaamse federalisten te komen tegenover de Walen en inzake de verschillende aspecten van de federalistische oplossing die wij moeten voorstaan". De Vlaamse federalisten moesten intern elke verdeeldheid vermijden want hij vermoedde dat de Waalse socialisten zich wel eens bij het MPW-standpunt konden aansluiten en dat zou de Waalse federalistische beweging een sterk overwicht geven. Zij zou veel machtiger worden dan de Vlaamse. Overleg met de Volksunie leek hem daarom gewenst¹⁴.

Ook aan Waalse kant was er onzekerheid. De MPW dreigde de al langer gevestigde federalistische organisaties leeg te zuigen. Op een studiedag van Waalse federalisten in Luik op 15 oktober 1961 vertegenwoordigde Paul Daels de VVB. Daels leefde in de overtuiging dat de studiedag een besloten karakter had. Achteraf

(12) Antwoord van de VVB op de 'oproep tot het Vlaamse Volk' door W. Martens aan de pers gestuurd op 22 juni 1961, Pap. VVB. Zie *Berichtenblad van de VVB*, juli 1961. Het blad van Renard *La Wallonie* reageerde op 27 juni 1961 op dit antwoord van de VVB. Het was positief over de bereidheid van de VVB tot samenwerking en het bood een dialoog aan. De oproep van het MPW werd becommentarieerd in de pers op 31 mei 1961. Over de stichting van de MPW: R. MOREAU, *Combat syndical et conscience wallonne. Du syndicalisme au Mouvement Populaire Wallon 1943-1963*, Brussel, 1984, blz. 249-255.

(13) Vergadering van het bureau van het Waals-Vlaamsoverlegcentrum, 2 juni 1961, Pap. VVB.

(14) Daenen aan Daels, 6 nov. 1961, Pap. VVB. Dat overleg met de Volksunie is er nooit gekomen. Er zijn tenminste geen sporen te vinden in het VVB-archief.

verschenen er toch verslagen in de pers en op de franstalige televisie, "...door mij niet verwacht noch gewenst en hebben mij onaangenaam verrast." Zijn aanwezigheid bleef immers niet onopgemerkt. Nadien vernam hij dat de ruchtbaarheid moest dienen, "...teneinde aldus hunne positie tegenover de beweging van de heer Renard te versterken"¹⁵.

De gestage opgang van de MPW werd bekroond met een congres te Namen op 18 en 19 november 1961. De VVB stuurde Clemens Daenen als waarnemer. Hij kwam vol wantrouwen terug. Daenen beschouwde de verrassend gematigde resoluties als "louter camouflage" en hij noemde Renard "...een volmaakt volksman en demagoog, die alle snaren van het volksgemoed weet te betokkelen en steeds met een volledig succes: hij kan achtereenvolgens en op elk gewenst ogenblik diep-menselijk aangrijpend en ontroerend zijn, hij kan aansporen tot redelijkheid en begrip, hij kent uitbarstingen van passie en woede, hij kan volksgemoedelijk zijn, hij beheerst en gebruikt op meesterlijke wijze de humor... en met dit alles is hij in direct contact met zijn toehoorders en sleept ze mee waar hij ze hebben wil..." Dus zeker geen betrouwbare partner en zijn besluiten waren daar ook naar:

1. "Het federalisme van Renard is een federalisme met drieën". Zijn voorstellen zouden de verfransing van Brussel bevorderen.

2. "Het MPW-federalisme is bovendien uitgesproken imperialistisch". Er was voorzien dat verdere verfransing van Vlaamse gemeenten kon gebeuren met de *liberté du père de famille* als motor. Culturele en linguïstische normen werden verworpen.

3. "Uit dit alles blijkt ten overvloede, ondanks alle verbaal gezwam, dat het federalisme van Renard essentieel anti-Vlaams is. Dit blijkt bovendien nog uit zijn verzet tegen de vestiging van elke zware industrie in Vlaanderen; deze moet het monopolie blijven van Wallonië! Hij is 'helemaal niet gekant' tegen de industrialisatie van Vlaanderen, maar dit moet zich tevreden stellen met een lichte industrie, die zoals iedereen weet, zoveel gevoeliger is aan conjunctuurschommelingen..." Voorzitter Maurits Coppieters nam openlijk standpunt in via het *Berichtenblad*. Hij nam positieve zaken waar maar hij meende dat het congres "zeker niet het congres van de ophelderingen en van de waarheid is geworden..." Hij laakte het expansionisme en de agressieve houding ten aanzien van de Sidmar-vestiging in Zelzate¹⁶.

(15) Nota inzake de aanwezigheid van dhr. Paul Daels op de Vlaams-Waalse studiedag te Luik, 15 oktober 1961, Pap. VVB.

(16) Indrukken over het MPW-congres, Namen 18-19 nov. 1961. Zie ook *Open Venster*, nr. 3, bijlage bij *De VVB-Gids*. Vertrouwelijke inlichtingen, enkel bestemd voor de leden van de Algemene Raad van de Vlaamse Volksbeweging, 11 jan. 1962, Pap. VVB. *Berichtenblad van de VVB*, nr. 9-10, dec. 1961. Een bespreking van het congres in: R. MOREAU, *Combat syndicale et conscience wallonne. Du syndicalisme clandestin au Mouvement Populaire Wallon*. Brussel, 1984, blz. 267-275. In het weekblad *De Linie*, 24 nov. 1961, blz. 1, werd in een bespreking van het MPW-congres gewezen op de heftige anti-Vlaamse tendens. Het blad steunde de VVB maar zag nu geen kansen meer voor samenwerking tussen Waalse en Vlaamse federalisten.

Wat voor beeld hadden de militanten van de VVB op dat ogenblik van Wallonië en de Walen? Aanduidingen daarvoor zijn te vinden in het blad voor kaderleden dat in november van dat jaar antwoorden formuleerde op de vraag "Waarom is het federalisme actueel?" "Omdat Wallonië, wanneer het niet meer alleen het hoge woord kan voeren, zich verdrukt voelt en wanneer het niet langer de Vlaamse volkskracht kan afschermen en uithollen, in onze demografische meerderheid een bedreiging ziet". Ook nog: "Omdat de Waalse minderheid in België bescherming vraagt. De angst voor de Vlaamse meerderheid is in Wallonië haast algemeen". Een gebeurlijke overheersing door Vlaanderen werd "overigens volkomen denkbeeldig" geacht. De Walen vreesden wat ze zelf de Vlamingen sinds 1830 hadden aangedaan: "...een feitelijke kolonisatie van het Vlaamse landdeel door Waalse beampten en industriële verbonden met de francofone 'elite' uit de Vlaamse gewesten"¹⁷.

IV. Een federalistische doorbraak?

De verdere verspreiding van de federalistische idee knaagde in Vlaanderen electoraal vooral aan de CVP. Dat dwong deze partij om een standpunt in te nemen over de Vlaamse-Waalse verhoudingen, tot grote vreugde van de VVB die dat feit voor een deel toeschreef aan haar agitatie. "Wij zouden aan objectiviteit tekort schieten indien wij niet moesten erkennen dat de CVP althans een poging heeft gedaan om tot een oplossing te komen inzake de Vlaams-Waalse verhoudingen". Er waren nog wel "enkele onaangename bepalingen", maar de meeste maatregelen maakten "een goede indruk". Ze wilden niet te vroeg juichen want de CVP was zwak in Wallonië en: "Voor zover we ze kennen zullen de Walen niet zonder slag of stoot afzien van hun bevoorrechte positie". Toch was de VVB van oordeel "dat het niet waar is dat de botsingen op het federale vlak tussen Vlamingen en Walen onvermijdelijk zijn". Ondanks alle scepsis bleef de organisatie geloven in een federalistische boedelscheiding zonder slaande ruzie¹⁸.

1961 was een opmerkelijk jaar geweest voor Vlaams-Waalse betrekkingen, zoals de VVB tevreden vaststelde. Het MPW was vanaf dat jaar beginnen knagen aan de Waalse linkerzijde en daardoor begonnen de Waalse BSP-federaties naar het federalisme te neigen. De communautaire problematiek was op de regerings-agenda gezet. De eerste mars op Brussel had de kracht aangetoond van de Vlaamse beweging. De CVP had een manifest bekend gemaakt over de Vlaams-Waalse betrekkingen. De noodzaak om die verhouding op afdoende wijze te regelen via een zekere federalisering werd door steeds meer mensen bijgetreden¹⁹.

Op 16 december 1961 kwam het Waals-Vlaams overlegcentrum nog eens formeel bijeen om de toestand te bespreken. De VVB wilde haar gesprekspartners polsen over een nog meer doorgedreven federalisering. Het MPW-congres van 18 en 19 november was pas voorbij en de standpunten die daar werden ingenomen vormden een goede aanleiding om de overzijde uit haar tent te lokken. De VVB-ers

(17) VVB-Gids, Tijdschrift voor Kaderleden. nov. 1961.

(18) VVB-Gids, Maandelijks Tijdschrift voor Kaderleden van de VVB. dec. 1961.

(19) VVB-Gids, Maandelijks Tijdschrift voor kaderleden van de VVB. jan. 1962.

stelden dat ze teleurgesteld waren over het MPW-standpunt van fédéralisme à trois. Ze zouden zich daartegen vastbesloten verzetten. De Waalse gesprekspartners verzekerden de VVB dat de MPW al aan het aftakelen was via recuperatie door de socialistische partij. Een uiteenvallen van de MPW zou "het echt Waalse federalisme van La Wallonie Libre en het Congrès National Wallon", doen aangroeien. Zij waren in ieder geval tegen elk federalisme met drie. Er waren maar twee volken in België. Op die basis kon de samenwerking voortgezet worden. Daenen besloot: "Deze Walen zijn, in tegenstelling met wat wij gevreesd hebben, niet besmet door het chauvenistisch en imperialistisch nationalisme van de MPW". Er was dus reden tot hoop²⁰.

V. Het VVB-standpunt wordt harder

De VVB-irritatie zou daarna groeien en een verwijdering veroorzaken. Die verharding tegenover Wallonië werd gestimuleerd door het besef dat de economische en demografische evolutie onontkoombaar in het voordeel van Vlaanderen werkten. Hendrik Borginon zag de financiële machtsgroepen afzwelken naar het Noorden van het land. "Waarom? Vrees voor een radicaler socialisme in Wallonië, waar althans de groep-Renard een veel scherpere houding aanneemt dan de meest invloedrijke socialisten in Vlaanderen. Een soort Tito-regime, dat zij terecht of ten onrechte vanwege Renard vrezen, oefent op de geldmachten niet de minste bekoring"²¹.

Bovendien bleken de Waalse MPW-militanten uiteindelijk niet zo talrijk te zijn. Op 15 april 1962 stapte een MPW-betoging door de straten van Luik. Het VVB-blad *Doorbraak* was wat verrast door de relatief geringe opkomst, minder dan verwacht. Het blad besloot dat het bewijs "NIET" werd geleverd dat de MPW "doorbreekt"²².

Paul Daels, die Coppieters was opgevolgd als voorzitter, stelde op het congres van 6 november 1962 vast dat Vlaanderen economisch nog altijd een flinke achterstand had op te halen. Vanuit die vaststelling wilde hij "een zeer hartig woord spreken tot de zogenaamde Waalse broeders". Een gesprek zou maar mogelijk zijn "op basis van wederzijdse eerbied en goede trouw. En wij zijn van Waalse zijde de leugens en de verdraaiingen volkomen en definitief beu! (applaus)". Aan de MPW werd gevraagd om onverwijld haar afdeling in Zaventem op te heffen. Wallonië moest aan elke gebiedsroof verzaken. "Vrienden, deze verhouding met de Walen voert ons naar de cruciale vraag: is de unitaire staat nog democratisch leefbaar?"²³.

(20) Verslag door Daenen van de vergadering van het overlegcentrum, 16 dec. 1961. Aan VVB-zijde waren aanwezig: Daenen, J. Van Waeg, J. Van den Broeck; aan Waalse zijde: Bologne, Carlier, Schreurs, Romain, Coquelet. Zie: *Open Venster*, nr. 3, Bijlage bij *De VVB-Gids*. Vertrouwelijke inlichtingen, enkel bestemd voor de leden van de Algemene Raad van de VVB, 11 jan. 1962.

(21) Borginon aan P. Geyl, 2 jan. 1962, in: *Geyl en Vlaanderen III*. Antwerpen, 1975, brief nr. 570.

(22) *Doorbraak*, nr. 4, april 1962, blz. 6; J. SMITS, *Democratie op straat. Een analyse van de betogingen in België*. Leuven, 1984, blz. 185. De betoging zou 7500 deelnemers geteld hebben hetgeen gevoelig minder was dan de marsen op Brussel in dezelfde periode.

(23) Rede Daels op VVB-congres, 6 nov. 1962, Pap. VVB.

Eind 1962 lanceerde de VVB 3 slogans die de temperatuur verder opdreven : "Een Vlaming = een Waal ; geen grondswetsherziening zonder voorafgaande zetelaanpassing ; geen paritaire senaat in de unitaire staat." Deze eisen stuurden aan op een numerieke versterking van de Vlamingen in het parlement. De achterliggende bedoeling was dat deze eisen de Walen zouden aansporen om vragende partij te worden in het federaliseringsdebat hetgeen de Vlaamse positie zou versterken. "Door de doorvoering van de zetelaanpassing zullen de Walen en Franssprekende Brusselaars de unitaire structuur zelf willen doorbreken om te komen tot een gezonde hervorming in federale zin"²⁴.

Het VVB-congres in Leuven op 9 en 10 maart 1963 bevestigde de harde houding tegenover Wallonië maar erkende wel dat de vrees voor achteruitgang in het Zuiden gerechtvaardigd was. Maar : "Wij kunnen ons niet om het lot van de Walen bekommeren, zolang wij ons eigen lot zelf niet in handen hebben." Aan de Waalse eisen kon slechts tegemoet gekomen worden nadat de Vlaamse achterstand zou weggewerkt zijn. Niet iedereen vond die houding krachtig genoeg. Aan één van de critici, Herman Bouchery, werd geschreven : "Een verstrakking van de houding ten overstaan van de Walen was juist een der kenmerken van dit congres." In het weekblad *De Vlaamse Linie* van 22 maart verantwoordde VVB-topman Raimond Derine een onverwachte terughoudendheid vanwege de VVB tegenover het federalisme in vergelijking met het jaar daarvoor. De VVB wilde daarvoor vermijden : "...ten onrechte over een kam te worden geschoren met federalisten van het slag van de MPW, die niet hetzelfde willen als wij en die vele, ook goedgezinde mensen doen huiveren".²⁵

De agitatie werd verdergezet door een voettocht op 11 mei 1963 naar Zelzate. De mars stond in het teken van de vernederlandsing van het bedrijfsleven maar "onze voettocht naar Zelzate zal meteen de beste reплиek zijn op de sabotagedaden en verdere pogingen van Waalse zijde om stokken te steken in de industrialisatie van Vlaanderen, of er hun alleenheerschappij bot te vieren". Op 26 mei zouden vijf autokaravanes het Vlaamse land doorkruisen om de eis voor zetelaanpassing te ondersteunen. "En gedenk het, kaderleden, op 26 mei wordt te Charleroi een grote Waalse betoging georganiseerd, waar arrogantie en dubbelzinnigheid niet zullen ontbreken. Zorgt dus voor een daverend Vlaams antwoord op diezelfde dag". Deze woorden waren van voorzitter Paul Daels en kaderden in het "lente-offensief 1963"²⁶.

(24) Kaderdag van arrondissement Antwerpen II dat alle buitengemeenten rond de Antwerpse agglomeratie omvatte. Het citaat werd uitgesproken door de prominente VVB-er Dr. Herman Wouters. Er waren ongeveer 50 aanwezigen die door het CVP-bestuur van de gemeente Hove officieel ontvangen werden. Verslag in *De Standaard*, 19 dec. 1962.

(25) VVB-Gids, Tijdschrift voor kaderleden, mei 1963. Schrijven (waarschijnlijk door P. Daels) aan H. Bouchery, 17 april 1963. In antwoord op brieven van Bouchery van 15 maart en 2 april 1963. Pap. VVB. *De Vlaamse Linie*, 22 maart 1963, blz. 1 en 2. Met federalisten "van het slag van de MPW" werd ook de Volksunie bedoeld. Derine was een der promotoren binnen de VVB van terughoudendheid tegenover het federalisme omdat de VVB in het andere geval al te zeer een steunpilaar van de Volksunie werd en zo de CVP electoraal aanvratt. Het is typerend dat hij de MPW als boeman gebruikte.

(26) Dienst 'Organisatie' van het hoofdbestuur aan kaders en besturen, 27 april 1963, Pap. VVB.

VI. Walen vragen verder overleg

Een klein groepje VVB-ers praatte in de vroege lente van 1963 met de MPW-sympathisant en jurist prof. Charles Perin, vroeger raadgever van de op 7 juli 1962 overleden Renard, en met Bologne. Daenen vond het gesprek "z  er interessant". "Het is niet onmogelijk het Waals-Brussels eenheidsfront te verbreken en de Walen tot een fédéralisme    deux te dwingen". Probleem bleef wel dat de gesprekspartners de wettelijke vastlegging van de taalgrens niet aanvaardden²⁷.

Bologne was positief gestemd na het gesprek. Er waren gemeentelijke en nadien wetgevende verkiezingen in het vooruitzicht en het kwam erop aan het federalisme op de politieke agenda te duwen. Daarvoor hadden Waalse en Vlaamse federalisten elkaar nodig. Bologne had geen moeite met de principes die de VVB verdedigde, maar hun praktische toepassing was een andere zaak: "Le problème de Bruxelles reste évidemment la 'pomme de discorde'..." Als de VVB de gesprekken wilde verder zetten wou hij vertegenwoordigers uitnodigen van groepen als MPW, Rénovation Wallonne, Front Wallon...²⁸.

Ook Perin wilde het hernieuwde contact verder zetten. Het hoofdbestuur van de VVB wilde dat ook maar stelde voorwaarden: de bestaande taalgrensafbakening werd beschouwd als definitief; het federalisme met drie werd verworpen; de faciliteiten voor franstaligen in de zes Vlaamse randgemeenten rond Brussel werden niet als een definitieve verworvenheid beschouwd. Dat waren zware eisen, zeker voor MPW-oren, want ze aanvaardden betekende het laten vallen van de radicale Brusselse bondgenoten die snel sterker werden. Bovendien moesten de Luikenaars hun propaganda rond de Voerstreek staken, hetgeen de MPW tot dusver naar hartelust had gedaan. Het VVB-kaderblad verwittigde de militanten dat er terug gesprekken zouden komen: "Indien de Walen waarborgen vragen tegen een zogenaamde mogelijke minorisatie, dan zijn wij bereid die te onderzoeken, maar dan nog alleen in federalistische zin. En de vraag moet hier worden gesteld of de tijd niet aangebroken is om het contact met de Walen op die basis terug op te nemen?"²⁹

Of er op korte termijn een nieuw gesprek heeft plaatsgevonden is uit het bronnenmateriaal niet af te leiden. De MPW hield de deur op een kier. Voorzitter Jacques Yerna, die Renard was opgevolgd, werd enkele keren door VVB-afdelingen uitgenodigd voor debatten in Vlaanderen. Op 11 mei 1964 verklaarde hij in Lokeren dat de aanvankelijk anti-Vlaamse strekking in de MPW grotendeels voorbijgestreefd was. De vooruitstrevende krachten in Vlaanderen en Wallonië moesten samenspannen om België te hervormen³⁰.

(27) Daenen aan Daels, 17 april 1963, Pap. VVB.

(28) Daenen aan Daels, 1 juni 1963, Daenen had de brief van Bologne ontvangen op 30 mei, Pap. VVB. *De Linie*, 24 mei 1963, p. 1, had in het MPW-blad *Combat* de strekking veld zien winnen die met de Vlaamse federalisten wilde praten.

(29) Hoofdbestuur, 18 juli 1963. M. De Geest aan Daenen, 25 juli 1963. Pap. VVB. *VVB-Gids, Blad voor Kaderleden van de VVB*, juli 1963.

(30) *Doorbraak*, 22 mei 1964, p. 3.

Bologne bezocht als waarnemer het VVB-congres te Kortrijk op 24 en 25 oktober 1964. De VVB was daar niet mals voor de zuiderburen. Inzake de Voerstreek hield de VVB zich het recht voor "de schuldige kortzichtigheid van de Walen te gispēn". Hen werd gebrek aan zin voor federalistische consequenties verweten. "Ziet gij dan niet, dat gij met uw onzinnige anti-Vlaamse hetze slechts één doel bereikt: Brussel in zijn dominerende positie te versterken..."³¹

Bologne vond de kwestie van de Voerstreek: "une question stupide entre toutes puisqu'elle n'a son origine ni dans l'action flamande ni dans l'action wallonne et qu'elle risque cependant de creuser une fosse difficilement franchissable entre les fédéralistes flamands et wallons". De Waalse these was dat de betrokken bevolking zelf moest beslissen na grondige voorlichting. "Voyez-vous une solution plus conforme à l'idéal démocratique?"³². De stelling van de Vlaamsgezinden was evenwel dat de Voerbevolking ontegensprekelijk een Vlaams dialect sprak en dus bij Vlaanderen hoorde. Het aanvaarden van de Waalse these zou betekenen dat de hele taalgrensafbakening op de helling kon gezet worden en dat was voor de Vlaamsgezinden onbespreekbaar.

Ook de Waalse pogingen om via het inbouwen van grendels in de grondwet, Wallonië's politieke minorisatie in het parlement tegen te gaan, werd door de VVB met klem verworpen. Voor de VVB mocht de zetelaanpassing – die in Vlaanderen voordeel zou zijn – niet gekoppeld worden aan waarborgen voor de Walen, "omdat deze koppeling een miskenning is van de democratische rechtsprincipes en omdat hij de groeiomogelijkheden van de Vlaamse gemeenschap belemmert"³³.

Het Vlaams-Waals overlegcentrum kwam nog eens samen op 18 dec. 1964. Perin en Yerna stelden daar dat de Waalse socialisten meer en meer afzwenkten in wallingantische richting. Daaruit kon een nieuw Wallonië groeien. Bologne en Perin toonden zich bereid de Vlaamse eis om de provincie Brabant te splitsen in te willigen. Dat zou nochtans de perspectieven van de franstaligen in Vlaams-Brabant grondig fnuiken³⁴.

Ondertussen probeerden de regeringspartijen om de wind uit de federalistische zeilen te nemen door een 'vaste commissie voor de verbetering van de betrekkingen tussen de gemeenschappen' op touw te zetten. De VVB was vijandig gestemd want er zaten enkel mensen uit de traditionele partijen in en bovendien was de commissie numeriek samengesteld op een manier die haar niet zinde: "De ongezone Waals-Vlaamse verhouding en de overdreven vertegenwoordiging van Brussel", kreeg geen steun van de VVB³⁵.

(31) *Doorbraak*, 30 oktober 1964, blz. 1.

(32) Bologne aan Daels, 26 okt. 1964, Pap. VVB. De agitatie van de MPW tegen het overhevelen van de Voerdorpen naar Limburg was al langer bezig. In *Doorbraak* van maart 1962 werd de "terreur" van de "MPW-militie" in de streek in bittere bewoordingen aangeklaagd.

(33) *Doorbraak*, 4 dec. 1964, p. 4.

(34) Verslag Vlaams-Waals overleg, 18 dec. 1964, Pap. VVB.

(35) Motie voorgesteld op de VVB-persconferentie van 15 sept. 1965, Pap. VVB.

VII 'Walen buiten' en de grendelgrondwet verdiepen de kloof

De Leuvense universiteit zou een volgend belangrijk strijdpunt worden. De Vlaamse agitatie spitste zich hoe langer hoe meer toe op het verhuizen van de franstaligen naar Wallonië, tegen de mening van het episcopaat in. De VVB verzekerde kardinaal Suenens dat "meer en meer gezaghebbende Waalse stemmen zich uitdrukkelijk uitspreken" voor een katholieke universiteit op Waals grondgebied. Daels was overigens één van de oprichters van het 'Actiecomité inzake Leuven'³⁶.

De actie tegen de grendelgrondwet maar meer nog de agitatie rond Leuven blokkeerde de gesprekken van de VVB met Waalse federalisten. Bologne schreef te leurgesteld aan Daels: "Je ne crois pas qu'une rencontre des membres du Centre de Contact des fédéralistes flamands et wallons, soit opportune en ce moment pour les raisons que vous savez". Enkel een gesprek onder vier ogen met Daels leek hem nog zinnig³⁷.

De mogelijkheid tot dialoog werd opgehouden, ook aan Waalse kant. VVB-afdeling Hove had Jacques Yerna van de MPW uitgenodigd voor een debat op 6 mei 1966. De afdeling stuurde hem het verslag ter verbetering. Yerna wilde volgende zin in het verslag opgenomen zien: "Hij stelt vast dat de MPW inzake Brussel, momenteel geen vaste houding aanneemt omdat zij er zich van bewust is dat de oplossing van dit probleem zal afhangen van de komende onderhandelingen over federalisme". Dat hield de deur op een kier³⁸.

Ook de VVB bleef de deur openhouden maar de eisen betreffende Brussel waren onvervaardelijk. De afkeer voor het strijdlustige FDF was immers zeer intens. "Het vergt derhalve dat de Waalse landgenoten de primauteit van het oplossen van de Vlaamse achterstand aanvaarden en volkomen verzaken aan elk bondgenootschap met de anti-Vlaamse en anti-democratische krachten in Brussel", schreef *Doorbraak* op 25 november 1966³⁹.

Pas in het voorjaar van 1967 was er weer informeel contact met Bologne, "met het oog op het hervatten van Vlaams-Waalse contacten". Bologne was op dat ogenblik vooral betrokken bij La Wallonie Libre. Zijn Vlaamse tegenhanger, Clemens Daenen was op 16 september 1964 overleden en hij werd opgevolgd door de Bruggeling Marc Boey, als VVB-verantwoordelijke voor contacten met de Waalse federalisten⁴⁰.

Belangrijk was dat de Waalse federaties van de BSP op 25 en 26 november 1967 te Verviers een apart, Waals congres hielden. De VVB reageerde zeer negatief op de voorgestelde resoluties. Er werd geen enkele poging ondernomen om, samen met Vlaanderen, "de Brusselse slokop" in te tomen. Er was "een totaal gebrek

(36) Daels aan Suenens, 17 feb. 1966, Pap. VVB. Over de voorgeschiedenis van de splitsing van Leuven, zie H. TODTS, W. JONCKHEERE, *Leuven Vlaams, splitsingsgeschiedenis van de Katholieke Universiteit Leuven*. Leuven, 1979.

(37) Bologne aan Daels, 1 maart 1966, Pap. VVB.

(38) L. Verreyt, secretaris van VVB-Hove, aan Daels, 12 mei 1966, Pap. VVB.

(39) *Doorbraak*, 25 nov. 1966, blz. 3.

(40) M. Boey aan Bologne, 8 april 1967, Pap. VVB.

aan visie op het probleem van de hoofdstad", en de Waalse claims op de Voerstreek bleven gehandhaafd⁴¹.

Een grondwetsherziening werd onafwendbaar naarmate de jaren zestig vorderden. Dat maakte een hernieuwd gesprek met de MPW misschien vruchtbaar. In ieder geval vond het politiek bureau van de VVB op 29 mei 1969 het noodzakelijk om terug te gaan praten. Gemakkelijk zou het stellig niet gaan. Op de Algemene Raad op 14 juni werd gesteld: "Daar waar de economische nood HET grote Waalse argument is, speelt ook het anti-Vlaamse element een belangrijke rol; dit zal zeker elk Vlaams-Waals overleg bemoeilijken"⁴². Maar vond de VVB-achterban ook dat een nieuw gesprek nuttig was? De twee debatten tussen Yerna en Daels die recent in Antwerpen en Gent waren doorgegaan "kenden te weinig publiek succes". Bovendien eiste het hoofdbestuur dat Daels ook in Wallonië moest kunnen optreden want dat was al te weinig gebeurd⁴³.

Op een politieke kaderdag van de VVB op 18 april 1970 hield Daels nog altijd de mogelijkheid open om met Waalse federalisten te gaan praten en ook met de Brusselse francofonen rond oud-socialist Paul-Henri Spaak. "Een bestendig overleg zou moeten groeien, waardoor sommige inzichten aan franstalige kant zouden kunnen gewijzigd worden; er kan aangestipt worden dat sinds de eerste contacten, de heer Spaak bvb. reeds inzake enkele punten 'bijgedraaid' is". Tijdens de discussie achteraf bleek evenwel dat een belangrijk deel van de militanten een dialoog met Spaak afwees. In een persmededeling de vorige dag had de VVB nog verklaard dat Waalse – de MPW van Yerna – en Brusselse federalisten voor de VVB potentiële gesprekspartners bleven⁴⁴.

De anti-Vlaamsgezinde stemming bij het Waalsgezinde publieke milderde niet en ook het bondgenootschap van de wallinganten met het Brusselse FDF bleef bestaan. Die stemming drukte ook op Yerna die zijn achterban volgde toen de grondwetsherziening dichter in het verschiet kwam. De VVB merkte dat ook op want het MPW-blad *Combat* werd grondig uitgeplozen. Het *VVB-Berichtenblad* van 1 juli 1970 blokkeerde: "La révision de la constitution of Yerna laat het masker vallen". Stopte daar elke mogelijkheid tot gesprek over de taalgrens heen?

Besluit

Een zeker overleg tussen Waalse en Vlaamse federalisten bleek mogelijk in de jaren zestig maar bleef beperkt tot enkele leidinggevende figuren. De achterban van flaminganten en wallinganten opteerde meer voor de confrontatiepolitiek. Daaraan was de respectievelijk anti-Vlaamse en anti-Waalse traditie in de bewegingen niet vreemd. Vlaamsgezinden vonden dat Vlaanderen nog veel achterstand in te halen had, terwijl wallinganten hun regio achteruit zagen gaan waarbij ze overtuigd waren dat die achteruitgang minstens gedeeltelijk veroorzaakt was door

(41) *Doorbraak*, 5 dec. 1967, blz. 1, 3 en 4.

(42) *VVB-Berichtenblad*, 16 juli 1969, met verslagen van politiek bureau en algemene raad.

(43) Hoofdbestuur, 6 dec. 1969, Pap. VVB.

(44) *Veertiendaags Berichtenblad van de VVB*, 6 mei 1970. Spaak was al eens uitgenodigd door VVB-ers voor voordrachten in Vlaanderen. Persoonlijke gesprekken met hem waren er ook al geweest.

de vooruitgang van Vlaanderen. Bovendien beseften de wallinganten dat hun numerieke minderheid slechts te compenseren was door een verbond met de Brusselse franstaligen, hetgeen hen des te meer naar de confrontatie met de Vlaamse beweging toedreef.

Daarnaast was de groeiende impact van Vlaamse en Waalse beweging ervoor verantwoordelijk dat het aantal federalisten in de loop van de jaren zestig in het parlement toenam, ondermeer via de aangroei van partijen als VU, FDF en RW. Ook Bologne zou senator worden, en in de traditionele politieke families schoot het federalisme eveneens wortel. Daardoor verloor het Vlaams-Waals overleg tussen VVB en Waalse onafhankelijke federalisten geleidelijk zijn betekenis. Het parlement en de partijen vormden nu immers de plaats voor overleg – en confrontatie – over de federale inrichting van het land.

Summary : Contacts between federlist elites in Belgium during the sixties.

Belgium is a rare example of a centralist state who federalized itself in a peaceful way by several steps since 1970. This process – still going on – is fundamentally provoked by the development of two subnations within the Belgian body : the flemish and the walloon. Within both of these nationalist movements there was a small elite who saw each other as allies in the struggle for federalization. They took contact during the sixties, a decade of heavy nationalistic agitation.

Studying these contacts makes clear that the alliance had no fundaments in the broader base of the movements. But still they are necessary to understand the previous history of the federalization process.

Een vaderland om te beminnen ?

Het nationale bewustzijn van Vlaamse laatstejaarscholieren

door Bart MADDENS,

Aspirant van het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek

De meeste waarnemers zijn het erover eens dat het 158 jaar aanslepende conflict tussen de Belgische en de Vlaamse natievorming zijn ontknopning nadert. In het volgende decennium zal moeten blijken of de aan de gang zijnde staats hervorming de desintegratie van België in een stroomversnelling zal brengen, dan wel het centrale gezag zal versterken door een nieuw evenwicht te creëren. In dit artikel gaan we ervan uit dat de houding van jongere generaties tegenover België en Vlaanderen daarbij een niet onbelangrijk gewicht in de schaal werpt. We zijn trouwens niet de enigen die dat doen. Zowel in neo-unitaristische als in Vlaamsgezinde publicaties wordt er de jongste jaren druk gespeculeerd over de mate waarin jongeren zich met Vlaanderen of België identificeren. Naargelang van de eigen overtuiging worden op die vraag echter uiteenlopende en vaak ongefundeerde antwoorden geformuleerd. Het is onze bedoeling om, aan de hand van een uitgebreid empirisch onderzoek, die leemte op te vullen, of toch minstens een houvast te bieden om de houding van de Vlaamse jeugd tegenover Vlaanderen en België accurater te kunnen inschatten.

Het onderzoek naar het natiebewustzijn van jongeren dient ook vanuit theoretisch oogpunt gelegitimeerd te worden. De systeemtheorie van D. Easton vormt daartoe een interessant en overigens voor de hand liggend aanknopingspunt. Easton gaat ervan uit dat het voortbestaan van een politiek systeem bij de leden ervan een minimale bereidheid veronderstelt om binnen één politiek kader samen te werken en de beslissingen die daarbinnen genomen worden te aanvaarden¹. De beste indicator van die 'community support' is volgens Easton de "sense of community, which indicates political cohesion of persons, regardless of the kind of regime they have or may develop. It consists of the feeling of belonging together as a group"². Dit gemeenschapsgevoelen is wel geen noodzakelijke voorwaarde voor de 'community support', maar als het ontbreekt, of niet totstandkomt doorheen de werking van het politieke systeem, dan dreigt de steun na verloop van tijd te worden ondergraven en de politieke gemeenschap in vraag te worden gesteld³. Het systeem kan zich daaraan dan aanpassen door bijvoorbeeld een zekere vorm van federalisme door te voeren en dus een subsysteem te creëren. Maar wanneer er zich daarbinnen een voldoende sterk alternatief gemeenschapsgevoelen heeft ontwikkeld, dan volstaat die aanpassing veelal niet en komt er een separatistisch proces op gang. Om zich te handhaven zal het 'centrale' politieke systeem bijgevolg het

(1) D. EASTON, *A System Analysis of Political Life*. New York, 1965, blz. 177.

(2) D. EASTON, a.w., blz. 185.

(3) D. EASTON, a.w., blz. 187.

ationale gemeenschapsgevoelen van de leden zoveel mogelijk aan moeten zwen-
gelen.

Easton's zienswijze gaf vanaf de tweede helft van de jaren zestig aanleiding tot een hele reeks studies waarin vooral het politieke socialistisatieproces werd beschouwd als dé verklaring voor de grote stabiliteit en bestendigheid van politieke systemen. Daarbij werd vooropgesteld dat kinderen van jongsaf een 'sense of community' krijgen ingeprent dat een blijvend referentiekader zal vormen voor hun verdere politieke denken⁴. Easton zelf leidt uit zijn empirisch onderzoek af dat, althans in de Verenigde Staten, vooral het naïeve vertrouwen in de figuur van de president de kinderen brengt tot een diepgewortelde steun voor en identificatie met het omvattende politieke systeem⁵. Ook R. Hess en J. Torney hechten veel belang aan de vroege affectieve band van het kind met de eigen natie en de symbolen ervan. Pas op latere leeftijd wordt het emotioneel geladen concept 'vaderland' cognitief ingevuld. Vooral de lagere school speelt een niet te onderschatten rol in dat hele proces: "The schools reinforce the early attachment of the child to the nation. (...) The process of socialization in later years can best be understood in the context of this early establishment of unquestioning patriotism"⁶.

Het resultaat van een aantal sociaal-psychologische studies ligt trouwens in dezelfde lijn. Experimenteel onderzoek wijst uit dat het positieve affect ten aanzien van het eigen land en, samenhangend daarmee, het positieve oordeel over landgenoten, al op vrij jonge leeftijd wordt aangeleerd⁷. Tussen zeven en twaalf jaar gaan de nationale gevoelens aanvankelijk in stijgende lijn naarmate het affectieve oordeel van de kinderen consistentere wordt, maar daarna tekent er zich een dalende trend af, wat te verklaren valt door het groeiende cognitieve differentiatievermogen⁸. Geleidelijk aan gaat men dan de relativiteit inzien van de eigen nationale identiteit. Die evolutie brengt ook een nuancering van de emotionele gehechtheid aan het eigen land met zich mee, een ontwikkeling die O. Egan en J.K. Nugent vooral in de periode van de adolescentie situeren. Vanaf die leeftijd kan men over de evolutie van het nationaal bewijstzijn nog maar moeilijk generaliseren, en moet men in toenemende mate rekening houden met de specifieke culturele context⁹.

Wanneer jongeren, zoals in België, van jongsaf aan met twee concurrerende nationale entiteiten worden geconfronteerd, heeft men met een heel bijzondere

(4) In dit verband heeft men het vaak over het 'structuring principle', dat complementair is aan het 'primacy principle'. Dat laatste houdt in dat de vroegst aangeleerde politieke oriëntaties primeren op latere ervaringen of leerprocessen. Zie hierover o.m.: F.I. GREENSTEIN, *Children and Politics*, New Haven, Yale University Press, 1969, p. 81; H. CHARMANT, Politieke socialisatie. In: *Civis Mundi*, 1982, nr. 6, blz. 230.

(5) D. EASTON, J. DENNIS, *Children in the Political System. Origins of Political Legitimacy*. New York, 1969, blz. 162.

(6) R. HESS, J. TORNEY, *The Development of Political Attitudes in Children*. Chicago, 1967, blz. 105-108.

(7) Zie bv. H. TAJFEL, Cognitive Aspects of Prejudice. In: *Journal of Social Issues*, 1969, nr. 4, blz. 88.

(8) J.M.F. JASPARS e.a., On the Development of National Attitudes in Children. In: *European Journal of Social Psychology*, 1972, nr. 1, blz. 347-370.

(9) O. EGAN, J.K. NUGENT, Adolescent Conceptions of the Homeland: a Cross-cultural Study. In: *Journal of Youth and Adolescence*, 1981, nr. 3, blz. 186-187.

culturele context te maken. In dat geval stelt zich de vraag of de gehechtheid aan een nationale entiteit dan even diepgeworteld is als in situaties waarbij de nationale identiteit van meet af aan evident is. Op basis van een aantal case-studies kunnen we een voorlopig antwoord op die vraag formuleren. Zo blijkt uit een onderzoek van A. Melich over het nationale identiteitsgevoelen van 14-jarigen in Catalonië¹⁰ dat de keuze tussen enerzijds de Spaanse en anderzijds de Catalaanse identiteit voor de meeste adolescenten allesbehalve een verscheurend dilemma vormt. Zij hebben er integendeel geen moeite mee om zichzelf én Spanjaard én Catalaan te noemen. Maar dat neemt niet weg dat, in de ogen van een nationalistisch geïnspireerde minderheid, de Spaanse en de Catalaanse identiteit wel in tegenstelling staan tot elkaar: "It is true that for some individuals the identification with Catalonia excludes absolutely identification with Spain. (...) For others, especially young people, the two identities do not conflict radically. (...) The multiple identity of the Catalans is not necessarily made of oppositions. (...) It is not so much a problem of opposition between identities because the multiplicity of identities is not even perceived as conflictual but rather als multiple."¹¹ Ook de studie van D. Latouche over het nationale bewustzijn van jongeren in Québec vormt een interessant vergelijkingspunt. Die auteur stelt vast dat, in 1979 althans, de nationale identificatie met Québec en zijn symbolen beduidend zwaarder doorwoog dan het Canadese natiebewustzijn, en dit zowel bij adolescenten als volwassenen tot 35 jaar. Maar anderzijds wijst Latouche er ook op dat er bij de jongeren daar bezwaarlijk sprake kan zijn van een uitgesproken nationaal bewustzijn dat zich consequent in een aantal politieke opties vertaalt¹².

Beide case-studies wijzen dus grotendeels in dezelfde richting: wanneer jongeren, in de plaats van één evidente nationale identiteit, twee of meer uiteenlopende nationale referentiekaders aangereikt krijgen, dan zal dit vanaf een zekere leeftijd niet zozeer een verscherping maar veeleer een vervlakking van het nationale bewustzijn en het patriotisme in de hand werken, althans in bepaalde omstandigheden.

Een nadere analyse van het concept 'vaderlandsliefde' toont trouwens aan dat dat niet meer dan logisch is. L.W. Doob definieert 'patriotisme' immers als "the more or less conscious conviction of a person that his own welfare and that of the significant groups to which he belongs are dependent upon the preservation or the expansion (or both) of the culture and power of his society"¹³. Volgens die gedachtengang moet de vaderlandsliefde dus worden beschouwd als een verabsolutering van de sociale identificatie met de staat, en dit ten nadele van andere sociale identificaties: "Of all his group loyalties he (the patriot, n.v.d.r.) is convinced that the allegiance to his country is the most compelling"¹⁴. De vaderlands-

(10) A. MELICH, The Nature of Regional and National Identities in Catalonia. Problems of measuring Multiple Identities. In: *European Journal of Political Research*, 1986, nr 1, blz. 149-169.

(11) A. MELICH, a.w., blz. 166.

(12) D. LATOUCHE, Jeunesse et Nationalisme au Québec. Une Idéologie peut-elle mourir? In: *Revue Française de Science Politique*, 1985, nr. 2, blz. 247-260.

(13) L.W. DOOB, *Patriotism and Nationalism. Their Psychological Foundations*. New Haven, 1964, blz. 6.

(14) L.W. DOOB, a.w., blz. 13.

liefde vermindert daarentegen naarmate de identificatie met de staat minder prioritair wordt. Nu ontstaat die hiërarchie van identificaties volgens Doob vooral in functie van het gepercipieerde verschil, de 'distinctiveness', tussen de verschillende groeperingen waar een individu al dan niet lid van is. Anders gezegd: iemand zal zich in relatief grotere mate met de staat identificeren wanneer hij bijvoorbeeld vaststelt dat er een belangrijker verschil bestaat tussen zichzelf en een buitenlander dan tussen zichzelf en een inwoner van een andere regio in zijn eigen land.

Enerzijds kan men zich natuurlijk op een aantal objectieve criteria baseren om een nogal categoriek onderscheid te maken tussen omvattende bevolkingsgroepen of landen. Zo kan men bijvoorbeeld voortgaan op landschappelijke verschillen of op een gemeenschappelijke geschiedenis. De eigenheid van een natie wordt bovendien tastbaar aanwezig gesteld in collectieve rituelen en symbolen. De meest 'opdringerige' veruiterlijking in die zin is trouwens de naam zelf van het land¹⁵, die op zijn beurt deel uitmaakt van het ruimere tekensysteem 'taal'. En dat laatste is nu volgens Doob precies het meest voor de hand liggende criterium om de 'distinctiveness' op te funderen¹⁶. Anderzijds zijn er ook een aantal subjectieve factoren die de categorisering van sociale groeperingen en in het bijzonder de perceptie van het onderscheid tussen landgenoten en buitenlanders kunnen beïnvloeden, waarmee we op het vlak komen van de stereotypering¹⁷ en het ethnocentrisme¹⁸. Wat er ook aan de basis van ligt, naarmate het verschil tussen de 'ingroup', in casu de landgenoten en de 'outgroup', in casu de buitenlanders beter uit de verf komt, zal het individu die eigenheid ook meer gaan waarderen en zelfs gaan geloven dat zijn persoonlijk welzijn afhankelijk is van het behoud en de affirmatie van die eigenheid.

Wanneer men nu van jongsaf aan kan 'kiezen' tussen uiteenlopende nationaliteiten, dan wordt het concept 'nationale identiteit' als dusdanig natuurlijk erg relatief en lijkt de kans op een verabsolutering ervan te verkleinen. Als we aannemen dat de sociale identificatie van de jongeren in Catalonië dermate versplinterd is over verschillende collectieve of nationale entiteiten, dan impliceert dit inderdaad dat er nog nauwelijks van patriottisme stricto sensu sprake kan zijn. Ook de identificatie met Quebec wordt niet echt verabsoluteerd.

Aan de hand van deze theoretische uitgangspunten kunnen we onze probleemstelling nu wat verder precizeren. Vraag is namelijk vooral of het Belgisch politieke systeem nog gedragen wordt door een voldoende sterk Belgisch gemeenschapsgevoelen bij jongere generaties, dan wel wordt ondergraven door een groeiend Vlaams identiteitsbesef. Anders geformuleerd, in welke mate resulteert het politieke socialisatieproces van Vlaamse jongeren in een vorm van 'Belgisch' of 'Vlaams' patriottisme, in de veronderstelling althans dat er überhaupt nog van

(15) L.W. DOOB, a.w., blz. 64.

(16) L.W. DOOB, a.w., blz. 90.

(17) Zie bv.: J. NUTTIN, Het stereotiep beeld van Walen, Vlamingen en Brusselsaars. Hun kijk op zichzelf en op elkaar. Een empirisch onderzoek bij universitaires. In: *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, 1976, nr. 2.

(18) Zie bv.: H. D. FORBES, *Nationalism, Ethnocentrism and Personality. Social Science and Critical Theory*. Chicago, 1985.

'vaderlandsliefde' kan gesproken worden. Vervolgens lijkt het ook interessant om na te gaan hoe het nationale bewustzijn van de jongeren met een aantal onafhankelijke variabelen in verband staat. Daarbij denken we vooral aan de politieke overtuiging van de jongeren en de mogelijke impact van een aantal socialisatie-agenten.

I. Het onderzoek

In ons onderzoek hebben we getracht om, op basis van een enquête in het laatste jaar middelbaar onderwijs, het nationale bewustzijn van de Vlaamse jongeren in kaart te brengen¹⁹. In deze paragraaf geven we eerst enige toelichting over de vragen die we daarbij gesteld hebben en over de steekproef waarmee we gewerkt hebben.

Uit wat voorafgaat vloeit logisch voort dat er een drietal aspecten van primordiaal belang zijn om zicht te krijgen op het nationale bewustzijn. Enerzijds dient er in elk geval te worden gepeild naar het differentiële gemeenschapsgevoelen van de respondenten, dat wil zeggen naar de mate waarin ze zich verbonden voelen met de verschillende sociale en, meer specifiek, politieke entiteiten waar ze lid van zijn. De precieze formulering van die vraag hebben we overgenomen uit een onderzoek van R. Inglehart²⁰.

Als we evenwel het Belgische en het Vlaamse nationale identiteitsbesef precies tegenover elkaar willen afwegen, dan doen we er goed aan om ook na te gaan welke ruimere sociale collectiviteit nu precies als meer significant wordt ervaren door de jongeren, of ook nog: aan welke van die twee entiteiten men nu precies de grootste eigenheid, 'distinctiveness', toeschrijft. Immers, "differences which people ascribe to the separate regions inside their own country may be considered less distinctive than the traits allegedly distinguishing all peoples within the boundaries from those on the outside", schrijft Doob²¹, om het concept 'nationaal bewustzijn' nader te expliciteren. Kortom, de hamvraag is of Vlaanderen hier als de 'country' of de 'region' moet worden beschouwd. Om nu te achterhalen of Vlaanderen door de jongeren als een 'Belgische regio' dan wel als een 'Vlaamse natie' wordt gepercipieerd hebben we een vijftal items geformuleerd²². Alle vijf peilen ze naar de mate waarin het concept 'Vlaanderen' als een meer significante sociale categorisatie wordt beschouwd dan het concept 'België'.

(19) Deze enquête kaderde in een meer algemeen onderzoek waarbij er zowel naar het natiebewustzijn van de jongeren, als naar hun betrokkenheid bij de Vlaamse beweging als sociale beweging werd gepeild.

(20) R. INGLEHART, *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton, 1977, blz. 330. De vraag luidde concreet: "In welke mate voel je je verbonden met je gemeente, je provincie, Vlaanderen, België of Europa?" De respondenten konden die vijf entiteiten rangschikken volgens de mate waarmee ze zich ermee verbonden voelden. Om de eventuele invloed van de vooraf gegeven volgorde te neutraliseren hebben we die in de helft van de gevallen omgedraaid.

(21) L.W. DOOB, a.w., blz. 85.

(22) Voor de concrete formulering van de items, cfr. tabel 3.

Tenslotte maken zowel Doob als Easton zich sterk dat het nationale bewustzijn logisch samenhangt met een zekere loyaleiteit ten opzichte van het land, en dus ook met een minimum aan steun voor het politieke beleid dat op dat niveau gevoerd wordt. Om die te meten wordt er gewoonlijk gebruik gemaakt van een semantische differentiaal-techniek²³. De gebruikte dichotomieën verschillen evenwel sterk van studie tot studie. Wij hebben ons dan ook niet aan één voorbeeld gespiegeld, maar zelf een aantal adjectieven gezocht die, naar we menen, een interessant licht kunnen werpen op onze problematiek²⁴.

Bovenvermelde vragen kwamen voor in een vragenlijst die door 1000 laatstejaarscholieren uit het algemeen secundair en het technisch secundair onderwijs werd ingevuld. De onderzoekseenheden werden uitgeselecteerd volgens de techniek van de quota-steekproeftrekking. Daarbij hebben we getracht om het onderwijstype, het onderwijsnet, de onderwijsvorm en de geografische spreiding onder controle te houden door de verhoudingen in de populatie zo dicht mogelijk te benaderen in de steekproef zelf²⁵. De uiteindelijke verdeling van de onderzoekseenheden volgens de genoemde kenmerken ziet eruit als volgt: zie tabel 1.

Het eigenlijke veldwerk vond plaats in oktober-november 1987. Voor het overgrote deel werd de enquête door ons persoonlijk geleid.

In wat volgt bespreken we eerst gedetailleerd de verschillende afhankelijke variabelen van ons onderzoek. Op basis daarvan trachten we dan een algemeen beeld te schetsen van het nationale bewustzijn van de respondenten. Vervolgens gaan we na hoe de politieke overtuiging van de scholieren daarmee in verband staat en peilen we naar de mogelijke impact van een aantal socialisatieagenten: de ouders, het onderwijs en de massamedia.

II. Het nationale bewustzijn

A. De mate van verbondenheid

De mate waarin de laatstejaarscholieren zich met hun gemeente, hun provincie, Vlaanderen, België en Europa verbonden voelen werpt al onmiddellijk een interessant licht op de probleemstelling waar we van uit zijn gegaan.

In eerste instantie lijkt ons vooral de frequentie van de eerste keuze per entiteit belangrijk. De gemeente steekt daarbij met kop en schouders boven de andere entiteiten uit. Niet minder dan 59,9% van de laatstejaarscholieren voelt zich in de

(23) Zie bv.: O. EGAN en J.K. NUGENT, a.w., blz. 192-194; H.D. FORBES, a.w., blz. 106.

(24) Aan de respondenten werd gevraagd om de begrippen 'België', 'Vlaanderen' en 'Europa' acht keer op een zevenpuntenschaal tussen twee tegengestelde adjectieven te plaatsen. De acht dichotomieën kan men ondermeer terugvinden in tabel 6.

(25) Daarbij hebben we ons gebaseerd op de gegevens in het Statistisch Jaarboek van het Onderwijs, schooljaar 1985-86, Brussel, Ministerie van Onderwijs, s.d., blz. 58-59, blz. 62-63, blz. 64-65, blz. 40-41, blz. 39. Praktisch gezien zijn we als volgt tewerk gegaan: uit het PMS-Repertorium van het secundair onderwijs in Vlaanderen hebben we op een aselechte wijze een honderdtal scholen getrokken waarin er algemeen of technisch secundair onderwijs wordt gegeven. In functie van de vooropgestelde steekproefstratificatie hebben we daaruit een dertigtal scholen geselecteerd. We houden eraan om de directies van de betrokken scholen te bedanken voor hun bereidwillige medewerking.

TABEL 1

Verdeling van de steekprofeenheden volgens onderwijstype, onderwijsnet, onderwijsvorm en geografische ligging van de school (*)

1. ALGEMEEN SECUNDAIR ONDERWIJS						
	ANTW.	BRAB.	W.VL.	O.VL.	LIMB.**	TOTAAL
OFF.***	55 (2)	—	16 (1)	43 (1)	—	114 (4)
KATH. T1	—	88 (2)	37 (1)	—	61 (1,5)	186 (4,5)
KATH. T2	100 (3)	—	42 (1)	144 (3)	—	256 (7)
TOTAAL	155 (5)	88 (2)	95 (3)	157 (4)	61 (1,5)	556 (15,5)
2. TECHNISCH SECUNAIR ONDERWIJS						
	ANTW.	BRAB.	W.VL.	O.VL.	LIMB.**	TOTAAL
OFF.***	—	61 (2)	—	24 (1)	33 (1)	118 (4)
KATH. T1	85 (2)	—	28 (1)	—	42 (1,5)	155 (4,5)
KATH. T2	42 (1)	—	70 (2)	59 (2)	—	171 (5)
TOTAAL	127 (3)	61 (2)	98 (3)	83 (3)	75 (2,5)	444 (13,5)
3. TOTAAL						
	ANTW.	BRAB.	W.VL.	O.VL.	LIMB.**	TOTAAL
OFF.***	55 (2)	61 (2)	16 (1)	67 (2)	33 (1)	232 (8)
KATH. T1	85 (2)	88 (2)	65 (2)	—	103 (3)	341 (9)
KATH. T2	142 (4)	—	112 (3)	173 (5)	—	427 (12)
TOTAAL	282 (8)	149 (4)	193 (6)	240 (7)	136 (4)	1000 (29)

* Verklaring van enkele afkortingen: OFF.: Officieel onderwijs; Kath. T1/2: Katholiek onderwijs type I/II. In deze tabel verwijzen de cijfers tussen haakjes telkens naar het aantal scholen die bij het onderzoek werden betrokken.

** In één geval hebben we in een school zowel een technische als een algemeen secundaire klas ondervraagd. Vandaar de twee halve scholen.

*** Toevallig gaat het hier enkel om Rijksscholen, hoewel we Provinciale en Stedelijke scholen niet a priori hebben uitgesloten. Eén Provinciale school heeft wel geweigerd om mee te werken aan het onderzoek.

TABEL 2

Verdeling van de onderzoekseenheden volgens de mate van verbondenheid met de eigen gemeente, de eigen provincie, Vlaanderen, België en Europa, in procenten (N = 939)*.

	eigen gemeente	eigen provincie	Vlaanderen	België	Europa
1e keuze	59,5	5,2	16,5	11,0	7,8
2e keuze	13,3	40,6	25,8	14,1	6,3
3e keuze	10,1	22,9	41,7	16,4	8,8
4e keuze	8,6	18,6	9,2	51,3	12,2
5e keuze	8,4	12,7	6,8	7,2	64,9

* De procenten kunnen zowel horizontaal als verticaal worden opgeteld.

eerste plaats met de eigen gemeente verbonden. Daarna volgen op een hele afstand Vlaanderen (16,5%), België (11%), Europa (7,8%) en de eigen provincie (5,2%). We kunnen de tabel ook anders benaderen en telkens naar de modale waarde per entiteit zoeken. Op die manier kunnen we uit de gegevens afleiden dat de mate van verbondenheid afneemt naarmate de betrokken entiteit zich geografisch verder uitstrekt. Die tendens is het meest uitgesproken bij de twee uitersten: een grote meerderheid voelt zich het meest verbonden met de eigen gemeente en een praktisch evengroot aantal het minst met Europa. Daartussen 'zakt' de modale waarde naarmate de betrokken entiteit groter wordt. Voor wat Vlaanderen en de eigen provincie betreft is de spreiding van de verdeling wel aanzienlijk. De afwijkingen van de modus gaan voor Vlaanderen eerder in de richting van de eerste en de tweede keuze, en voor de provincie eerder in de richting van de derde en de vierde.

De onderzoeksresultaten wijzen met andere woorden op een aanzienlijke mate van gemeentelijk particularisme bij jongeren en een geringe supra-nationale gerichtheid. Dit is in feite nauwelijks een verrassing. Tot een min of meer gelijklopende vaststelling kwam tien jaar geleden R. Inglehart. Zijn onderzoeksresultaten vormen overigens een solied vergelijkingspunt omdat wij onze vraag naar de mate van verbondenheid in gelijkaardige termen geformuleerd hebben als hij. Ook Inglehart stelt vast dat de verbondenheid met de natie uitzonderlijk laag is in België, het laagst van West-Europa zelfs, terwijl de verbondenheid met de eigen gemeente, provincie of regio uitzonderlijk hoog is. Bij Belgische jongeren van 18 tot 24 constateert de auteur wel een grotere identificatie met Europa dan wij²⁶.

Onze bevindingen liggen ook in het verlengde van een aantal studies in verband met de betrokkenheid of de participatie van jongeren op verschillende politieke niveaus, zij het dat er tussen gevoel van verbondenheid en participatie toch wel

(26) R. INGLEHART, a.w., blz. 330-331. In het Coudenberg-rapport beschouwt men de sterke verbondenheid met de lokale woonplaats trouwens als een typisch Belgische eigenschap. (GROEP COUDENBERG, *Rapport Coudenberg. Naar een nieuw België?* Tiel, 1987, blz. 30-31).

een belangrijke nuance ligt. Bekend is bijvoorbeeld de stelling van S. Groenman²⁷ die ervan uitgaat dat er zich tussen het lokale en het nationale niveau een 'ijle zone' bevindt in de perceptie van de burger. Het feit dat opvallend weinig respondenten zich het meest met hun provincie verbonden voelen reflecteert dat fenomeen voor een stuk. Uit recente onderzoeken naar politieke betrokkenheid kunnen we ook afleiden dat het particularisme van de Vlaamse jongeren beantwoordt aan een algemene tendens. W. Jaide, bijvoorbeeld, die naar het 'politieke medeverantwoordelijkheidgevoel' peilde van 18-jarigen in de Bondsrepubliek Duitsland, stootte eveneens op een uitgesproken lokale en weinig internationale gerichtheid²⁸.

Bij het vertalen van de gegevens in tabel 2 naar onze eigen probleemstelling toe beschikken we alvast over relatief weinig manoeuvreerruimte. In elk geval is er bij het overgrote deel van de laatstejaarsscholieren geen sprake van een verabsolutering van de identificatie met een nationale identiteit. Dat was volgens Doob nochtans een cruciaal kenmerk van 'vaderlandsliefde'. Bijgevolg kan men zich niet van de indruk ontdoen dat concepten als 'natiebewustzijn' en 'patriotisme' hoe dan ook weinig relevant zijn om de sociale identificatie van Vlaamse scholieren te definiëren. Het feit dat een grote groep 'gevoel van verbondenheid' kennelijk gelijkstelt met 'geografische nabijheid' lijkt er bovendien op te wijzen dat de verbondenheid met ruimere sociale collectiviteiten niet als een waarde of als een subjectieve oriëntering, maar veeleer als een objectieve gegevenheid wordt aangevoeld.

Wanneer we onze aandacht enkel op België en Vlaanderen toespitsen, dan dringt er zich een tweede interessant besluit op: de verbondenheid met Vlaanderen is veel sterker dan die met België. In totaal zijn er 675 respondenten die zich méér met Vlaanderen identificeren dan met België. Het is evenwel nog maar zeer de vraag of daar veel belang aan moet worden gehecht, precies omdat de Belgische en de Vlaamse verbondenheid so wie so veel minder belangrijk zijn dan die met de eigen gemeente.

B. De Belgische versus de Vlaamse natie

In wat voorafgaat vinden we al bij al maar weinig houvast om het impliciete Belgische of Vlaamse natiebewustzijn in kaart te brengen. Nu zijn we er in de inleiding van uit gegaan dat natiebewustzijn veel te maken heeft met de gepercipieerde significantie van omvattende sociale classificaties. In ons geval staat het natiebewustzijn met andere woorden in functie van het relatieve belang dat men hecht aan het onderscheid tussen Walen en Vlamingen enerzijds en tussen Belgen en buitenlanders anderzijds. In de lijn van die redenering hebben we vijf items geformuleerd waarop de respondenten als volgt geantwoord hebben:

(27) S. GROENMAN, Het discontinuë wereldbeeld. In: *Mens en Maatschappij*, 1960, nr. 6, blz. 407.

(28) W. JAIDE, *Achtzehnjährige zwischen Reaktion und Rebellion. Politische Einstellungen und Aktivitäten Jugendlicher in der Bundesrepublik*. Opladen, 1982, blz. 174.

TABEL 3

Verdeling van de onderzoekseenheden volgens hun reactie op vijf uitspraken m.b.t. Vlaams of Belgisch natiebewustzijn, uitgedrukt in procenten (*).

	1	2	3	4	5	6	N
	---	--	-	+	++	+++	
1. In plaats van 'Belgium is quality' zou men beter zeggen 'Flanders is quality'.	19,1	13,2	21,1	20,0	11,0	15,3	983
2. De Walen zijn evengoed buitenlanders geworden als de Duitsers of Fransen.	24,0	17,6	23,1	17,5	9,0	8,8	996
3. In het buitenland spreek je beter over België en niet over Vlaanderen	14,5	10,2	17,3	18,4	20,3	19,3	994
4. Het verschil tussen Limburgers en West-Vlamingen is even groot als het verschil tussen Vlamingen en Walen.	30,8	25,2	21,9	10,7	6,6	4,7	988
5. Aangezien Wallonië dit jaar vertegenwoordigd was op 'Flanders Technology' zou men die naam moeten vervangen door 'Belgium's Technology'.	25,5	15,3	23,4	19,3	8,5	8,0	991

* De schaal gaat telkens van 'helemaal niet akkoord' tot 'helemaal akkoord'. In deze tabel zijn de waarden van de schaal voor geen enkel item omgedraaid.

Op zichzelf worden we uit deze voorstelling van de gegevens natuurlijk niet zoveel wijzer. We kunnen wel vaststellen dat er twee items zijn (nr. 4 en nr. 5) waarop een ruime meerderheid van de respondenten aan de Vlaamse kant scoort. Op drie andere (nr. 1, nr. 2 en nr. 3) is dat evenwel een minderheid. De laatstejaarscholieren reageren het meest 'Belgisch' op de uitspraak dat de Walen buitenlanders geworden zijn en het minst Belgisch op de bewering dat het verschil tussen Limburgers en West-Vlamingen even groot is als het verschil tussen Walen en Vlamingen. Een vrij verwarrend antwoordpatroon dus, waar we niet direct conclusies aan kunnen vastknopen, tenzij dan het sterke vermoeden dat elke uitspraak over het Vlaamse of Belgische natiebewustzijn erg gedifferentieerd zal moeten zijn.

Via een factoranalyse wordt nu nagegaan of de respondenten volgens een min of meer consistent patroon hebben gereageerd op de betrokken items²⁹.

(29) Daarbij hebben we eerst de scores op de 'Belgische' items omgedraaid, zodat de score telkens recht evenredig is met de mate van Vlaamsbewustzijn.

TABEL 4

Twee principale componenten van de vijf items i.v.m. Vlaams of Belgisch natiebewustzijn (*).

Variabelen	factor 1	factor 2
item 1	0,76	-0,27
item 2	0,70	-0,29
item 3	0,64	0,09
item 4	0,30	0,90
item 5	0,66	0,12
variantiebijdrage	2,00	0,98

* De nummering van de items komt overeen met de nummering van tabel 3.

Deze tabel leert ons alvast dat de antwoorden op de items nr. 1, nr. 2, nr. 3 en nr. 5 sterk samenhangen met elkaar en grotendeels door de eerste factor kunnen beschreven worden. Die factor kunnen we 'Vlaams natiebewustzijn' noemen. Concreet betekent dit dat de respondenten die Vlaams of Belgisch reageren op één van die vier uitspraken, ook de neiging hebben om dat op de andere te doen. Enkel de vierde uitspraak, die duidelijk minder hoog laadt op de eerste factor, springt kennelijk wat uit de band. Misschien is het juist omdat die uitspraak in meer objectieve, feitelijke termen is geformuleerd dat de scholieren er anders op hebben gereageerd, misschien ook omdat de redenering op het eerste zicht wat ingewikkelder was. Uitgesloten is evenmin dat men per provincie anders heeft geantwoord.

Ook een clusteranalyse toont aan dat er met de vierde item wat aan de hand is geweest. Zeker wanneer er met een groot aantal eenheden wordt gewerkt is het resultaat van een dergelijke analyse echter nogal sterk afhankelijk van de gekozen procedure en het aantal groepen dat vooraf wordt gespecificeerd³⁰. Toch brengt een opdeling van de onderzoekseenheden in vijf clusters duidelijk aan het licht dat een vrij grote groep (N = 197) door de band erg Belgisch scoort, maar extreem Vlaams op het probleemitem nr. 4. Wanneer we nu dat item weglaten en vier groepen vormen in de plaats van vijf, dan verschaft het resultaat van de analyse ons enig houvast om een besluit te formuleren.

Van ongeveer 400 respondenten kan men dus blijkbaar zeggen dat het antwoordpatroon consistent een impliciet natiebewustzijn verraaft. In cluster 1 (N = 202) is dat een Belgisch bewustzijn, terwijl cluster 4 (N = 209) kennelijk een aantal respondenten met een sterk Vlaamsbewustzijn groepeerft. Maar de grootste groep scholieren zweeft ergens daartussenin.

(30) De clusters werden opgespoord via de SAS-FASTCLUS procedure in drie stappen. Cfr. SAS User's Guide: Statistics. Version 5 Edition. Gary, SAS Institute Inc., 1985, blz. 394-400. Ook in dit geval werden de waarden voor de 'Belgische' items omgedraaid.

TABEL 5

De gemiddelde score (*) per cluster op vier items i.v.m. Vlaams of Belgisch natiebewustzijn (N clusters = 4).

	item 1	item 2	item 3	item 5	N
cluster 1	1,77	1,83	2,04	2,12	202
cluster 2	2,10	1,86	2,50	4,97	196
cluster 3	3,83	3,29	3,32	3,91	393
cluster 4	5,26	4,48	4,87	5,36	209

* Voor de laatste twee items werden de waarden van de schaal omgedraaid.

C. De houding tegenover België, Vlaanderen en Europa.

Net zoals iemand zich soms a priori een gunstig of ongunstig beeld vormt van een persoon of een groep, zo ook kan zijn houding tegenover een staat of een politiek verband door een aantal al dan niet correcte vooroordelen worden bepaald. Zoals gezegd hebben we de houding tegenover België, Vlaanderen en Europa trachten te meten met behulp van een semantische differentiaal-techniek. Dit is het resultaat :

Uit tabel 6 kunnen we onmiddellijk afleiden dat de meeste scholieren de uitersten hebben gemeden en vaak nogal de neiging hebben gehad om neutraal of licht positief te reageren. Maar voor het overige is deze voorstellingswijze te onoverzichtelijk om er concrete besluiten uit te trekken. Pas wanneer we voor elke tegenstelling de gemiddelde positie op de schaal berekenen en het resultaat in een grafiek plaatsen komt er een duidelijke tendens uit de verf.

Nu blijkt immers dat de houding van de scholieren ten opzichte van België gemiddeld negatiever is dan de houding tegenover Europa en Vlaanderen. Erg spectaculair is het verschil niet, maar wel consistent. Enkel de laatste dichotomie vormt een uitzondering op die algemene regel. Anderzijds kan men er niet omheen dat de respondenten zich als dusdanig niet echt een negatief beeld vormen van België, maar veeleer een neutraal. Vlaanderen en Europa daarentegen behalen telkens een gematigd positief resultaat. De houdingen tegenover beide lopen overigens grotendeels parallel. Op deze mooi ogende grafiek mogen we ons echter niet blind staren. Achter de gemiddelden kan er een complex antwoordpatroon schuilgaan, en daar kunnen we opnieuw via een factoranalyse zicht op krijgen³¹.

(31) Na een eerste factoranalyse bleek al snel dat de tegenstelling 'autoritair-verdraagzaam' nauwelijks correleert met de andere woordenparen. Het is niet direct duidelijk waarom de respondenten op die dichotomie heel anders hebben gereageerd dan op de andere zeven. Wat er ook van zij, om het resultaat ervan niet te vertekenen hebben we de tegenstelling 'verdraagzaam-autoritair' bij de verdere factoranalyse buiten beschouwing gelaten.

TABEL 6

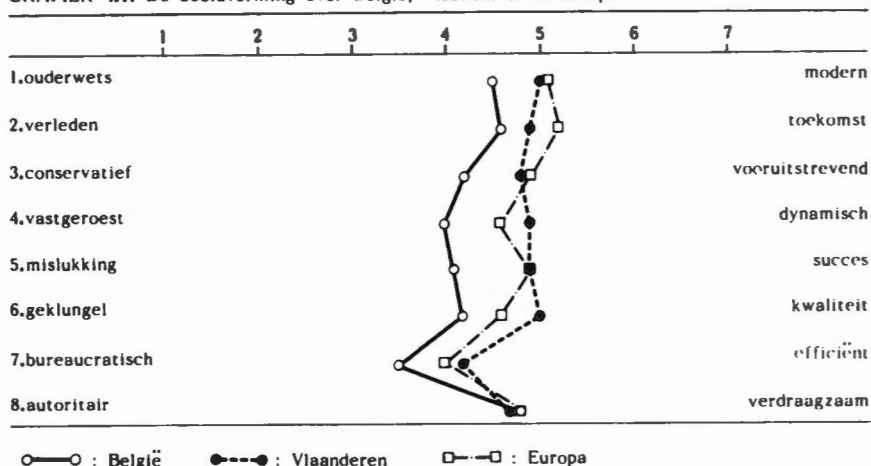
De verdeling van de onderzoekseenheden volgens hun positie op de semantische differentiaalschalen m.b.t. Vlaanderen, België en Europa, in procenten.

	1	2	3	4	5	6	7		N	
	ui- terst	re- de- lijk	licht	neu- traal	licht	re- de- lijk	ui- terst			
BELGIE	1. ouderwets	2,9	9,7	14,7	16,6	24,5	27,8	3,9	modern	969
	2. verleden	2,1	6	10,6	23,1	27,7	27	3,4	toekomst	960
	3. conservatief	3,3	15,6	15,9	14,6	23,8	23,4	3,3	voortuitstrevend	965
	4. vastgeroest	5,3	16	20,2	15,3	21,6	19,6	2	dynamisch	968
	5. mislukking	2,9	9,7	18,4	29,4	21,2	16,9	1,4	succes	968
	6. geklungel	7,2	14,1	16,8	13,6	17,5	25,9	4,7	kwaliteit	969
	7. bureaucratisch	11	18	17,7	27,4	15,1	9,7	1	efficiënt	954
	8. autoritair	0,5	9,1	13,8	15,3	16,2	39,8	5,4	verdraagzaam	971
VLAANDEREN	1. ouderwets	1,1	5,9	11,4	10,8	24,5	40,7	5,6	modern	968
	2. verleden	2,5	6,7	8,8	14,2	24,6	35,9	7,3	toekomst	956
	3. conservatief	1,9	7,8	11,2	13,3	28,1	30,3	7,4	voortuitstrevend	959
	4. vastgeroest	2,1	4,6	11,2	13,6	31,1	30,4	6,9	dynamisch	958
	5. mislukking	0,9	3,8	8,3	18,6	31,9	30,6	5,9	succes	959
	6. geklungel	1,9	6,3	10,8	13,5	23,3	34,6	9,5	kwaliteit	964
	7. bureaucratisch	5	10	13,4	28,9	21,7	17,7	3,2	efficiënt	957
	8. autoritair	1,1	8,3	14,8	15,5	19,4	32,8	8	verdraagzaam	962
EUROPA	1. ouderwets	1,8	4,5	8,2	11,9	20,4	44,3	8,9	modern	963
	2. verleden	1,9	4,3	5,9	10,9	27,4	40,1	9,5	toekomst	955
	3. conservatief	2,1	6,3	10,1	15	28,4	31,1	7,1	voortuitstrevend	959
	4. vastgeroest	2,5	5,8	14,2	15,5	29,1	29,7	3,1	dynamisch	955
	5. mislukking	2,2	4	8,9	17,2	30,2	34,3	3,2	succes	961
	6. geklungel	2,1	7,8	12	18,7	26,8	29,2	3,3	kwaliteit	958
	7. bureaucratisch	6,3	11,3	14	24,4	23,2	18,3	2,4	efficiënt	949
	8. autoritair	1,7	6,9	10,6	17,8	25,9	32	5	verdraagzaam	953

GRAFIEK 1

De houding tegenover België, Vlaanderen en Europa.

GRAFIEK 4.1. De beeldvorming over België, Vlaanderen en Europa.

Wat meteen opvalt na een gezamenlijke principale componentenanalyse is het feit dat alle variabelen relatief hoog laden op de eerste ongeroteerde factor. Die factor beschrijft dan ook flink wat variantie, wat erop lijkt te wijzen dat een uitgesproken positieve houding tegenover één entiteit vaak ook een positieve houding tegenover de twee andere impliceert. In die zin zou er hier sprake kunnen zijn van een dimensie die we 'houding tegenover politieke verbanden in het algemeen' zouden kunnen noemen. Maar anderzijds blijken 'België', 'Vlaanderen' en 'Europa' bij de scholieren toch ook ietwat uiteenlopende reacties op te roepen die intern vrij consistent zijn. Wanneer we over drie factoren laten roteren, dan komt de driedeling die we bekomen immers in grote mate overeen met de drie groepen variabelen: op de eerste factor laden enkel de variabelen die de houding tegenover Europa betreffen hoog, op de tweede factor enkel die m.b.t. Vlaanderen en op de derde enkel die m.b.t. België.

D. Besluit

Vanuit de drie zopas besproken invalshoeken kan nu een algemeen beeld gevormd worden van het nationale bewustzijn van laatstejaarscholieren. Daarbij kan meteen worden onderstreept dat men er vandaag de dag blijkbaar allesbehalve in slaagt om via het politieke socialisatieproces een emotionele band te creëren tussen het politieke systeem 'België' en de toekomstige burger. De relatieve identificatie met België is integendeel zo laag dat er van 'vaderlandsliefde' in de stricte zin van het woord nog nauwelijks sprake kan zijn. De vaststelling dat het beeld van België vrij kleurloos is – niet echt negatief maar allesbehalve positief – ligt in het verlengde daarvan. Bovendien lijkt er bij veel jongeren nogal wat verwarring te bestaan omtrent de vraag of het onderscheid tussen Belgen en niet-Belgen nu al dan niet relevanter is dan het onderscheid tussen Vlamingen en niet-Vlamingen. Bij ongeveer één vijfde van de respondenten kan men van een uitgesproken Vlaams

TABEL 7

Drie principale componenten van de semantische differentiaal-items m.b.t. België, Vlaanderen en Europa (*). Factormatrix voor en na varimax-rotatie.

	variabelen	voor rotatie			na rotatie		
		fac- tor 1	fac- tor 2	fac- tor 3	fac- tor 1	fac- tor 2	fac- tor 3
BELGIË	1. ouderwets-modern	0,58	0,10	-0,26	0,24	0,23	0,55
	2. verleden-toekomst	0,54	0,19	-0,22	0,16	0,30	0,51
	3. conservatief-vooruitstrevend	0,62	0,03	-0,13	0,34	0,28	0,45
	4. vastgeroest-dynamisch	0,54	0,09	-0,41	0,18	0,14	0,65
	5. mislukking-succes	0,47	0,05	-0,54	0,12	0,00	0,71
	6. geklungel-kwaliteit	0,47	0,19	-0,51	0,32	0,11	0,72
	7. bureaucratisch-efficiënt	0,53	0,05	-0,22	0,25	0,20	0,48
VLAANDEREN	1. ouderwets-modern	0,47	0,42	0,26	0,08	0,66	0,13
	2. verleden-toekomst	0,40	0,37	0,40	0,11	0,66	-0,03
	3. conservatief-vooruitstrevend	0,51	0,39	0,33	0,15	0,70	0,09
	4. vastgeroest-dynamisch	0,45	0,45	0,30	0,06	0,70	0,10
	5. mislukking-succes	0,51	0,43	0,10	0,06	0,61	0,28
	6. geklungel-kwaliteit	0,46	0,44	0,00	-0,01	0,54	0,34
	7. bureaucratisch-efficiënt	0,49	0,27	0,12	0,16	0,50	0,23
EUROPA	1. ouderwets-modern	0,57	-0,41	0,10	0,69	0,07	0,15
	2. verleden-toekomst	0,50	-0,39	0,21	0,66	0,10	0,03
	3. conservatief-vooruitstrevend	0,64	-0,36	0,14	0,71	0,15	0,17
	4. vastgeroest-dynamisch	0,62	-0,49	0,18	0,80	0,08	0,10
	5. mislukking-succes	0,59	-0,47	0,11	0,75	0,04	0,14
	6. geklungel-kwaliteit	0,62	-0,41	0,02	0,70	0,05	0,24
	7. bureaucratisch-efficiënt	0,58	-0,31	0,09	0,62	0,14	0,18
	variantiebijdrage	6,01	2,40	1,47	3,87	3,13	2,88

* met uitzondering van 'autoritair-verdraagzaam'.

natiebewustzijn spreken, terwijl de groep scholieren die een duidelijke Belgische reflex vertonen ongeveer even groot is. De meerderheid houdt ergens het midden daartussen. Terloops kunnen we er hier wel even op wijzen dat dit een vrij opzienbarende vaststelling is, aangezien de Belgische realiteit toch een soort van natuurlijke voorsprong heeft op de Vlaamse. Het feit dat de scholieren Belgische staatsburgers zijn dringt zich dagelijks op talloze manieren aan hen op en de zichtbaarheid van het Belgische systeem is vooralsnog veel groter dan die van het Vlaamse.

Het zou hoe dan ook voorbarig zijn om te besluiten dat de balans zo stilaan naar de kant van het Vlaamse natiebewustzijn doorweegt. De identificatie met Vlaanderen is inderdaad groter dan die met België, maar toch onvoldoende om van een Vlaams 'patriottisme' te kunnen spreken. Uit de meer positieve houding tegenover Vlaanderen kunnen we weliswaar afleiden dat het Vlaamse systeem een wat grotere legitimiteit heeft, maar daar staat dan weer tegenover dat de scholieren die Vlaanderen als een natie percipiëren lang geen meerderheid vormen.

Anderzijds kan men zich de vraag stellen of we geen vertekend beeld schetsen wanneer we onze onderzoeksresultaten interpreteren vanuit de tegenstelling tussen een Vlaams en een Belgisch 'patriottisme'. Uit tabel 7 hebben we immers afgeleid dat een uitgesproken Vlaamsbewuste reflex bij de scholieren niet noodzakelijk een anti-Belgische attitude impliceert. Het blijkt integendeel zo te zijn dat de scholieren die positief staan tegenover Vlaanderen vaak ook geneigd zijn om zich van België een positief beeld te vormen. In dat opzicht is het niet onredelijk om te besluiten dat de keuze tussen Vlaanderen en België voor de jongeren allesbehalve een verscheurend dilemma vormt. Beide nationale identificaties lijken in de ogen van de laatstejaarscholieren dan ook veeleer complementair. Dat hangt dan op zijn beurt samen met het feit dat de 'vaderlandsliefde' bij de jongeren hoe dan ook op een laag pitje brandt. De identificatie met de natie, weze het nu de Belgische of de Vlaamse, wordt niet verabsoluteerd en het heeft er bijgevolg alle schijn van dat de huidige jongerengeneratie noch voor België, noch voor Vlaanderen storm zal lopen.

Overigens is het ook niet zo dat de identificatie met de nationale entiteit stilaan plaats maakt voor een supra-nationale gerichtheid. We hebben integendeel vastgesteld dat de jongeren zich erg weinig met Europa identificeren en veeleer van een particularistische ingesteldheid blijken te geven. Bovendien vormen ze zich slechts een gematigd positief beeld van Europa.

III. Het nationale bewustzijn en de politieke overtuiging

Intuïtief gaat men er soms van uit dat een sterke identificatie met de eigen natie samenhangt met een conservatieve 'rechtse' waardenoriëntatie. Zonder die problematiek te willen uitklaren leek het ons toch boeiend om even te onderzoeken hoe het nationale bewustzijn van de respondenten in relatie staat tot hun partijvoorkeur en hun politieke waardenoriëntering. Dat laatste kenmerk hebben we gemeten aan de hand van acht items die respectievelijk op de vakbonden, de migranten, abortus, AIDS, de kernraketten, de kernenergie, het apartheidsregime en het beleid van de regering Martens VI betrekking hadden. Bij het zoeken naar

mogelijke relaties gebruiken we enerzijds de mate van verbondenheid met Vlaanderen en België, en anderzijds de scores op de factoren 'Vlaams natiebewustzijn'³², 'houding tegenover België' en 'houding tegenover Vlaanderen'³³ als indices van het nationale bewustzijn van de respondenten. Hieronder bespreken we enkel de significante verbanden.

De variabele die blijkbaar het meest van al met het nationale bewustzijn van de respondenten samenhangt is de partijvoorkeur. Een variantieanalyse toont aan dat die variabele zowat 8% van de variantie van de factor 'Vlaams natiebewustzijn' kan beschrijven³⁴, maar die samenhang is praktisch uitsluitend te wijten aan het feit dat Volksunie- en Vlaams-Blok-kiezers telkens significant hoger scoren op de betrokken factor dan de andere respondenten. Op basis van de partijvoorkeur kan ook de houding tegenover België en Vlaanderen tot op zekere hoogte worden voorspeld. In het eerste geval kan hierdoor 6%³⁵ van de variantie worden beschreven, in het tweede 4%³⁶. Bij nader toezien blijkt dat de CVP-stemmers zich doorgaans een significant positiever beeld vormen van België dan de andere respondenten. Anderzijds onderscheiden Volksunie-stemmers zich van de anderen door hun positiever beeld van Vlaanderen, hoewel het CVP-electoraat ook wat dat betreft relatief hoog scoort. Eigenaardig is wel dat noch de Volksunie-, noch de Vlaams Blok-stemmers worden gekenmerkt door een uitgesproken negatieve houding tegenover België. Dat neemt niet weg dat, zoals blijkt uit tabel 8, de Vlaams-nationale kiezers zich significant méér met Vlaanderen identificeren dan de andere respondenten en significant minder met België. Opvallend is ook dat we bij socialistisch gezinde jongeren een tegenovergestelde tendens vaststellen. In dit opzicht hebben vooral laatstejaarscholieren met socialistische sympathieën dus blijkbaar een zekere Belgische reflex.

De politieke waardeoriëntering van de respondenten hebben we ook trachten te meten op basis van een achttal items, maar de reactie daarop correleert doorgaans erg laag met de verschillende aspecten van natiebewustzijn. Wel toont een variantieanalyse aan dat er bij respondenten met een hoog Vlaams natiebewustzijn een zekere tendens bestaat om zich negatiever op te stellen tegenover migranten³⁷. Hetzelfde kan gezegd worden van de scholieren die zich sterk met Vlaanderen ver-

(32) Item nr. 4 laten we daarbij achterwege.

(33) Daarbij hebben we telkens gewerkt met een afzonderlijke factoranalyse van de respectievelijke semantische differentiaal-items i.v.m. België en Vlaanderen, zonder evenwel rekening te houden met de dichotomie 'verdraagzaam-autoritair'. De eerste factor, die telkens ongeveer de helft van de totale variantie beschrijft, noemen we respectievelijk 'houding tegenover Vlaanderen' en 'houding tegenover België'.

(34) Verband tussen de partijvoorkeur en de factor 'Vlaams natiebewustzijn': $r_2: 0,078$, F-ratio: 12,85, sign.: 0,0001. Daarbij houden we enkel rekening met de respondenten die CVP, PVV, SP, VU, Agalev of Vlaams Blok zegden te zullen stemmen. Ook hierna is dat telkens het geval.

(35) Verband tussen de partijvoorkeur en de factor 'houding tegenover België': $r_2: 0,057$, F-ratio: 8,72, sign.: 0,0001.

(36) Verband tussen de partijvoorkeur en de factor 'houding tegenover Vlaanderen': $r_2: 0,039$, F-ratio: 5,91, sign.: 0,0001.

(37) Verband tussen de reactie op het item 'Gastarbeiders die al een jaar werkloos zijn in België moeten door de overheid het land worden uitgewezen' en de factor 'Vlaams natiebewustzijn': $r_2: 0,036$, F-ratio: 7,25, sign.: 0,0001.

TABEL 8

De mate van verbondenheid met Vlaanderen en België volgens partijvoorkeur, in procenten (*).

PARTIJ	ENTI-TEIT	1e keuze	2e keuze	3e keuze	4e keuze	5e keuze	N
Agalev	Vlaanderen	16,67	24,44	39,44	9,44	10,00	180
	België	9,44	20,56	16,67	46,67	6,67	180
CVP	Vlaanderen	10,64	29,26	46,81	6,91	6,38	188
	België	12,23	13,30	16,49	53,72	4,26	188
PVV	Vlaanderen	15,82	23,42	43,67	10,76	6,33	158
	België	14,56	15,82	15,82	48,10	5,70	158
SP	Vlaanderen	7,96	26,55	40,71	15,93	8,85	113
	België	20,35	12,39	16,81	44,25	6,19	113
Vl. Blok	Vlaanderen	56,25	25,00	15,63	3,13	0,00	32
	België	0,00	3,13	12,50	50,00	34,38	32
VU	Vlaanderen	33,80	30,99	28,17	4,23	2,82	71
	België	1,41	7,04	18,31	57,75	15,49	71
TOTAAL	Vlaanderen	16,98	26,42	40,30	9,30	7,01	742
	België	11,73	14,42	16,44	49,60	7,82	742

* horizontaal berekend.

Chi-kwadraat waarde tussen de partijvoorkeur en de verbondenheid met Vlaanderen : 79,95, Cramer's V-waarde : 0,164, sign.: 0,0001.

Chi-kwadraat-waarde tussen de partijvoorkeur en de verbondenheid met België : 72,215, Cramer's V-waarde : 0,156, sign.: 0,0001.

bonden voelen³⁸. Opvallend is ook dat de scholieren met een sterk Vlaams natiebewustzijn³⁹ en een positieve houding tegenover België⁴⁰ vaak voorstander blijken van een repressief anti-AIDS beleid. Hoe positiever de scholieren staan

(38) Verband tussen de reactie op het genoemde item in verband met de migranten en de mate van verbondenheid met Vlaanderen : Kendall Tau-b : 0,091.

(39) Verband tussen de reactie op het item : 'De overheid moet krachtiger optreden tegen homoseksuelen om op die manier de verspreiding van de ziekte AIDS tegen te gaan' en de factor 'Vlaams natiebewustzijn': r2: 0,0233, F-ratio : 4,55, sign.: 0,0004.

(40) Verband tussen de reactie op het genoemde item in verband met AIDS en de factor 'houding tegenover België': r2: 0,0207, F-ratio : 3,83, sign.: 0,002.

tegenover België⁴¹ of Vlaanderen⁴², hoe meer ze ook geneigd zijn om abortus af te keuren.

Het kan echter niet genoeg benadrukt worden dat de verbanden die we in deze paragraaf besproken hebben weliswaar statistisch significant, maar doorgaans toch erg zwak waren. Ze wijzen nochtans min of meer in dezelfde richting en suggereren dat de jongeren met een uitgesproken Vlaamse of Belgische reflex vaak de neiging hebben om een behoudsgezind ethisch standpunt in te nemen en een politieke overtuiging aan te kleven die we grofweg als 'rechts' zouden kunnen typeren. Maar die samenhang mag zeker niet verabsoluteerd worden.

IV. De socialisatie van het nationale bewustzijn.

Op welke manier wordt iemand Belgisch- of Vlaambewust? Om daarop te antwoorden moeten we in feite het politieke socialisatieproces trachten te reconstrueren, iets wat op basis van onze gegevens slechts bij benadering kan gebeuren. We kunnen hoogstens de relatieve impact van een aantal socialisatiefactoren meten door die telkens aan de afhankelijke variabelen te relateren, met dien verstande uiteraard dat een loutere samenhang niet noodzakelijk een causaal verband hoeft te impliceren. Onder dat voorbehoud gaan we in deze paragraaf na in hoeverre het nationale bewustzijn van de scholieren in functie staat van de partijvoorkeur van de ouders, het onderwijsnet en het al dan niet lezen van bepaalde kranten. Hieronder beperken we ons opnieuw tot het aanstippen van de significante verbanden.

A. De ouders

Aan de respondenten is ook de vraag gesteld voor welke partij ze dachten dat hun vader en hun moeder stemden. Die gepercipieerde partijvoorkeur van de ouders is dan aan de verschillende aspecten van het natiebewustzijn gerelateerd. Zo blijkt uit een variantieanalyse dat de factor die we 'Vlaams natiebewustzijn' hebben genoemd tot op zekere hoogte samenhangt met het kiesgedrag van de ouders. 4 à 5% van de variantie van de afhankelijke variabele wordt hierdoor verklaard⁴³, maar dit verband is grotendeels toe te schrijven aan het feit dat de respondenten van wie de vader of de moeder Volksunie-gezind zijn van beduidend meer natiebewustzijn blijken te geven. Een interessante samenhang vinden we ook tussen de houding van de respondenten tegenover België en de politieke gezindheid thuis⁴⁴. De variantie van die factor kan zelfs voor 5,5% beschreven worden op basis van

(41) Verband tussen de reactie op het item 'Abortus moet, behalve in gevallen waar het leven van de moeder ernstig in gevaar is, wettelijk verboden blijven' en de factor 'houding tegenover België': $r_2: 0,0269$, F-ratio: 5,03, sign.: 0,0001.

(42) Verband tussen de reactie op het genoemde item in verband met abortus en de factor 'houding tegenover Vlaanderen': $r_2: 0,0247$, F-ratio: 4,64, sign.: 0,0003.

(43) Verband tussen de partijvoorkeur van de vader en de factor 'Vlaams natiebewustzijn': $r_2: 0,04$, F-ratio: 5,52, sign.: 0,0001. Verband tussen de partijvoorkeur van de moeder en de factor 'Vlaams natiebewustzijn': $r_2: 0,046$, F-ratio: 6,29, sign.: 0,0001.

(44) Verband tussen de partijvoorkeur van de vader en de factor 'houding tegenover België': $r_2: 0,04$, F-ratio: 5,33, sign.: 0,0001. Verband tussen de partijvoorkeur van de moeder en de factor 'houding tegenover België': $r_2: 0,055$, F-ratio: 7,29, sign.: 0,0001.

de partijvoorkeur van de moeder. Bij nader toezien blijkt dat jongeren uit socialistische en Vlaams-nationale gezinnen significant negatiever staan tegenover België dan de anderen. Enkel voor wat de Vlaams-nationale partijvoorkeur betreft weerspiegelt zich dat ook in de mate waarin jongeren zich met België verbonden voelen. Uit tabel 9 blijkt immers dat de kans dat de kinderen zich heel weinig met België identificeren beduidend groter wordt indien de ouders Volksunie of Vlaams Blok stemmen⁴⁵. De vaststelling dat scholieren uit Vlaams-nationale gezinnen zich duidelijk meer met Vlaanderen identificeren is daaraan natuurlijk complementair. Indien de ouders voor andere partijen stemmen is het gevoel van verbondenheid van de kinderen veel minder voorspelbaar.

TABEL 9

De mate van verbondenheid met Vlaanderen en België volgens de al dan niet Vlaams-nationale partijvoorkeur van de vader en de moeder, in procenten(*).

	PARTIJ	ENTI-TEIT	1e keu-ze	2e keu-ze	3e keu-ze	4e keu-ze	5e keu-ze	N
VA- DER	VL. NAT.	Vlaan- deren	32,93	25,61	32,93	2,44	6,10	82
		België	4,88	10,98	10,98	51,22	21,95	82
	NIET VL. NAT.	Vlaan- deren	14,94	25,79	42,59	9,80	6,88	857
		België	11,55	14,35	16,92	51,34	5,83	857
MOE- DER	VL. NAT.	Vlaan- deren	37,88	28,79	21,21	9,09	3,03	66
		België	6,06	16,67	15,15	33,33	28,79	66
	NIET VL. NAT.	Vlaan- deren	14,89	25,54	43,30	9,16	7,10	873
		België	11,34	13,86	16,49	52,69	5,61	873

(*) horizontaal berekend.

- Chi-kwadraat waarde tussen de Vlaams-nationale partijvoorkeur van de vader en de mate van verbondenheid met Vlaanderen: 20,847, Cramer's V: 0,149, sign.: 0,0001.

- Chi-kwadraat waarde tussen de Vlaams-nationale partijvoorkeur van de vader en de mate van verbondenheid met België: 32,102, Cramer's V: 0,185, sign. 0,0001.

- Chi-kwadraat waarde tussen de Vlaams-nationale partijvoorkeur van de moeder en de mate van verbondenheid met Vlaanderen: 28,557, Cramer's V: 0,174, sign.: 0,0001.

- Chi-kwadraat waarde tussen de Vlaams-nationale partijvoorkeur van de moeder en de mate van verbondenheid met België: 51,959, Cramer's V: 0,235, sign.: 0,0001.

(45) Aangezien er in een kruistabel van de mate van verbondenheid volgens de partijvoorkeur van de vader of de moeder teveel cellen met een erg lage frequentie zijn moeten we de verschillende partijen tot een meer beperkt aantal categorieën samentrekken om een geldige Chi-kwadraat waarde te kunnen berekenen.

B. Het onderwijsnet.

Via het berekenen van correlaties kunnen we moeilijk achterhalen in welke mate de scholieren in het vrije en het officiële onderwijsnet op een uiteenlopende manier worden gesocialiseerd op het vlak van het nationale bewustzijn. We kunnen hoogstens onderzoeken of er tussen de respondenten van beide onderwijsnetten wat dat betreft een significant verschil bestaat. Dat blijkt wel degelijk het geval te zijn. Afgezien van de mate waarin de scholieren zich met België verbonden voelen correleren alle afhankelijke variabelen tot op zekere hoogte met het net waarin de respondenten school lopen. Zo scoren de scholieren in het vrije net wat hoger op de factor 'Vlaams natiebewustzijn' dan die in het officiële net⁴⁶. In het ver- lengde daarvan ligt de vaststelling dat de identificatie met Vlaanderen beduidend groter is in het vrije net. Zie tabel 10.

TABEL 10

De mate van verbondenheid met Vlaanderen en België, volgens onderwijsnet, in procenten (*).

ONDERWIJSNET	ENTITEIT	1e keuze	2e keuze	3e keuze	4e keuze	5e keuze	N
VRIJ	Vlaanderen	18,53	27,25	39,97	8,16	6,09	723
	België	9,68	14,11	16,74	51,31	8,16	723
OFFICIEEL	Vlaanderen	9,72	20,83	47,69	12,50	9,26	216
	België	15,28	13,89	15,28	51,39	4,17	216
TOTAAL	Vlaanderen	16,51	25,77	41,75	9,16	6,82	939
	België	10,97	14,06	16,40	51,33	7,24	939

(*) horizontaal berekend.

- Chi-kwadraat waarde tussen het onderwijsnet en de mate van verbondenheid met Vlaanderen : 18,725, Cramer's V: 0,141, sign.: 0,001.

- Chi-kwadraat waarde tussen het onderwijsnet en de mate van verbondenheid met België : 8,632, Cramer's V: 0,096, sign.: 0,071.

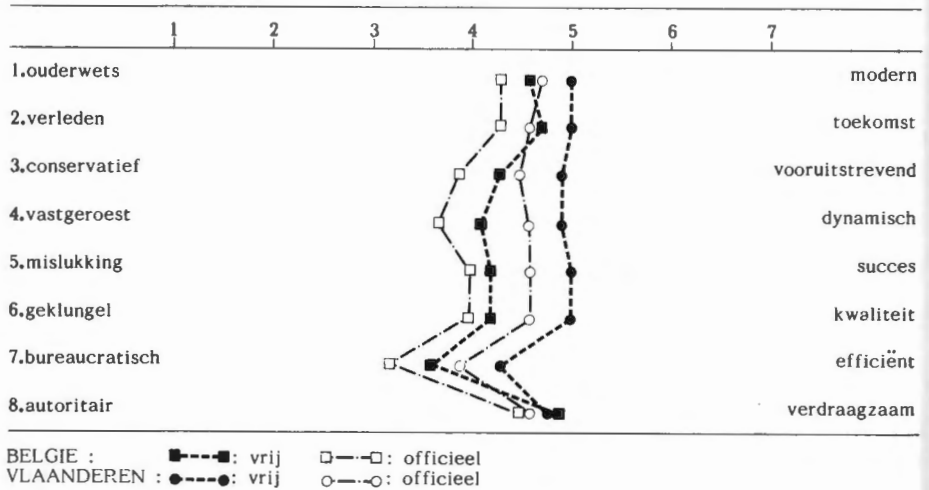
Opmerkelijk is ook dat de scholieren uit het vrije net zowel tegenover België als tegenover Vlaanderen positiever staan⁴⁷. Dat beide verbanden weliswaar vrij bescheiden maar toch consistent zijn blijkt ook uit grafiek 2.

(46) Verband tussen het onderwijsnet en de factor 'Vlaams natiebewustzijn': r_2 : 0,014, F-ratio : 13,67, sign.: 0,0002.

(47) Verband tussen het onderwijsnet en de factor 'houding tegenover Vlaanderen': r_2 : 0,028, F-ratio : 25,14, sign.: 0,0001. Verband tussen het onderwijsnet en de factor 'houding tegenover België': r_2 : 0,019, F-ratio : 18,02, sign.: 0,0001.

GRAFIEK 2

Het verband tussen het onderwijssnet en de houding tegenover Vlaanderen en België.

C. De massamedia

Men mag ervan uitgaan dat ook de massamedia een belangrijke rol spelen bij de socialisatie van het nationale bewustzijn. Zonder daaromtrent uitsluitel te kunnen geven lijkt het toch interessant om eens na te gaan of de afhankelijke variabelen op een of andere wijze in verband staan met het al dan niet lezen van bepaalde kranten⁴⁸. We kunnen dit best doen door via een variantieanalyse na te gaan in welke mate de verschillende factorscores in verband met nationaal bewustzijn door de variabele 'lectuur van kranten' worden bepaald. Uit de analyse blijkt dat de onafhankelijke variabele vooral relatief veel variantie van de factoren 'houding tegenover Vlaanderen'⁴⁹ en 'houding tegenover België'⁵⁰ kan beschrijven.

(48) Aan de respondenten werd gevraagd of ze de voorbije maand een krant hadden gelezen, en, zo ja, welke krant. Daarbij dienden ze de krant aan te duiden waarin ze het meest gelezen hadden. Dit leverde het volgende resultaat op: Het Belang van Limburg: 89 lezers, De Gazet van Antwerpen: 122 lezers, Het Laatste Nieuws: 159 lezers, De Morgen: 39 lezers, Het Nieuwsblad: 209 lezers, De Standaard: 92 lezers en het Volk: 91 lezers. Het aantal kranten met erg weinig lezers laten we bij de analyse buiten beschouwing.

(49) Verband tussen de lectuur van kranten en de factor 'houding tegenover Vlaanderen': $r_2: 0,05$, F-ratio: 6,41, sign.: 0,0001.

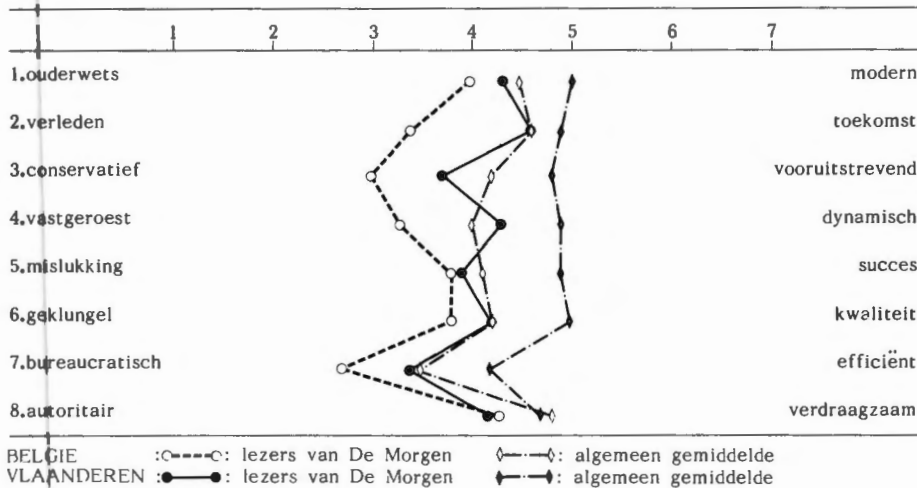
(50) Verband tussen de lectuur van kranten en de factor 'houding tegenover België': $r_2: 0,043$, F-ratio: 5,47, sign.: 0,0001.

Ook de factor 'Vlaams natiebewustzijn' hangt er kennelijk mee samen⁵¹.

Wanneer we nu evenwel onderzoeken waaraan die samenhang moet worden toegeschreven, dan blijkt dat enkel het lezerspubliek van één krant consistent en significant verschilt van dat van andere kranten. Het is inderdaad opvallend dat de lezers van *De Morgen* van beduidend minder Vlaams natiebewustzijn blijken te geven en zich beduidend negatiever opstellen tegenover België en tegenover Vlaanderen. Dat de lezers van *De Morgen* in dat laatste opzicht relatief sterk verschillen van de doorsnee laatstejaarscholier blijkt ook uit grafiek 3.

GRAFIEK 3

Het verband tussen het al dan niet lezen van 'De Morgen' en de houding tegenover Vlaanderen en België.

Voor wat de overige kranten betreft dient daar enkel nog aan toegevoegd dat de lezers van *De Standaard* eveneens significant negatiever staan tegenover België, maar zich voor wat hun houding tegenover Vlaanderen betreft blijkbaar niet van de anderen onderscheiden.

D. Besluit

Alhoewel het socialisatieproces grotendeels buiten het bereik van ons onderzoek valt bieden de resultaten toch enige grond voor de stelling dat de laatstejaarscholieren hun nationaal identiteitsgevoel in niet onbelangrijke mate van

(51) Verband tussen de lectuur van kranten en de factor 'Vlaams natiebewustzijn': $r_2: 0,0326$, F-ratio: 4,31, sign.: 0,0003.

thuisuit meekrijgen. Dat verband vormt trouwens ten dele de verklaring voor het verschil tussen de respondenten uit het vrije en het officiële schoolnet inzake nationaal bewustzijn⁵². In dat opzicht zou het dan ook erg voorbarig zijn om te besluiten dat de jongeren door de verschillende schoolnetten in een andere zin worden gesocialiseerd. Verder wordt de mogelijke impact van de lectuur van kranten op het nationale bewustzijn door onze resultaten sterk gerelativeerd, één uitzondering niet te na gesproken. De analyse van daarnet wettigt namelijk het vermoeden dat *De Morgen* als enige krant wél een zekere invloed uitoefent op de nationale gevoelens van haar jonge lezers.

Besluit

Via drie invalshoeken werd getracht om het nationale bewustzijn van laatstejaarscholieren in kaart te brengen. Vooreerst werd onderzocht met welke politieke entiteiten ze zich het meest identificeren en vervolgens nagegaan ze Vlaanderen dan wel België als een natie percipiëren. Tenslotte werd ook gepeild naar hun vooroordelen ten opzichte van België, Vlaanderen en Europa.

Als eerste belangrijk resultaat is daarbij uit het onderzoek gekomen dat er bij de Vlaamse jeugd al bij al weinig sporen te vinden zijn van wat men 'patriottisme' in de stricte zin van het woord zou kunnen noemen. Het feit dat de laatstejaarscholieren zich bij uitstek met hun eigen gemeente verbonden voelen en zich zowel van België als van Vlaanderen een vrij kleurloos beeld vormen wijst erop dat het nationale bewustzijn hoe dan ook zwak is en het concept 'vaderlandsliefde' nauwelijks relevant is om de relatie tussen jongeren en hun maatschappelijke omgeving te definiëren. In die zin kan men bezwaarlijk stellen dat het politieke socialisatieproces van jongeren resulteert in een sterk Belgisch gemeenschapsgevoelen en een uitgesproken steun voor, laat staan een affectieve band met, het Belgische politieke systeem. Het zou evenwel voorbarig zijn om gewag te maken van een overwegend Vlaams natiebewustzijn. Een opvallend grote minderheid van de scholieren geeft weliswaar blijk van een consistent Vlaams natiebewustzijn, maar een minstens even groot aantal blijft duidelijk vanuit een Belgisch referentiekader denken. De meerderheid houdt het midden daartussen.

Precies dat laatste doet vermoeden dat er in de ogen van de jongeren niet echt een tegenstelling bestaat tussen de Vlaamse en de Belgische identiteit. Zo hebben we kunnen vaststellen dat de houding tegenover België en de houding tegenover Vlaanderen voor een groot stuk parallel lopen. De keuze tussen Vlaanderen en België vormt met andere woorden allesbehalve een verscheurend dilemma: "It is not so much a problem of opposition between identities because the multiplicity of identities is not even perceived as conflictual but simply as multiple."⁵³ Wat A. Melich over de jonge Catalanen heeft geschreven geldt dus blijkbaar ook voor de meeste Vlaamse jongeren.

(52) Van de scholieren in het vrije onderwijs stemt de vader in 14,4% van de gevallen voor de Volksunie of het Vlaams Blok, en de moeder in 12,2% van de gevallen. In het officiële onderwijs zijn er dat respectievelijk 6,4% en 3,4%. Met de ouders die blanco stemmen of waarvan de partijvoorkeur niet gekend is hielden we daarbij telkens geen rekening.

(53) A. MELICH, a.w., blz. 166.

In het verlengde daarvan ligt de vaststelling dat de categorieën van jongeren die zich door hun positieve houding tegenover België van de anderen onderscheiden vaak ook gunstig staan tegenover Vlaanderen. Dat is bijvoorbeeld het geval met de jongeren die blijk geven van een behoudsgezinde ethische opstelling. Bovendien is gebleken dat zowel België als Vlaanderen op meer sympathie kunnen rekenen bij scholieren uit het vrije onderwijs dan bij die uit het officiële. Daarbij komt dat de lezers van *De Morgen* significant negatiever staan tegenover België én Vlaanderen. In dit opzicht is het vermoeden dat de tegenstelling tussen 'nationalisten' en 'niet-nationalisten' in feite relevanter is dan die tussen Vlaams- en Belgisch-gezinden zeker niet uit de lucht gegrepen. Anderzijds is het wel zo dat de respondenten met een Vlaams-nationale partijvoorkeur zich enkel door hun positieve houding tegenover Vlaanderen doen opmerken, alhoewel ook het Vlaamsbewustzijn van de Flaminganten zich niet vertaalt in een uitgesproken anti-Belgische houding.

Het natiebewustzijn van de scholieren staat ook tot op zekere hoogte in functie van de partijvoorkeur van de ouders. Kinderen waarvan de vader of de moeder Vlaams-nationaal stemmen geven doorgaans blijk van een grotere Vlaamsbewuste reflex. Het lezen van kranten blijkt daarentegen een veel minder belangrijke rol te spelen bij de socialisatie van het nationaal bewustzijn.

Samenvattend zou men kunnen stellen dat de Vlaamse jongeren niet echt wakker liggen van de vraag wat nu eigenlijk hun nationale identiteit is. Het begrip 'vaderland' is in feite zeer relatief geworden, net zoals dat het geval is in een aantal andere landen waar men niet van meet af aan met één vanzelfsprekende nationale identiteit wordt geconfronteerd. 'België' is in elk geval geen evidentie meer voor de jongeren, maar 'Vlaanderen' is het in feite evenmin. En overigens hebben we daarnaast vastgesteld dat de identificatie met Europa en de supra-nationale gerichtheid van de jongeren ook niet bijster groot is. Op het vlak van de identificatie met een omvattende collectiviteit bestaat er bij de Vlaamse jongeren dus blijkbaar een soort van vacuüm. De vraag of het wenselijk zou zijn om die leegte op te vullen valt evenwel buiten het kader van dit artikel.

Summary: National identity of Flemish secondary school pupils

The political socialization of a sense of national belonging is problematic in a socio-political environment where children are confronted with multiple national identities. A survey was administered to a diversified sample of 1000 Flemish secondary school pupils, aged 17-18. The data show that most Flemish preadults, when asked, hesitate between the Flemish and the Belgian identity, which they moreover hardly consider as contradictory. This lack of a single evident fatherland somehow results in an absence of genuine patriotism. Significant in this respect is the fact that identification with the local community takes preference over allegiance to the nation. In addition, Flemish youth adopt a low-profile attitude towards both Flanders and Belgium. The political socialization process apparently does not effect an emotional attachment to either the Flemish or the Belgian political system. Obviously, respondents who vote for a Flemish-nationalistic party, or whose parents do so, tend to prefer the Flemish identity.

Werkloze jongeren: links, rechts of apathisch ?

Een onderzoek naar de invloed van werkloosheid op de politieke en maatschappelijke opvattingen van jongeren¹

door Hans DE WITTE

Wetenschappelijk medewerker aan het Hoger Instituut voor de Arbeid van de Katholieke Universiteit te Leuven

In dit artikel wordt nagegaan in welke mate werkloosheid de politieke en maatschappelijke houdingen van jongeren beïnvloedt. Onderzoek naar de invloed van werkloosheid op de politieke opvattingen van werknemers is van vrij recente datum, en dus eerder schaars. Nochtans is het – zeker wat jongeren betreft – niet zonder belang. Jongeren verlaten de school immers op een ogenblik dat de invloed van ouders en familie afzwakt². Door te gaan werken integreren de jongeren zich dan in de samenleving, waardoor de tewerkstelling deze “controlefunctie” van de ouders overneemt. De inschakeling van jongeren in de arbeidsmarkt verloopt de laatste jaren echter moeizaam³. Daar waar jongeren vroeger een band met de samenleving ontwikkelden, kunnen velen zich nu omwille van hun werkloosheid door de samenleving achtergesteld en zelfs afgewezen voelen. Sommigen vrezen dan ook voor een toename van radicale en zelfs anti-maatschappelijke opvattingen onder een gedeelte van de werkloze jongeren⁴. Een dergelijke radicalisering kan een ernstige bedreiging vormen voor de continuïteit van de huidige samenleving.

De veronderstelling dat werkloosheid tot een politieke radicalisering van jongeren leidt, werd echter zelden empirisch onderzocht. Tevens is er nood aan een theoretisch kader dat de schaarse empirische bevindingen integreert en verklaart. De bedoeling van dit artikel is dan ook tweedelig. In het eerste deel wordt een theoretisch kader uitgewerkt waarin de bestaande onderzoeksbevindingen worden geïntegreerd. In het tweede deel van dit artikel wordt dit kader empirisch getoetst via een secundaire analyse van gegevens die tijdens een ander onderzoek werden verzameld.

(1) Een eerdere versie van dit artikel werd vorig jaar voorgesteld in de sessie “jongeren” op de Vlaams-Nederlandse studiedagen voor sociologen en antropologen die van 7 tot 8 april doorgingen te Antwerpen.

(2) K. ROBERTS, Problems and initiatives in youth unemployment. Proceedings of the ICOMH conference ‘Mental health and the economic recession’. In: *Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg*, 1984, nr. 8, blz. 321.

(3) H. DE WITTE, Met een stempel door het leven? Deel I: Over de maatschappelijke integratie van jongeren en de gevolgen ervan op individueel en maatschappelijk vlak. In: *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 1986, nr. 5, blz. 459-472.

(4) F. RIDLEY, 1981. In: K. Roberts, a.w. blz. 321.

I. Overzicht van de literatuur en theoretisch kader

Uit Belgisch onderzoek blijkt dat werkloze jongeren pessimistischer denken over de samenleving en de toekomst dan werkenden⁵. In Groot-Brittannië stellen Gaskell en Smith vast dat werkloze jongeren zich als achteruitgesteld ervaren op maatschappelijk vlak⁶. We gaan ervan uit dat deze gevoelens van achteruitstelling slechts bij een kleine groep werkloze jongeren tot een radicalisering leiden⁷. We veronderstellen dat de meerderheid van de jonge werklozen eerder berustend op deze achteruitstelling zal reageren, en omwille van hun werkloosheid van het politieke gebeuren zal vervreemden. We overlopen kort beide reacties en hun oorzaken.

A. Een minderheid radicaliseert...

We veronderstellen dat jongeren door hun ervaring met werkloosheid geen nieuwe politieke opvattingen ontwikkelen. Bij het tot stand komen van de politieke interesse en de politieke voorkeur van jongeren is de invloed van het ouderlijke milieu en de vriendenkring van de jongere immers doorslaggevend⁸. De ervaring met werkloosheid is hiervoor wellicht niet ingrijpend genoeg. Wél verwachten we dat werkloosheid de reeds bestaande politieke houdingen van jongeren versterkt. Een dergelijk proces werd immers reeds in de jaren 30 vastgesteld⁹. Het intensifiëren van de reeds bestaande politieke opvattingen kan slechts bij een minderheid van de jongeren plaatsvinden, vermits slechts een minderheid van de jongeren een eigen politieke voorkeur hebben ontwikkeld vooraleer ze het ouderlijke milieu verlaten¹⁰. Een radicalisering van de politieke opvattingen kan in principe zowel in extreem-linkse als in extreem-rechtse zin gebeuren.

Een radicalisering in (extreem-) linkse zin wordt echter het frequentste vastgesteld¹¹. In een (extreem-) linkse ideologie staat de kritiek op de huidige economische ordening immers centraal. Daarbij wordt de noodzaak van gelijkheid op sociaal-economisch vlak beklemtoond. Dit kan werklozen aanspreken, vermits

(5) J.O.L., *Jeugdonderzoek Limburg. Volume I.B.: Eindrapport. Visies op de samenleving, de jeugd van nu en de jeugd van morgen*. Limburgse Raad voor samenlevingsopbouw, Provinciale Dienst voor de Jeugd, Hasselt, september 1981, blz. 264-301.

(6) G. GASKELL, P. SMITH, 'Alienated' black youth: an investigation of 'conventional wisdom' explanations. In: *New Community* 9, 1981, blz. 186.

G. GASKELL, P. SMITH, An investigation of youth's attributions for unemployment and their political attitudes. In: *Journal of Economic Psychology*, 1985, nr. 6, blz. 72-73.

(7) H. DE WITTE, Met een stempel voor het leven. Overzicht van recente literatuur over de beleving van werkloosheid bij jongeren, en de invloed ervan op hun politieke houdingen en hun arbeidsethos. In: H.I.V.A.-stuurgroep, *Met een stempel door het leven? Werkloosheid en tewerkstelling van jongeren: beschrijving, gevolgen en perspectieven*. H.I.V.A., Leuven, 1986, blz. 129-132.

(8) A. VAN GEMERT, *Politiek is een beetje belangrijk. Inventarisatie van het onderzoek naar de politieke vorming van jongeren*. Nijmegen, 1986, blz. 44-46.

(9) Ph. EISENBERG, P.F. LAZARFELD, The psychological effect of unemployment. In: *The Psychological Bulletin*, 1938, nr. 6, blz. 368-369.

(10) SOCIAAL EN CULTUREEL PLANBUREAU (S.C.P.), *Jongeren in de jaren tachtig. Een beschrijvende studie naar maatschappelijke kenmerken en denkbeelden van jongeren*. Cahier nr. 47, S.C.P., Rijswijk, augustus 1985, blz. 79-80.

(11) SOCIAAL EN CULTUREEL PLANBUREAU (S.C.P.), *Sociaal en Cultureel Rapport 1984*. 's Gravenhage, 1984, blz. 330.

vooral zij geconfronteerd worden met de negatieve kanten van onze economie. Bax stelt dan ook vast dat bepaalde jonge werklozen zich anti-kapitalistischer opstellen dan hun werkende leeftijdsgenoten¹². Ook Ten Have en Jehoel-Gijsbers stellen in een recent Nederlands onderzoek vast dat jonge werklozen zich progressiever opstellen dan jonge werkenden¹³. Werkloze jongeren omschrijven zichzelf dan ook als linkser dan werkende jongeren¹⁴. Deze linkse politieke opstelling vertalen ze tevens in hun stemgedrag. Buijs stelde vast dat werklozen in sterkere mate voor de Nederlandse socialistische partij stemmen dan werkenden¹⁵. Hoewel Buijs dit gegeven niet afzonderlijk naging bij jongeren blijkt uit analoog onderzoek dat deze tendens zich ook bij hen voordoet. In een Nederlands onderzoek onder werkloze jongeren bleek immers dat nagenoeg 3/4 van hen die een partijvoorkeur uitspraken, kozen voor een linkse partij¹⁶. Dit was des te opmerkelijker daar de ondervraagde jongeren allen afkomstig waren uit de katholieke zuil. Uit een groot-schalig Engels onderzoek onder 1.281 laaggeschoolde jongeren tussen 17 en 18 jaar kwamen analoge resultaten naar voor¹⁷. Ook daaruit bleek immers dat de werklozen, in vergelijking tot de werkenden, een grotere voorkeur uitspraken voor de socialistische "Labour"-partij en er tevens ook vaker voor stemden. Uit het kleinschaliger onderzoek van Gaskell en Smith kwamen eveneens gelijkaardige verschillen in partijvoorkeur tussen werkenden en werklozen naar voor¹⁸.

De ervaring met werkloosheid kan echter ook leiden tot een zich sterker profileren in (extreem-) *rechtse* zin. Vooral voor mannen voorziet de extreem-rechtse ideologie immers in het uitschakelen van twee groepen concurrenten op de arbeidsmarkt: vrouwen en gastarbeiders¹⁹. Dat een deel van de werklozen in de jaren 30 in rechtse zin radicaliseerde is bekend²⁰. Doch ook in de huidige crisistijd kan het extreem-rechts gedachtegoed appeleren aan werkloze jongeren. Uit een kleinschalig Nederlands onderzoek bij laaggeschoolde werkloze jongeren blijkt immers dat deze jongeren bepaalde groepen gastarbeiders als een bedreiging ervaren op economisch vlak²¹. De meeste geïnterviewden waren dan ook voorstan-

(12) E.H. BAX, Oriëntaties van lager geschoolde werkloze en werkende mannelijke jongeren. In: *Mens en Maatschappij*, 1979, nr. 4, blz. 381-382.

(13) K. TEN HAVE, G. JEHOEL-GIJSBERS, *Werkloze jongeren: een verloren generatie?* OSA-Voorstudie nr. 8, I.V.A., Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek van de Katholieke Hogeschool Tilburg, november 1985, blz. 71-74.

(14) SOCIAAL EN CULTUREEL PLANBUREAU, a.w., 1985, blz. 81.

(15) F. BUIJS, Wat doen werklozen met hun stem? Opkomst en kiesgedrag van de werkloze kiezers bij de deelraadsverkiezingen 1984 in Rotterdam. In: *Acta Politica*, 1986, nr. 1, blz. 70-71.

(16) J. DE GRAAF, J. PAAUWE, *Jongeren over werk, werkloosheid en vakbeweging*. C.N.V., Utrecht, mei 1984, blz. 14.

(17) M.H. BANKS, P. ULLAH, Political attitudes and voting among unemployed and employed youth. In: *Journal of Adolescence*, 1987, nr. 10, blz. 209-212.

(18) G. GASKELL, P. SMITH, a.w., blz. 72-73.

(19) L. HAGENDOORN, J. JANSSEN, *Rechtsomkeer. Rechtsextreme opvattingen bij leerlingen van middelbare scholen*. Baarn, 1983, blz. 169-170.

(20) P. EISENBERG, P.F. LAZARFELD, a.w., blz. 370.

J.W. BECKER, R. VINK, (m.m.v. J.J. GODSCHALK), *Enige aspecten van arbeid in de toekomst. Een verkenning tot het begin van de jaren negentig*. Sociale en Culturele studies-7. Sociaal en Cultureel Planbureau, 's Gravenhage, 1986, blz. 98.

(21) I. BRANDS, e.a., *Dag in, Dag uit... Een onderzoek naar de beleving van werkloosheid bij jongeren met een lage scholingsgraad* (o.l.v. Mik Matthijs). Utrecht, Onderzoeksverslag Sectie Jeugd-studies, april 1986, blz. 126-133.

ders van het terugsturen van deze buitenlanders naar hun geboorteland, terwijl een minderheid zich aangetrokken voelde tot de extreem-rechtse Centruumpartij. Ook uit het grootschalige Engelse onderzoek van Banks en Ullah blijkt dat werkloosheid de voorkeur voor een extreem-rechtse partij kan beïnvloeden²². In de lijn van de verwachting was de voorkeur voor het Engelse "National Front" het grootste – doch nog erg beperkt – onder de blanke mannelijke jonge werklozen: nagenoeg 7% onder hen verkoos deze partij boven een andere tegenover maximaal 2,4% onder de overige onderzochte groepen. Dat de aantrekkingskracht van dergelijke partijen zich niet noodzakelijk beperkt tot het stemgedrag blijkt uit Taylor's onderzoek. Hij stelde immers vast dat extreem-rechtse groepen zoals het Engelse "National Front" er in het verleden met succes in geslaagd zijn om jonge werklozen te mobiliseren voor hun activiteiten²³. Belgisch onderzoek is schaars op dit vlak. Recent onderzoek naar de oorzaken van het voetbalvandalisme toont echter aan dat ook in België extreem-rechtse ideeën kunnen voorkomen onder werklozen: 3/4 van de geïnterviewde voetbalvandalen bleken immers behept te zijn met extreem-rechtse denkbeelden zoals vreemdelingenhaat en sexisme, terwijl maar liefst 16% onder hen aanwezig was op extreem-rechtse manifestaties²⁴. Tevens bleken er onder de voetbalvandalen meer werklozen voor te komen dan gemiddeld: ongeveer 1/3 van de "harde kern" was immers werkloos op het ogenblik van het onderzoek²⁵.

De vaststelling dat jonge werklozen zowel in linkse als in rechtse zin kunnen radicaliseren doet vermoeden dat er zich bij jonge werklozen in vergelijking tot hun werkende leeftijdsgenoten een *polarisering* kan voordoen: sommigen onder hen worden rechtser, terwijl anderen sterker naar links evolueren. De groep die zich in het "centrum" plaatst wordt daardoor kleiner. De resultaten van een enquête uit 1981 bij 1.200 jonge Vlamingen bevestigen dit: de werklozen onder hen stelden zich immers duidelijker links of rechts op dan de werkenden²⁶. Veel hangt wellicht af van het concrete aanbod aan (politieke) groeperingen in de omgeving van de jongere. Wanneer het gedachtengoed van deze groepen in de lijn ligt van de oorspronkelijke attitudes van de jongere, dan versterken beiden elkaar wellicht, met een radicalisering tot gevolg. Een zekere ondersteuning vanuit de omgeving is immers noodzakelijk bij het tot stand komen van extremere opvattingen.

(22) M.H. BANKS, P. ULLAH, a.w., blz. 209-213.

(23) M. TAYLOR, *Growing up without work: a study of young unemployed people in the West Midlands*. In: *Growing up without work. Two case studies*, The Netherlands, june 1983, blz. 49.

(24) K. VAN LIMBERGEN, e.a., *De maatschappelijke en socio-psychologische achtergronden van het voetbalvandalisme. Rapport II: Resultaten van een systematisch empirisch onderzoek in het Belgisch eersteklassevoetbal, competitie 1986-1987*. Leuven, Onderzoeksgroep jeugdcriminologie, Afdeling strafrecht, strafvordering en criminologie van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid, K.U.L., 1987, blz. 275-277.

(25) K. VAN LIMBERGEN, e.a., a.w., blz. 265.

(26) E. STRUYS, M. WILMET, *Als je 20 bent heb je altijd gelijk. Een enquête/Jong zijn in 1981*. Brussel, 1981, blz. 57.

B. ... *terwijl een meerderheid apatisch wordt.*

Uit onderzoek blijkt dat de meeste (jonge) werklozen eerder een *berustende* dan een radicale houding aannemen²⁷. We verwachten dan ook dat werkloosheid bij de meerderheid van de jonge werklozen leidt tot een vergroting van hun *politieke onverschilligheid*. Zowel in Groot-Brittannië als in Nederland werd vastgesteld dat werkloze jongeren zich sterker van de samenleving vervreemd voelen dan werkende jongeren²⁸. Het is dan ook niet verwonderlijk dat werkloze jongeren minder kennis hebben van het politieke gebeuren dan hun werkende of studerende leeftijdsgenoten, en er ook minder in geïnteresseerd zijn²⁹. Dit gebrek aan politieke interesse vertaalt zich tevens in het stemgedrag: Buijs stelde vast dat werklozen in Nederland in mindere mate gaan stemmen dan werkenden³⁰. In Nederland is het stemmen immers niet verplicht. Ook de jonge werklozen uit Buijs' onderzoekspopulatie bleken zich zo te gedragen. Dit fenomeen beperkt zich niet tot Nederland, doch werd eveneens vastgesteld in Frankrijk en Groot-Brittannië. De jonge werklozen uit een Frans onderzoek hadden zich in mindere mate laten registreren om te gaan stemmen dan hun werkende leeftijdsgenoten³¹. In Engeland bleken de (mannelijke) werkloze jongeren minder vaak gestemd te hebben bij de verkiezingen van 1983 dan de werkende jongeren uit de steekproef³². In landen zoals België, waar het stemmen verplicht is, vertaalt een politieke desinteresse zich wellicht eerder in het uitbrengen van een blanco of ongeldige stem.

De toename van de politieke apathie onder werkloze jongeren is wellicht terug te voeren tot twee oorzaken: een structurele en een psychologische. Beiden sluiten elkaar niet uit. Hoger werd reeds vermeld dat jongeren die bij hun ouders inwonen een geringe politieke interesse hebben³³. Velen onder hen zijn immers nog schoolgaand. Als scholier leeft men betrekkelijk *geïsoleerd* van de "grote wereld", en dus ook van het politieke gebeuren. De invloed van de school bij het tot stand komen van politieke kennis en politieke interesse is dan ook vrij gering³⁴. Deze relatief geïsoleerde toestand verandert wanneer de jongere werk vindt. (Betaald) werk uitoefenen is in onze samenleving immers dé integrerende factor bij uitstek. Door de sociale contacten en de inschakeling in het sociaal-economisch netwerk die het werken met zich meebrengt, vergroot de inschakeling van de jongere in

(27) J.W. BECKER, R. VINK, Een nieuwe maatschappelijke tweedeling? Over de leefsituatie van werklozen. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 1985, nr. 1, blz. 81.

(28) G. GASKELL, P. SMITH, a.w., 1981, blz. 190.

J.W. BECKER, R. VINK, *Werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden vergeleken. Eerste resultaten van een leefsituatieonderzoek uit 1982*. Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau, Stukwerk nr. 18, 1984, blz. 24 en 96.

K. TEN HAVE, G. JEHOEL-GIJSBERS, a.w., blz. 71-74.

(29) H. FONCK, R. VAN DEUN, *Arbeidersjongeren. Een onderzoek naar religiositeit en maatschappelijke opvattingen*. Brussel, 1983, blz. 135.

J.W. BECKER, R. VINK, a.w., blz. 62-64 en 96.

(30) F. BUIJS, a.w., blz. 67-70.

(31) S. LEBRETON, C.G.T. Les jeunes, le travail et le syndicalisme. In: *La note de l'IRES*, 1987, nr. 11, blz. 36.

(32) M.H. BANKS, P. ULLAH, a.w., blz. 209-212.

(33) SOCIAAL EN CULTUREEL PLANBUREAU, a.w., 1985, blz. 79-80.

(34) SOCIAAL EN CULTUREEL PLANBUREAU, a.w., 1985, blz. 79-80.

H. PATTIJN, Politieke kennis van laatste-jaars-humanioraleerlingen. In: *Res Publica*, 1986, nr. 2, blz. 340-342.

het politieke gebeuren. Gaan werken stelt de jongere tevens in staat om financieel onafhankelijk te worden, en dus om zelfstandig te gaan wonen. Ook dit blijkt de politieke betrokkenheid van de jongeren te verhogen³⁵. Bij werkloosheid verandert de relatief geïsoleerde positie van de jongere echter niet. Het werklozenbestaan wordt immers gekenmerkt door het ontbreken van structurele verbanden en door (structureel) sociaal isolement³⁶. De band met het politieke gebeuren komt daardoor niet tot stand zoals bij de werkende jongere. In plaats daarvan wordt het gebrek aan politieke betrokkenheid bestendigd, die de jongere als schoolgaande kenmerkte. In vergelijking tot hun werkende leeftijdsgenoten tonen deze jongeren zich dan ook politiek apatischer.

Naast deze structurele oorzaak voor het verschil in politieke betrokkenheid tussen werkende en werkloze jongeren, kan tevens een proces van *aangeleerde hulpeloosheid* leiden tot een toename van de politieke onverschilligheid onder jonge werklozen. Dit geldt ook voor hen die voordien een zekere mate van politieke interesse vertoonden. Voor velen staat het verlies aan controle over het eigen leven immers centraal in de werkloosheidservaring. De toekomst wordt onzeker: de jongere weet niet of hij of zij nog ooit aan werk zal geraken of niet. De mogelijkheden om de eigen toekomst te bepalen zijn beperkt: men kan wel solliciteren, doch het al dan niet aangeworven worden wordt door anderen bepaald. Er zijn tevens veel andere valabele kandidaten. Solliciteren levert dan ook niet steeds het gewenste resultaat op: van hen die in een Belgisch onderzoek actief bleken te solliciteren, was 53% na één jaar nog steeds werkloos³⁷. Herhaaldelijk afgewezen worden wanneer men frequent solliciteert, leidt dan ook tot een toename van gevoelens van machteloosheid, en een afname van het sollicitatiegedrag. Men leert immers dat men de eigen situatie toch niet kan veranderen via de eigen inspanningen. Gaskell en Smith stelden dan ook vast dat jonge werklozen in tegenstelling tot werkenden, het gevoel hadden dat hun leven door het toeval werd beheerst³⁸. Ook in Nederlands onderzoek werd vastgesteld dat werkloze jongeren hoger scoren op een "external locus of control"-schaal³⁹. Dit proces van aangeleerde hulpeloosheid leidt tot gelatenheid en apathie. Het heeft immers geen zin om zich tegen "het noodlot" te verzetten. Zich erbij neerleggen lijkt de enig mogelijke oplossing. Feather stelde dan ook vast dat jonge werklozen apatischer reageerden dan hun werkende leeftijdsgenoten⁴⁰. Deze apathie verruimt zich wellicht bij velen tot politieke apathie en tot gevoelens van maatschappelijke vervreemding, wat de toename van politieke onverschilligheid onder werkloze jongeren kan verklaren. Parallel met de toename van de gevoelens van persoonlijke machteloosheid vermindert immers het geloof in de effectiviteit van politieke activiteiten en dus ook

(35) SOCIAAL EN CULTUREEL PLANBUREAU, a.w. 1985, blz. 80.

(36) E. ENHUS, e.a., *Werkloosheid en sociale isolatie: een heroriëntatie*. In: *Mens en Maatschappij*, 1986, nr. 2, blz. 124-125 en 143-145.

(37) L. VINTS, *Werkloosheid: een zichzelf bevestigend fenomeen. Onderzoek van het fenomeen werkloosheid aan de hand van het project "jeugdwerkloosheid in Limburg"*, Eindverhandeling Faculteit der Sociale Wetenschappen, K.U. Leuven, 1977, blz. 82-83.

(38) G. GASKELL, P. SMITH, a.w., 1985, blz. 72-73.

(39) K. TEN HAVE, G. JEHOEL-GIJSBERS, a.w., blz. 71-74.

(40) N.T. FEATHER, *Unemployment and its psychological correlates: A study of depressive symptoms, self-esteem, protestant ethic values, attributional style, and apathy*. In: *Australian Journal of Psychology*, 1982, nr. 3, blz. 318-319.

het geloof in de haalbaarheid van collectieve en structurele oplossingen⁴¹. Het is dan ook niet te verwonderen dat de werkloze jongeren uit een Nederlands kleinschalig onderzoek hun politieke onverschilligheid duiden vanuit hun gevoelens van machteloosheid: "je kan er toch niets aan veranderen want politici trekken zich toch niets van je protesten aan"⁴².

II. Beschrijving van het onderzoek

De basishypothese dat een minderheid onder de werkloze jongeren radicaliseert, terwijl een meerderheid politiek onverschillig wordt, wordt getoetst aan de hand van een secundaire analyse van reeds bestaand onderzoeksmateriaal. Een deel van de gegevens die in 1985 verzameld werden in het raam van een onderzoek naar de houding van jongeren ten aanzien van de Christelijke Arbeidersbeweging (A.C.W.) in Vlaanderen, leent zich immers uitermate voor deze toets⁴³. In dat onderzoek werden immers 536 werkenden en 220 werklozen bevestigd naar hun opinies, hun politieke zelfsituering en hun stemgedrag⁴⁴.

A. Steekproeftrekking en kenmerken van de ondervraagden

De ondervraagde jongeren vormen een specifiek segment uit de Vlaamse jongerenpopulatie. Vooreerst werd de onderzoeksgroep beperkt tot jongeren uit de Christelijke zuil. Deze werden op toevallige wijze aangezocht via de contactkanalen van de Christelijke Arbeidersbeweging, en dus niet op basis van een toevalssteekproef. Vervolgens waren bijna alle ondervraagden (85,6%) lid van een (of meerdere) deelorganisatie(s) van het A.C.W.: de meesten onder hen (55%) participeerden als militant, bestuurslid of actief lid aan hun organisatie, terwijl de overige 30% "gewoon" lid was, zonder meer. Meestal betrof het een (actief) lidmaatschap van de christelijke vakbond (A.C.V.) of een van de sociaal-culturele vormings-organisaties (K.W.B. of K.A.V.). Ongeveer 10% van de bevestigden was actief in een jeugdbeweging of in een "nieuwe sociale beweging", zoals de vredesbeweging of een milieu-organisatie. Tenslotte zorgde de wijze van onderzoeken voor een vertekening van de steekproef. Alle respondenten dienden immers zelfstandig een schriftelijke vragenlijst in te vullen, die naderhand terug opgehaald werd door een medewerker van het A.C.W. Dit had een oververtegenwoordiging van jongeren met een relatief hoge scholingsgraad en van jongeren met een bediendenstatuut tot gevolg. Vooral deze jongeren zijn immers vertrouwd met schriftelijke bevestigingswijzen.

De ondervraagde jongeren waren allen tussen 18 en 35 jaar oud (gemiddelde leeftijd: 26 jaar). De vrouwen waren in de steekproef iets sterker vertegenwoor-

(41) SOCIAAL EN CULTUREEL PLANBUREAU, a.w., 1984, blz. 331-332.

(42) I. BRANDS, e.a., a.w., blz. 124-125.

(43) H. DE WITTE, Jongeren en de Christelijke Arbeidersbeweging: resultaten van een onderzoek bij ongeveer 1.000 jongeren uit een christelijk milieu. In: A.C.W., *Jongeren in (de) beweging. Verslagboek van de 51ste Vlaamse Sociale Week in De Haan aan Zee, 10, 11 en 12 oktober 1985*. Gent, 1986, blz. 95-159.

(44) Zowel de oorspronkelijke onderzoeksgroep (n = 1.018) als de vraagstelling van het onderzoek was ruimer dan hier werd vermeld. Hier worden enkel die elementen behandeld die relevant zijn in het raam van de vraagstelling.

digd: 55% vrouwen tegenover 45% mannen. Ongeveer 28% van de jongeren werkte als arbeider en 72% als bediende. Het scholingsniveau van de jongeren lag dan ook eerder aan de hoge kant: 37,6% van de jongeren had een diploma van hoger secundair onderwijs, en 37,8% had universitaire (4,2%) of niet-universitaire (33,6%) hogere studies beëindigd. Iets meer dan de helft van de respondenten was gehuwd en woonde samen met hun partner. De meeste overigen (36,5%) woonden nog bij hun ouders in. De respondenten kwamen uit alle provincies van Vlaanderen.

B. Inhoud van de vragenlijst

We betrekken drie soorten gegevens in de analyse: opinies over een aantal maatschappelijke thema's, de politieke zelfsituering van de jongere op een "links-rechts"-as en de stemintentie op het ogenblik van het onderzoek. De jongeren dienden 21 uitspraken te beoordelen op een 5-puntenschaal gaande van 1 (helemaal niet akkoord) tot 5 (helemaal akkoord)⁴⁵. Ze konden daarbij tevens aangeven dat ze "te weinig wisten over het onderwerp om er zich over uit te spreken". Na factoranalyse bleken de items zich te groeperen tot drie factoren, waarmee dan schalen werden gevormd. Zowel de schalen als de afzonderlijke items zullen in de analyse betrokken worden. We overlopen kort de inhoud van de schalen. Voor de concrete iteminhoud van elke schaal verwijzen we naar het volgende deel van dit artikel. In de eerste schaal wordt de noodzaak van solidariteit onder werknemers beklemtoond (alpha = .74). De schaal bevat 11 items en drukt de wens uit om op collectieve wijze de belangen van de werknemers te behartigen. Inhoudelijk is deze schaal verwant aan de schalen die peilen naar radicalisme op sociaal-economisch vlak⁴⁶. Een tweede schaal (alpha = .71) groepeerde 5 items van religieuze of ethische aard. Hoewel deze schaal niet onmiddellijk past in het theoretische kader van dit onderzoek, leek het toch interessant om ze in de analyse te betrekken. Bijna alle ondervraagden zijn immers van christelijke afkomst. Tevens blijkt uit heel wat onderzoek dat er een verband bestaat tussen conservatisme en godsdienstigheid⁴⁷. De laatste schaal (alpha = .68) bundelt 4 uitspraken die machteloosheid weerspiegelen. Twee items verwijzen naar de onmogelijkheid om het politieke gebeuren te beïnvloeden. De overige twee uitspraken weerspiegelen een gevoel van – deels maatschappelijk – onbehagen, dat verwant is met de "anomie"-schaal van Srole⁴⁸. Tenslotte werd nog een item weerhouden dat niet opgenomen werd in een van de factoren, doch toch relevant leek voor de vraagstelling. Het verwees immers eveneens naar gevoelens van maatschappelijk onbehagen ("De huidige samenleving is zo ingewikkeld en zo sterk georganiseerd, dat er bijna geen plaats meer is voor de mens").

(45) Het oorspronkelijke aantal items was groter, nl. 40. Niet alle items waren echter relevant voor onze vraagstelling, zodat slechts de helft van deze items ($n = 21$) geselecteerd werd.

(46) R.A. ROE, *Links en Rechts in een empirisch perspectief. Een onderzoek naar de dimensionaliteit van politieke attitudes onder studenten*. Amsterdam, 1975, blz. 11-32.

(47) R.A. ROE, a.w., blz. 5.

A. FELLING, J. PETERS, Conservatisme in Nederland nader bekeken. In: *Mens en Maatschappij*, 1984, nr. 4, blz. 344-347.

(48) Zie o.m. G. GASKELL, P. SMITH, a.w., 1981, blz. 190.

Naast de bevraging van de opinies van de jongeren, werden er ook vragen gesteld naar hun politieke opvattingen en hun partijvoorkeur. Aan elke jongere werd gevraagd om zich te situeren op een "links-rechts"-as. De links-rechts-tegenstelling wordt immers door velen beschouwd als (een van) de belangrijkste tegenstellingen op politiek vlak. De jongeren konden daarbij kiezen tussen uiterst rechts, rechts, centrum rechts, centrum links, links en uiterst links. Zij die zich niet konden situeren konden "ik weet het niet" antwoorden. Tenslotte werd gevraagd voor welke partij de jongere zou stemmen indien er op het ogenblik van het onderzoek parlementsverkiezingen hadden plaatsgevonden. Ook hier konden zij die het (nog) niet wisten "ik weet het niet" antwoorden. Er werd geen afzonderlijke categorie "blanco of ongeldig" voorzien. Zij die blanco of ongeldig wensten te stemmen hebben wellicht eveneens "ik weet het niet" geantwoord. Alle jongeren waren op het ogenblik van het onderzoek stemgerechtigd.

C. Hypothesen

In dit onderzoek zullen we de werkenden met de werklozen vergelijken met betrekking tot hun opvattingen, hun politieke zelsituering en hun partijvoorkeur. In lijn van het hoger vermelde theoretische kader verwachten we dat een groter deel van de werklozen, in vergelijking tot de werkenden, "weet niet"-antwoorden geeft bij de vragen naar hun opvattingen, zich niet kan plaatsen op een "links-rechts"-as en niet weet voor welke partij ze zullen stemmen indien er nu verkiezingen zouden zijn. Van de werklozen die deze vragen wél beantwoorden, verwachten we dat ze zich extremer zullen situeren dan de werkenden. Dit kan zowel in linkse als in rechtse zin. Omwille van de samenstelling van de steekproef verwachten we eerder een verschuiving naar de linkerzijde. De meesten zijn immers actief in de Christelijke Arbeidersbeweging, die opkomt voor de belangen en de gelijkberechtiging van de arbeiders. Dit streven naar gelijkheid, en de kritiek die men daarbij levert op de huidige economische ordening, sluit aan bij het linkse denken. De samenstelling van de steekproef kan tevens van invloed zijn op de machteloosheidsgevoelens en de apathie van de ondervraagden. Als hoger geschoolden en als actieve leden van een arbeidersbeweging hebben velen wellicht reeds een zekere mate van politiek bewustzijn ontwikkeld. Dit maakt een afname van hun politieke betrokkenheid minder waarschijnlijk. De ontwikkeling van de politieke betrokkenheid van deze jongeren kan immers niet meer geblokkeerd worden door hun ervaring met werkloosheid. Een radicalisering van hun politieke opvattingen ligt daarom meer voor de hand.

Bij de vergelijking tussen werkenden en werklozen wordt de mogelijke invloed van de overige kenmerken van de respondenten onder controle gehouden. De werkloze respondenten waren immers gemiddeld genomen jonger en lager geschoold dan de ondervraagde werkenden, terwijl hun groep een groter percentage vrouwen en arbeiders telde (respectievelijk 69,4% en 35,6%). Tevens weken ze qua lidmaatschappen van organisaties in zekere mate af van de werkenden. Zo bevatte deze groep meer leden van een "nieuwe sociale beweging" dan de groep werkenden (16% onder de werklozen tegenover 8% onder de werkenden). Mogelijke verschillen in politieke opvattingen tussen de werkenden en de werklozen kunnen dan ook te wijten zijn aan de verschillen in samenstelling van beide groepen. Zo

stellen leden van een "nieuwe sociale beweging" zich linkser op dan leden van de Christelijke Arbeidersbeweging⁴⁹. Om de zuivere impact van de huidige activiteit op de politieke opvattingen van de jongeren na te gaan werd daarom telkens een "five-way" variantie-analyse uitgevoerd met de leeftijd, het geslacht, het onderwijsniveau, het lidmaatschap van een organisatie en de huidige activiteit als factoren⁵⁰. De mogelijke invloed van elk van deze factoren op de politieke opvattingen van de ondervraagden werd dan uit de gemiddelden weggezuiverd via een meervoudige classificatie-analyse ("multiple classification analysis")⁵¹. Een dergelijke correctie kan echter enkel uitgevoerd worden bij metingen op intervalniveau, en dus niet bij nominale metingen zoals het stemgedrag.

Bij het bespreken van de resultaten zullen we enkel ingaan op de verschillen tussen werkenden en werklozen. De verschillen tussen bv. mannen en vrouwen en hoger- en lager geschoolden zullen slechts sporadisch aan bod komen.

III. Resultaten

A. Opinions

Tabel 1 bevat de resultaten van de vergelijking van de opinies van de werkenden met deze van de werklozen. Naast de gemiddelde score op elke uitspraak werd eveneens het percentage respondenten vermeld dat geen antwoord gaf op de vraag. Per schaal werd de volledige iteminhoud weergegeven. Naast de schaal werd eveneens het schaalgemiddelde (en de toetsing ervan) vermeld. De items werden van hoog naar laag gerangschikt volgens hun factorlading. De score van de items met een "(R)" voor werden omgedraaid bij de opname van het item in de schaal. Een hoge score op de schaal "geloof" wijst dus steeds op een meer gelovige opstelling. De scores na elk afzonderlijk item geven steeds de mate van instemming weer met het item zoals het in tabel 1 werd geformuleerd.

Zoals elders werd beschreven, beklemtonen de ondervraagde jongeren in sterke mate de noodzaak tot solidariteit onder werknemers en stellen ze zich – in lichtere mate – gelovig op⁵². Uitspraken die verwijzen naar machteloosheid en maatschappelijk onbehagen worden eerder afgewezen. Toch doen er zich duidelijke verschillen voor tussen de werkenden en de werklozen. Met bijna alle items van de schaal "solidariteit onder werknemers" stemmen de werklozen sterker in dan

(49) H. DE WITTE, a.w., 1986, blz. 111-123.

(50) De meeste variabelen werden daarbij tot twee categorieën herleid, nl.: leeftijd: 18 t.e.m. 24 jaar (n = 329) versus 25 t.e.m. 35 jaar (n = 423); geslacht: mannen (n = 339) versus vrouwen (n = 415) en scholing: lager (lager onderwijs, lager secundair en hoger beroepssecundair, n = 199) versus hoger (algemeen of technisch hoger secundair onderwijs of hoger, n = 495). Het lidmaatschap van een organisatie kende zes categorieën: bestuursleden in het A.C.W. (n = 293), actieve leden in het A.C.W. zonder formele functie (n = 125), "gewone" leden van een deelorganisatie van het A.C.W. (n = 229), leden van een jeugdbeweging (n = 17), leden van een "nieuwe sociale beweging" (n = 60) en jongeren die van geen enkele organisatie lid waren (n = 32). Het statuut van de jongere (arbeider versus bediende) werd niet als afzonderlijke variabele weerhouden vermits deze variabele nauwelijks volledig samenviel met het scholingsniveau.

(51) N.H. NIE, e.a., S.P.S.S. *Statistical Package for the Social Sciences. Second Edition.* New York, 1975, blz. 410-418.

(52) H. DE WITTE, a.w., 1986, blz. 108-109.

TABEL 1
Gemiddelde scores van de werkenden en de werklozen m.b.t. de 21
opinie-items.

	Wer- ken- den	Werk- lozen	P	Percentage respondent dat hier antwoordt op de schaal of het item		
				Wer- ken- den	Werk- lozen	P
Solidariteit onder werknemers	3,95	4,09	.38	8	11	.024
1 Ik vind dat werknemers hun fabriek mogen bezetten om de sluiting ervan tegen te gaan.	3,95	4,03	(.39)	6	10	(.06)
2 Het is belangrijk dat er via betogingen en stakingen gereageerd wordt op onaanvaardbare regeringsmaatregelen.	3,85	4,04	(.06)	4	5	(.34)
3 Als er conflicten zijn op het werk, dan moeten we solidair zijn met de anderen, ook al kunnen we daarbij sancties oplopen.	3,91	3,89	(.82)	3	4	(.59)
4 Iedereen moet in de toekomst minder uren gaan werken, om de schaarse arbeid te herverdelen.	3,98	4,21	.017	2	2	(.82)
5 Ik vind dat men in geen geval kernraketten had mogen opstellen in België.	4,05	4,21	(.16)	5	8	(.15)
6 De werkgelegenheid kan enkel worden verzekerd als de overheid controle uitoefent op de werkgevers.	3,69	3,77	(.28)	9	14	(.06)
7 Ik verkies een volledige toepassing van de loonindexering boven een belastingvermindering.	3,61	3,66	(.72)	27	30	(.54)
8 De basisprincipes van de sociale zekerheid (nl.: solidariteit en verzekering) moeten behouden blijven.	4,56	4,55	(.81)	7	11	(.10)
(R) 9 Economische vooruitgang is enkel mogelijk dank zij privé-initiatief en het principe van de onderlinge concurrentie.	2,72	2,71	(.91)	23	26	(.58)
10 Alleen ben je machteloos; enkel samen staan we sterk.	4,53	4,60	(.27)	-	2	.009
11 Lønmatiging en inlevering voor de arbeiders is onder geen enkele voorwaarde te aanvaarden.	3,21	3,40	(.10)	6	9	(.30)
Geloof	3,40	3,10	.000	3	6	.003
12 Het Evangelie is voor mijn leven een inspiratiebron.	3,25	2,93	.006	5	9	.031
(R) 13 De kerkelijke overheid zou zich niet moeten bemoeien met het huwelijksleven van de gelovigen.	3,38	3,64	.034	3	4	(.41)
14 Het christelijk geloof betekent voor mij op de eerste plaats de inzet voor een rechtvaardige samenleving.	4,22	4,04	(.06)	3	4	(.51)
(R) 15 Het proefhuwelijk is aanvaardbaar want het biedt mogelijkheden om te voorkomen dat jonge mensen onvoldoende voorbereid zouden huwen.	2,92	3,38	.001	2	8	.001
(R) 16 Alleen oudere mensen hebben nog iets aan de Kerk.	2,21	2,47	.013	2	5	(.11)
Machteloosheid	2,50	2,61	(.15)	4	4	(.51)
17 Grote idealen trekken mij niet erg aan, concrete zaken zoals werk vinden (en het behouden) zijn nu belangrijker.	3,14	3,52	.001	3	4	(.54)
18 Het heeft geen zin om zich bezig te houden met politieke of sociale problemen, je kan er toch niets aan veranderen.	2,04	2,03	(.88)	3	3	(.86)
19 Het is misschien spijtig, maar in tijden van crisis moet men eerder aan zichzelf denken; de anderen redden zich wel.	1,62	1,88	.003	2	3	(.56)
(R) 20 Mensen zoals ik kunnen wél invloed uitoefenen op het politieke gebeuren.	2,63	2,83	(.08)	6	7	(.74)
21 De huidige samenleving is zo ingewikkeld en zo sterk georganiseerd, dat er bijna geen plaats meer is voor de mens.	3,51	3,80	.01	2	3	(.41)

Noot: De items werden beoordeeld op een schaal gaande van 1 (helemaal niet akkoord) tot 5 (helemaal akkoord), met "3" als neutraal middelpunt. De schaaluitslagen werden eveneens tot een 5-punten-schaal herleid.

(1) Getoetst via een variantie-analyse waarbij gecontroleerd werd voor de mogelijke invloed van de leeftijd, het geslacht, het scholingsniveau en het lidmaatschap van een organisatie.

werkenden. Enkel de items 3, 8 en 9 vormen hierop een uitzondering. Het verschil tussen beide groepen is echter enkel m.b.t. item 4 statistisch significant: de werklozen beklemtonen in sterkere mate dan de werkenden dat "iedereen in de toekomst minder uren moet gaan werken, om de schaarse arbeid te herverdelen". Dat de werklozen vooral deze stelling sterker beklemtonen hoeft ons niet te verwonderen: zij zijn immers de slachtoffers van het tekort aan jobs, en zijn dus vragende partij bij een arbeidsherverdeling. Met betrekking tot twee uitspraken doet er zich *nét* geen significant verschil voor: werklozen zijn (nog) meer betogings- en stakingsgeneigd dan werkenden (item 2, $P = .06$), terwijl ze sterker dan werkenden loonmatigheden en inleveringen voor de arbeiders verwerpen (item 11, $P = .10$). Vooral dit laatste was ten tijde van de bevraging een controversieel onderwerp in syndicale middens. Het verschil tussen werkenden en werklozen op de totale schaal was eveneens statistisch significant ($P = .038$). De werklozen beklemtonen de nood aan solidariteit onder werknemers dus in sterkere mate dan de werkenden, en nemen tevens radicalere standpunten in op sociaal-economisch vlak. Naast deze iets radicalere houding heeft ook een iets groter percentage werklozen niet geantwoord op de items uit deze schaal: gemiddeld 11% tegenover 8% bij de werkenden. Dit verschil is klein, doch statistisch significant ($P = .024$). Een inspectie van de afzonderlijke items toont aan dat het percentage respondenten dat zich onthoudt, nagenoeg steeds groter is bij de werklozen dan bij de werkenden. Enkel m.b.t. item 10 is het verschil echter significant ($P = .009$).

Verrassend genoeg komt een analoge tendens naar voor m.b.t. de schaal "gelooft": de werklozen stellen zich significant minder gelovig op dan de werkenden, terwijl een iets groter aantal onder hen geen antwoord geeft op deze items. Dit verschil in gelovigheid doet zich bij elk afzonderlijk item van de schaal voor en tevens m.b.t. de volledige schaaluitslag ($P = .000$). Enkel item 14 vormt hierop een - nipt niet significante - uitzondering. De verschillen in geloofsopvattingen tussen de werkenden en de werklozen zijn duidelijk groter dan hun verschillen in radicalisme op sociaal-economisch vlak. Dit is vooral opvallend wat de items 12 en 15 betreft. Daar waar een lichte meerderheid van de werkenden het Evangelie als een inspiratiebron voor hun leven ervaart (gemiddelde score: 3,25), wijzen de werklozen deze uitspraak zelfs in lichte mate af: hun gemiddelde score (2,93) ligt immers aan de negatieve zijde van de schaal (item 12; $P = .006$). Ongeveer hetzelfde doet zich voor m.b.t. het ongehuwd samenwonen van jongeren (item 15; $P = .001$). De werkenden wijzen het "proefhuwelijk" immers in lichte mate af (gemiddelde score: 2,92), terwijl de werklozen er eerder mee instemmen (gemiddelde score: 3,38). De werklozen die deze items beantwoorden zijn dus minder religieus en meer tolerant op ethisch vlak dan de werkenden uit de steekproef. Een significant groter percentage werklozen heeft zich tevens onthouden bij het beantwoorden van dit type vragen: gemiddeld 6% tegenover "slechts" 3% van de werkenden ($P = .003$). Dit valt vooral op m.b.t. de items waarbij zich de grootste verschillen voordeden tussen beide groepen: item 12 (9% werklozen onthoudt zich tegenover 5% werkenden: $P = .031$), en item 15 (8% onthoudingen onder de werklozen, tegenover 2% bij de werkenden; $P = .001$). Vooral op geloofsvlak doet er zich onder de werklozen dus zowel een radicalisering (of afwijzing), als een toename van de onbeslistheid of apathie voor. Dit laatste betreft echter slechts een kleine minderheid.

Zowel de werkenden als de werklozen wijzen de globale schaal "machteloosheid" van de hand. De werkenden doen dit wel iets sterker dan de werklozen, doch het verschil tussen beide groepen is niet statistisch significant ($P = .15$). Op twee afzonderlijke items doen er zich wel significante verschillen voor. Werklozen gaan vaker akkoord met de uitspraak "grote idealen trekken mij niet erg aan, concrete zaken zoals werk vinden (en het behouden) zijn nu belangrijker" (item 17; $P = .001$). De verwijzing naar de noodzaak om werk te hebben is wellicht de voornaamste oorzaak van dit verschil. Ook bij de beoordeling van item 19 ("het is misschien spijtig, maar in tijden van crisis moet men eerder aan zichzelf denken; de anderen redden zich wel") doet er zich een verschil voor. Beide groepen wijzen deze uitspraak af, doch de werkenden doen dit in nog sterkere mate dan de werklozen ($P = .003$). Ook m.b.t. het item 21 doet er zich een significant verschil voor ($P = .01$). De werklozen vinden immers in nog sterkere mate dan de werkenden dat "de huidige samenleving zo ingewikkeld en zo sterk georganiseerd is, dat er bijna geen plaats meer is voor de mens". Dit item was niet in de schaal opgenomen. Deze drie items wijzen vooral op een groter gevoel van – deels maatschappelijk – onbehagen bij de werklozen. Op de twee typische "machteloosheids"-items (item 18 en 20) verschillen ze evenwel niet significant van hun werkende leeftijdsgenoten. Ook wat het percentage onthoudingen betreft, doet er zich geen verschil tussen werkenden en werklozen voor: noch op de volledige schaal, noch op elk afzonderlijk item verschillen beide groepen significant van elkaar.

B. Politieke zelsituering op een "links-rechts"-as

In tabel 2 werden de resultaten opgenomen van de vergelijking tussen de werkenden en de werklozen wat hun politieke zelsituering op een "links-rechts"-as betreft.

Uit tabel 2 blijkt dat een iets groter percentage werklozen zich niet kan plaatsen op een "links-rechts"-as: 50% tegenover 48% onder de werkenden. Dit verschil is echter niet statistisch significant ($P = .63$). Oorspronkelijk bestond er wel een verschil tussen werkenden en werklozen: 48% van de werkenden kon zich niet plaatsen. Onder de werklozen bedroeg dit 58%. Dit verschil was echter te wijten aan het verschil in samenstelling van beide groepen, en verdwijnt volledig nadat er wordt gecontroleerd voor de invloed van het geslacht, de scholingsgraad, de leeftijd en het lidmaatschap van een organisatie. Mannen, hoger geschoolden, jongeren ouder dan 25 jaar en actieve leden van het A.C.W. of van een "nieuwe sociale beweging" bleken immers sterker in staat om zich op een links-rechts-as te plaatsen.

In tabel 2 werden eveneens de resultaten vermeld van hen die zich wél konden plaatsen in politiek opzicht. Daaruit blijkt dat de werklozen zich significant linkser opstellen dan de werkenden: hun gemiddelde neigt met 3,76 naar de "centrum linkse" kant van de schaal, terwijl dat van de werkenden met 3,45 precies in het midden van de schaal ligt ($P = .05$). Dit weerspiegelt zich nog duidelijker in de

TABEL 2

Vergelijking tussen de werkenden en de werklozen m.b.t. hun politieke zelsituering op een "links-rechts"-as (in percentages)

	Werkenden	Werklozen	P
a. Kan men zich politiek situeren ?			
Ja	52	50	.63 ¹
Neen	48	50	
b. Zo ja, op welke wijze ?			
1. Uiterst rechts	2,9	8,6	34,5
2. Rechts	25,2	15,1	
3. Centrum rechts	23,0	10,8	
		51	.0006 ²
4. Centrum links	25,9	24,7	
5. Links	20,9	36,6	
6. Uiterst links	2,2	4,3	
		49	
		65,6	
Gemiddelde score	3,45	3,76	.05 ¹

(1) Getoetst via een variantie-analyse waarbij gecontroleerd werd voor de mogelijke invloed van de leeftijd, het geslacht, het scholingsniveau en het lidmaatschap van een organisatie.

(2) Getoetst via chi-kwadraat.

percentuele verdeling van beide groepen over de schaal⁵³. De werkenden die zich politiek kunnen situeren, verdelen zich ongeveer gelijkmatig over de linkerhelft (49%) en de rechterhelft (51%) van de schaal. Onder de werklozen die zich politiek weten te situeren, situeert ongeveer 2/3 (65,6%) zich aan de linkerkant en slechts 1/3 (34,5%) zich aan de rechterkant. Dit verschil tussen beide groepen is sterk statistisch significant: $P = .0006$. De veronderstelling dat jonge werklozen radicaliseren op politiek vlak wordt hier dus bevestigd. Een nadere inspectie van tabel 2 toont tevens aan dat de politieke situering van de werklozen sterker gepolariseerd is dan deze van de werkenden: slechts 35,5% van de werklozen plaatst zich in het centrum (tegenover 48,9% van de werkenden), terwijl een groter percentage onder hen zich als "uiterst links" (4,3% tegenover 2,2% van de werkenden) of zelfs als "uiterst rechts" omschrijft (8,6% tegenover 2,9% van de werkenden).

(53) Deze percentages konden niet gecorrigeerd worden voor de mogelijke invloed van de overige kenmerken van de jongeren. Toch weerspiegelen ze waarschijnlijk het "uitgezuiverde" verschil tussen werkenden en werklozen. Het oorspronkelijke gemiddelde van beide groepen op de links-rechts-as verschilde immers nauwelijks van het "uitgezuiverde" gemiddelde.

C. Stemgedrag

De vergelijking tussen het stemgedrag van de werkenden en dat van de werklozen werd opgenomen in tabel 3.

TABEL 3

Vergelijking tussen de werkenden en de werklozen m.b.t. hun stemgedrag (in percentages)

	Werkenden	Werklozen	P
a. Brengt men een stem uit?			
Ja	74	67	.069 ¹
Neen	26	33	
b. Zo ja, op welke partij?			
1. Vlaams Blok	0,6	1,5	
2. P.V.V.	1,4	—	
3. V.U.	6,6	6,2	
4. C.V.P.	48,5	40,8	.03 ²
5. Agalev	33,3	30,8	
6. S.P.	8,3	17,7	
7. Klein links	1,4	3,1	

(1) Getoetst via een variantie-analyse waarbij gecontroleerd werd voor de mogelijke invloed van de leeftijd, het geslacht, het scholingsniveau en het lidmaatschap van een organisatie.

(2) Getoetst via chi-kwadraat.

De resultaten m.b.t. het stemgedrag lopen parallel aan deze m.b.t. de zelfstuering op een links-rechts-as. Een iets groter percentage werklozen kan niet aangeven voor welke partij ze zouden stemmen indien er op het ogenblik van de bevraging verkiezingen zouden zijn: 33% tegenover 26% bij de werkenden. Het verschil tussen beide groepen is echter — nipt — niet significant ($P = .069$). Ook hier verdwijnt het oorspronkelijk groter verschil tussen werkenden en werklozen (respectievelijk 26,5% en 35,5% "weet niet"-antwoorden), wanneer er voor de invloed van de overige kenmerken van de jongeren gecontroleerd wordt. Vooral jongeren onder 25 jaar wisten immers in mindere mate voor welke partij ze zouden stemmen.

De vergelijking van hen die wél een partij opgaven toont aan dat de werklozen hun politiek linksere opstelling tevens vertalen in hun stemgedrag⁵⁴. Hun stemgedrag verschilt dan ook significant van dat van de werkenden ($P = .03$). De ondervraagde werklozen stemmen immers voor 20,8% voor een linkse politieke partij, tegenover slechts 9,7% van de werkenden. Vooral de Vlaamse socialistische partij (S.P.) geniet daarbij hun voorkeur (17,7% stemmen tegenover 8,3% bij de werkenden) en slechts in mindere mate de "klein linkse" partijen, zoals de com-

(54) Ook deze percentages konden niet gecorrigeerd worden voor de mogelijke invloed van de overige kenmerken van de jongeren. Deze percentages bevatten daarom wellicht een zekere "fout".

munistische partij (K.P.B.). Deze grotere voorkeur voor de Socialistische Partij gaat gepaard met een afname van de stemmen voor de christen-democratische C.V.P., die op dat ogenblik in de regering zat. Toch stemt nog 40,8% van de werklozen op deze partij. Onder de werkenden ligt dit percentage echter hoger: 48,5%. Het hoge percentage C.V.P.-stemmen in deze steekproef is niet verrassend, net zomin als de lage score van de liberale regeringspartner van de C.V.P.: de P.V.V. Nagenoeg alle ondervraagden waren immers van christelijke afkomst, terwijl het A.C.W. haar politieke vertaling vindt in de C.V.P. De vaststelling dat de ecologische partij ("Agalev") zelfs iets meer aanhangers vindt onder de werkenden dan onder de werklozen (respectievelijk 33,3% en 30,8%) is opmerkelijker. Herhaaldelijk werd immers vastgesteld dat deze partij voor de jongeren uit een christelijk milieu als het progressieve alternatief voor de C.V.P. ervaren wordt⁵⁵. Onder de ondervraagde werklozen blijkt echter een aanzienlijk deel (17,7%) – omwille van hun werkloosheid? – bereid te zijn om hun zuil te verlaten en deze – althans in stemgedrag – te verruilen voor de socialistische zuil. Tenslotte valt ook hier weer op dat de werklozen iets meer extremere partijen steunen: 1,5% stemt voor het extreem-rechtse "Vlaams Blok" (tegenover 0,6% van de werkenden) en 3,1% stemt voor een extreem-linkse partij (tegenover 1,4% van de werkenden). Het verschil tussen werkenden en werklozen is hier echter niet groot.

IV. Samenvatting en bespreking

Het ruimere theoretische kader dat in het begin van dit artikel werd uitgewerkt, werd getoetst bij een specifiek segment uit de jongerenpopulatie: overwegend hoog geschoolde bedienden waarvan de meerderheid lid was van de Vlaamse Christelijke Arbeidersbeweging. Dit liet ons veronderstellen dat de werklozen in de groep zich linkser zouden opstellen dan de werkenden, terwijl een verhoging van de politieke onverschilligheid onder de werklozen eerder beperkt zou blijven. De resultaten van het onderzoek bevestigen deze hypothesen grotendeels. De ondervraagde werklozen stellen zich op politiek vlak inderdaad linkser op en zijn radicaler op sociaal-economisch vlak dan de werkenden. Ze vertalen deze linkse opstelling tevens in hun stemgedrag: de Vlaamse socialistische partij (S.P.) kreeg van hen meer stemmen, ten nadele van de regerende christen-democratische C.V.P. Opvallend was dat deze progressievere politieke opstelling eveneens gepaard ging met een afname van de gelovigheid en met een toename van de tolerantie op ethisch vlak. De werklozen bleken niet van de werkenden te verschillen wat hun gevoelens van politieke en maatschappelijke machteloosheid betreft. Ook in hun capaciteit om zich te situeren op een links-rechts-as, of om hun partij van voorkeur aan te duiden, bleken ze niet te verschillen van de werkenden. Er werd dus geen toename van de politieke onverschilligheid vastgesteld onder de werklozen. Wél gaven de werklozen blijk van een groter gevoel van – deels maatschappelijk – onbehagen. Het groter percentage werklozen dat geen antwoord

(55) H. FONCK, R. VAN DEUN, a.w., blz. 129.

H. DE WITTE, Nogmaals de eerste keer. Een replicatie en aanvulling van de studie van Billiet en Huysse naar het stemgedrag van Leuvense kandidatuurstudenten. In: *Leuvens bulletin L.A.P.P.*, 1987, nr. 5, blz. 164-165.

geeft op een deel van de opinie-vragen wijst wellicht mede op deze gevoelens van onbehagen. Deze gevoelens worden door de ondervraagde werklozen blijkbaar niet vertaald in machteloosheid, doch eerder in radicalisme.

Het hoger vermelde theoretische kader en de resultaten van dit onderzoek roepen een aantal vragen en bedenkingen op. Als afsluiting van dit artikel gaan we op vier van deze bedenkingen in: de toename van het politieke en sociaal-economisch radicalisme onder de ondervraagde werklozen, de afname van hun religiositeit, het gevaar van een toename van de politieke onverschilligheid onder werklozen en de noodzaak van verder onderzoek. We behandelen ze achtereenvolgens.

Zoals in de inleiding werd vermeld, werd ook in ander onderzoek vastgesteld dat werklozen zich in politiek opzicht linkser opstellen dan werkenden. Het is opvallend dat de regering in alle landen waarin dit fenomeen zich voordoet samengesteld is uit een (centrum-)rechtse coalitie. Zowel Nederland als België werden immers sinds meerdere jaren geregeerd door een christen-democratisch/liberaal kabinet, terwijl de conservatieve partij onder leiding van M. Thatcher al geruime tijd het bewind voert in Groot-Brittannië⁵⁶. Als werklozen zich in deze landen sterker links gaan opstellen, dan komt dit wellicht omdat ze de regering van hun land verantwoordelijk achten voor de toename van de werkloosheid, of althans voor het falen van de bestrijding ervan. Deze attributie van de oorzaak van de werkloosheid aan de regering werd dan ook vastgesteld in Groot-Brittannië en in Nederland⁵⁷. Belgisch onderzoek hierover ontbreekt echter. Deze veronderstelling houdt in dat een zeker deel van de werklozen hun ongenoegen vertaalt in een stem voor een linkse oppositie-partij, in de hoop zo het regeringsbeleid te veranderen. Een duidelijke hint naar de regeringen van deze landen om het werkloosheidsprobleem – al was het maar uit eigenbelang – serieus te nemen!

De vaststelling dat de ondervraagde werklozen zich minder gelovig opstelden dan de werkenden uit de steekproef, was verrassend en onverwacht. Toch werd een analoog verschil reeds eerder vastgesteld. Ook in een representatieve steekproef van Vlaamse jongeren tussen 16 en 21 jaar stelden de werklozen zich immers minder godsdienstig op dan de werkenden en de scholieren⁵⁸. Eenzelfde vaststelling komt naar voor uit de jongerenenquête die in het kader van de Europese Waardenstudie werd uitgevoerd⁵⁹. Deze daling van de godsdienstigheid kan op (minstens) twee manieren geïnterpreteerd worden. Vooreerst kan ze het gevolg zijn van de toename van de linkse sympathieën onder de werklozen. Hoger werd immers reeds vermeld dat conservatisme en godsdienstigheid nauw met elkaar samenhangen. Ook in dit onderzoek correleerden beide variabelen significant met

(56) Op het ogenblik van de bevraging bestond de Belgische regering uit een christen-democratische/liberale coalitie.

(57) G. GASKELL, P. SMITH, a.w., 1985, blz. 71 en 73.

A. FURNHAM, Explanations for unemployment in Britain. In: *European Journal of Social Psychology*, 1982, blz. 335-352.

SOCIAAL EN CULTUREEL PLANBUREAU, a.w., 1984, blz. 331.

(58) H. FONCK, R. VAN DEUN, a.w., blz. 63-69.

(59) J. KERKHOF, *Jongeren en waarden in West-Europa*. Pro Mundi Vita: Dossiers. Dossier Europa – Noord-Amerika, nr. 27, september 1985, blz. 13-16.

elkaar⁶⁰. Een toename van de progressiviteit zou dan ook tot een afname van de gelovigheid kunnen leiden. Het – sterker atheïstisch – linkse milieu waarmee de werkloze wellicht vaker dan voorheen geconfronteerd wordt, kan dan deze afname versterken. De minder gelovige opstelling van de werklozen kan tevens op een directe manier met hun situatie samenhangen. Gelovig zijn impliceert immers optimisme en levenstevredenheid. Geloof en hoop in de toekomst hangen hiermee samen. Hoger werd reeds aangehaald dat werklozen zich achteruitgesteld ervaren op maatschappelijk vlak, en weinig hoopvol zijn naar de toekomst toe. Dit zou hun gelovigheid kunnen aantasten, met een afname ervan tot gevolg.

In dit onderzoek werd geen afname van de politieke betrokkenheid onder de werklozen vastgesteld. Dit werd verklaard door te verwijzen naar de specifieke kenmerken van de ondervraagde jongeren. Onderzoek van grote, representatieve groepen werklozen toont echter aan dat hun politieke betrokkenheid in het algemeen wél afneemt: hun kennis van en interesse in politiek is lager dan deze van werkenden, terwijl velen een gevoel van wantrouwen ontwikkelen tegenover het politieke gebeuren, en in mindere mate dan werkenden gaan stemmen⁶¹. Deze toename van de politieke onverschilligheid onder de meeste werklozen is problematisch. Door het politieke gebeuren de rug toe te keren laten zij de politieke behartiging van hun belangen over aan de werkenden. Deze ervaren met de werklozen echter een belangenconflict⁶². Via hun bijdragen worden immers de werkloosheidsuitkeringen betaald, terwijl de werkenden bij een arbeidsherverdeling een deel van hun arbeid – en mogelijk ook inkomen – zullen moeten afstaan. De belangen van de werklozen zullen daarom vooral door henzelf behartigd moeten worden. Het beïnvloeden van het beleid via hun stemgedrag vormt daarbij een van hun belangrijkste troeven. Voor de jonge werklozen stelt er zich nog een extra probleem. Uit onderzoek blijkt immers dat het gebrek aan politieke interesse groter is onder de werkloze jongeren dan onder de oudere werklozen⁶³. Vooral de werkloze jongeren dreigen dan ook politiek geïsoleerd te geraken van de samenleving. Dit kan op termijn een groter gevaar voor onze democratie inhouden dan de toename van het politieke radicalisme onder een kleine minderheid. Een democratie heeft immers nood aan een actieve inbreng van haar bevolking. Wanneer jeugdigen uit dit proces wegblijven en los van onze politieke instellingen volwassen worden, dan leidt dit tot het uithollen van het toekomstig democratisch bestel. Politieke onverschilligheid kan tevens een voedingsbodem zijn voor plotse, radicale zwenkingen in de samenleving. De politiek niet-betrokkenen vormen immers een vlottende groep die aangetrokken kunnen worden door simplistische en extremistische theorieën. “Wortels” die hen aan een bepaalde ideologie of aan een bepaald bestel binden bestaan bij hen immers niet. Dat dit gevaar niet ondenkbeeldig is wordt aangetoond door een recente analyse van de veranderingen in

(60) De correlatie tussen “geloof” en “solidariteit onder werknemers” bedroeg -.18 ($P = .000$); deze tussen “geloof” en de situering op een “links-rechts-as” bedroeg -.36 ($P = .000$).

(61) SOCIAAL EN CULTUREEL PLANBUREAU, a.w., 1984, blz. 330-332.

(62) L. LAGROU, Werkloosheid en psychisch welzijn. In: *Kultuurleven*, 1982, nr. 10, blz. 887.

(63) J.W. BECKER, R. VINK, a.w., 1984, blz. 62-64 en 96.

het kiesgedrag in Vlaanderen tussen 1985 en 1987⁶⁴. Daaruit blijkt immers dat de nieuwe kiezers van het extreem-rechtse Vlaams Blok in december 1987 vooral afkomstig zijn uit de kiezersgroep die in oktober 1985 blanco of ongeldig stemde. En zoals hoger reeds vermeld brengen vooral de onverschillige kiezers een blanco of ongeldige stem uit.

Hiermee is het belang van verder onderzoek naar de invloed van werkloosheid op de politieke opvattingen van jongeren wellicht voldoende beargumenteerd. Vooral longitudinaal onderzoek is daarbij noodzakelijk. Het causale theoretische kader dat als uitgangspunt voor dit onderzoek diende, vergt immers meerdere metingen in de tijd. Enkel zo kan vastgesteld worden of werkloosheid de reeds bestaande politieke opvattingen versterkt. Dwarsdoorsnede-onderzoek – zoals hier – kan hierop geen sluitend antwoord geven. Zo argumenteren Ten Have en Jehoel-Gijsbers dat de politieke oriëntatie van de jongere een selectie criterium kan zijn op de arbeidsmarkt: jongeren met meer rechtse, conservatieve opvattingen kunnen sneller aangeworven worden, zodat vooral linkse jongeren werkloos blijven⁶⁵. In toekomstig longitudinaal onderzoek dient tevens aandacht te worden geschonken aan de invloed van het tewerkstellingspatroon van de jongere op diens politieke houdingen. Bij een vergelijking tussen werkenden en werklozen wordt er – wellicht verkeerdelijk – van uitgegaan dat beide groepen sterk van elkaar verschillen wat hun tewerkstelling betreft. De meeste jongeren wisselen immers korte periodes van werkloosheid af met iets langere periodes van tewerkstelling⁶⁶. Een jongere die vandaag werkt kan morgen dus werkloos zijn, terwijl het omgekeerde kan gelden voor degene die vandaag nog werkloos is. Het hoger vermelde theoretische kader gaat wellicht vooral op voor die jongeren die bijna uitsluitend – én langdurig – met werkloosheid in aanraking komen. Zij worden immers het sterkst met de negatieve aspecten van het werklozenbestaan geconfronteerd.

Summary: the impact of unemployment on the political and social attitudes of youngsters

Our review of the literature shows that only a minority of youngsters shifts to a more extreme (leftist or rightist) political position because of their experience with unemployment. Unemployment deepens the political apathy of the majority of the youngsters. Unemployment isolates youngsters, so they cannot develop any involvement in politics. The "learned-helplessness" experience of unemployment also contributes to their political apathy.

In 1985, 536 employed and 220 unemployed were surveyed on their political, socio-economical and religious attitudes, and their voting behaviour. Because the

(64) M. SWYNGEDOUW, J. BILLIET, *Van 13 tot 13. Een analyse van de veranderingen in het kiesgedrag in Vlaanderen 1985-1987*. Leuven, februari 1988. Bulletin nr. 19 van het Centrum voor Dataverzameling en -analyse. Departement Sociologie, K.U. Leuven, blz. 13.

(65) K. TEN HAVE, G. JEHOEL-GIJSBERS, a.w. blz. 75.

(66) M. DE SMEDT, F. SPINNEWYN, *Profiel van de beroepsloopbaan van jonge werklozen in Halle-Vilvoorde*. In: H.I.V.A.-stuurgroep, *Met een stempel door het leven? Werkloosheid en tewerkstelling van jongeren: beschrijving, gevolgen en perspectieven*. H.I.V.A., K.U. Leuven, Leuven, 1986, blz. 59-80.

majority of the respondents were militants of the Christian Labour Movement, we expected the unemployed to shift to the left, rather than to become politically apathetic. The results confirm this hypothesis: the unemployed described themselves as "center left", were more radical on socio-economical issues and favored a more leftist vote than the employed. Surprisingly, the unemployed were also more sceptical about religion and more permissive in sexual ethics.

Politieke betrokkenheid en activiteit in Nederland 1973-1986

door Peter CASTENMILLER

Wetenschappelijk medewerker aan de Afdeling Sociaal-Geografisch en Bestuurskundig Onderzoek van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten te Den Haag.

en Paul DEKKER

Wetenschappelijk medewerker aan het Sociaal en Cultureel Planbureau te Rijswijk

In het eerste nummer van *Res Publica* van 1985 rapporteerde Cleymans over de politieke participatie van de Belgische burger in het midden van de jaren zeventig. De schrijfster constateerde dat patronen en relaties bij de deelname aan de Belgische politiek in het midden van de jaren zeventig niet wezenlijk verschilden van bevindingen in enkele andere Westeuropese landen¹. Deze conclusie was mede gebaseerd op het onderzoek van Barnes en Kaase e.a.² naar de politieke participatie in een vijftal westerse landen: Groot-Brittannië, West-Duitsland, de Verenigde Staten, Oostenrijk en Nederland. Het laatste land is in het verleden veelvuldig onderzocht. Behalve in het grote onderzoek van Barnes en Kaase e.a. was Nederland ook opgenomen in de vergelijkende analyses van Verba e.a.³. Los daarvan hebben Nederlandse onderzoekers herhaaldelijk gerapporteerd over de politieke betrokkenheid en activiteit in hun land⁴. In overeenstemming met de bevindingen van Cleymans voor de Belgische situatie kwam uit de verschillende onderzoeken doorgaans een concentratie van politieke betrokkenheid en participatie bij enkele groepen naar voren, met name hoog-opgeleiden, werkenden, welgestelden en niet te vergeten mannen.

In dit artikel wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling en verdelingskenmerken van de politieke participatie in Nederland. Daarbij hebben we ons twee doelen gesteld.

Ten eerste wordt geprobeerd de bekende en op het eerste gezicht universele bevindingen van de sociale selectiviteit op basis van actueel Nederlands materiaal van vraagtekens te voorzien. Cleymans gebruikte de zogenaamde GLOPO-enquête uit 1975. Deze liet vragen onbeantwoord, die op zich al nieuw onderzoek zouden rechtvaardigen⁵. Het gebruikte survey is inmiddels echter ook al wat ouder

(1) Zie A. CLEYMANS, De niet-aanwezige burger midden de jaren zeventig. In: *Res Publica*, 1985, nr. 1, blz. 140.

(2) Zie S. BARNES en M. KAASE e.a., *Political Action*. Beverly Hills, 1979.

(3) S. VERBA e.a., *Participation and political equality*. Cambridge, 1978.

(4) F. HEUNKS, *Nederlanders en hun samenleving*. Amsterdam, 1979. E. ELSINGA, *Politieke participatie in Nederland*. Amsterdam, 1985. Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociale en Culturele Rapporten*, 's Gravenhage, 1982, 1984, 1986. Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociale en Culturele Verkenningen*, 1986. Rijswijk, 1985. J.J.A. THOMASSEN e.a., *De verstomde revolutie*. Alphen aan den Rijn, 1983.

(5) A. CLEYMANS, a.w., blz. 125.

en de wel beantwoorde vragen zouden in de tweede helft van de jaren tachtig andere antwoorden kunnen krijgen.

Ten tweede wordt getracht op basis van de analyse van Cleymans en van onze bevindingen voor Nederland verschillen aan te wijzen die aandacht verdienen in toekomstig onderzoek in beide landen. Gezien de omstandigheid dat Nederland en België buurlanden zijn, de nationale geschiedenissen sterk met elkaar vervlochten zijn geweest, in beide landen "verzuiling" een grote rol heeft gespeeld als politiek organisatieprincipe⁶ en dezelfde taal de Nederlandse en een deel van de Belgische bevolking met elkaar verbindt en ook toegang geeft tot dezelfde nieuwsmedia en dergelijke, zal men geneigd zijn een sterke overeenkomst in de politieke cultuur van deze beide kleine Westeuropese landen te veronderstellen.

TABEL 1
België en Nederland in 1981 blijktens het survey van de European Values Systems Study Group

	10 Westeuropese landen samen	België	Nederland
Toont passief en actief interesse in de politiek (%)	41	26	43
Voelt verwantschap met een politieke partij (%)	38	23	49
Heeft vertrouwen in het parlement (%)	43	34	43
Links->rechtsplaatsing (score: hoger = rechtser)	5,3	6,1	5,5
Wil de maatschappij			
- revolutionair veranderen (%)	5	5	3
- gradueel hervormen (%)	65	56	59
Is erg trots op de eigen nationaliteit (%)	38	27	19

Bron: Harding e.a., *Contrasting values in Western Europe*. Hampshire, 1987, blz. 78-79

Gezien de in tabel 1 vermelde gegevens over België en Nederland van een landenvergelijkend onderzoek uit 1981 lijkt een dergelijke veronderstelling echter niet verantwoord. De verschillen tussen beide landen zijn eerder groot te noemen. De politieke betrokkenheid en integratie (de eerste drie items) blijkt in België aanzienlijk geringer dan in Nederland en ook dan gemiddeld in tien Westeuropese landen.

Specifiek onderzoek naar de actieve politieke betrokkenheid in beide landen, blijkt merkwaardig schaars. Met dit artikel wordt door een empirisch overzicht

(6) Zie M. VAN SCHENDELEN, *Consociationalism, pillarization and conflict-management in the Low countries*. Meppel, 1984.

van de Nederlandse situatie een bijdrage geleverd aan het opvullen van deze lacune.

Cleymans gaf een brede invulling aan het begrip politieke participatie. Naast daadwerkelijke activiteiten ziet zij ook het "volgen van politieke activiteit in kranten" en het "discussiëren over politiek" als indicatoren. In dit artikel wordt ook informatie geboden over een aantal facetten van politieke betrokkenheid, maar in vergelijking met Cleymans blijft de omschrijving van politieke participatie beperkt en wel tot de *deelname van individuen aan activiteiten, die doorgaans gericht zijn op beïnvloeding van de overheid*⁷. Na de behandeling van de politieke betrokkenheid in het algemeen is de analyse op deze politieke participatie geconcentreerd. Gebruikt worden de rond de Nederlandse Tweede Kamerverkiezingen gehouden Nationale Kiezersonderzoeken (NKO's) van 1972/73, 1977, 1981 en 1982 (samengevoegd) en 1986⁸. Deze surveys zijn representatief voor de kiesgerechtigden, dat wil zeggen praktisch alle Nederlanders van 18 jaar en ouder.

Het artikel is als volgt opgezet. In paragraaf 2 wordt de ontwikkeling van een aantal afzonderlijke politieke activiteiten en manifestaties van betrokkenheid tussen 1973 en 1986 geregistreerd. De aanwezigheid van enkele samenvattende politieke kenmerken in bevolkingscategorieën in 1986 wordt in paragraaf 3 behandeld. Vervolgens wordt verder ingegaan op de politieke participatie in enge zin, respectievelijk op haar ontwikkelingen sinds 1973 (paragraaf 4) en op haar sociale selectiviteit in de jaren tachtig (paragraaf 5). Het artikel wordt met conclusies en suggesties voor onderzoek in paragraaf 6 afgesloten.

I. Ontwikkelingen in politieke betrokkenheid sinds 1973

Als men de berichtgeving in de media en de "common sense" van het tijdvak 1973-1986 reconstrueert, zouden in Nederland verschillende perioden van grote en minder grote politieke betrokkenheid onderscheiden kunnen worden. Aanvankelijk lijkt het streven van de jaren zestig naar democratisering, participatie en vergroting van de politieke betrokkenheid nog van groot belang. In de loop van

(7) De hier gehanteerde definitie van politieke participatie is ontleend aan E. ELSINGA. Zijn dissertatie *Politieke participatie in Nederland*, Amsterdam, 1985, blz. 39 omschrijft hij haar als volgt: "Politieke participatie is de verzameling van activiteiten van burgers, gericht op beïnvloeding van de voorbereiding, totstandkoming en/of uitvoering van het overheidsbeleid". De nadruk in onze definitie en in die van Elsinga op actieve beïnvloeding van overheidsbeleid onderscheidt het begrip participatie in ons artikel van dat van Cleymans. Het probleem in de definitie van Elsinga is echter de veronderstelde intentionaliteit van de participant. Noch het door Elsinga gebruikte, noch het door ons hier gebruikte materiaal bevat voldoende aanwijzingen over de bedoelingen van de deelnemer aan activiteiten om de juist gegeven definitie adequaat te kunnen operationaliseren. Dankzij surveys is wel bekend wat Nederlanders zoal doen, maar niet met welke bedoelingen ze dat doen. Om deze redenen is onze definitie de intentionaliteit bij de activiteit en niet bij de participant gelegd en bovendien het woord "doorgaans" opgenomen.

(8) Gerapporteerd worden antwoorden van respondenten die deelnamen die aan alle twee of drie "golven" enquêtes van de NKO's rond de verkiezingen voor de Tweede Kamer van 1972 (aangezien de gebruikte vragen in 1973 gesteld zijn: NKO '73), van 1977, van 1981 en van 1982 samen, en van 1986. Door deze selectie vindt waarschijnlijk in alle onderzoeksjaren een overschatting van de politieke betrokkenheid plaats (zie Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport*, 1982, blz. 371-373). Zie voor technische gegevens over het onderzoeksbestand verder C. VAN DER EIJK e.a. *Dutch Parliamentary Election Study 1981* Amsterdam, 1981; en P. CASTENMILLER, *Participatie in Beweging* Rijswijk, 1988.

de jaren zeventig worden negatieve aspecten van massale deelname – “overvraging”, afnemende effectiviteit en toenemende bureaucratie van de overheid⁹ – meer benadrukt en wordt teleurgesteld geconstateerd dat de participatie haar selectiviteit verregaand heeft behouden. Afgaande op berichten in de media neemt feitelijk dan ook de politieke geïnvolveerdheid af en er wordt zelfs gesproken over de “matte jaren zeventig”. Aan het einde van dit decennium trekt politieke activiteit op een aantal nieuwe maatschappelijke terreinen soms weer de publieke aandacht. Te denken is aan protesten tegen het gebruik van kernenergie (Kalkar, Borssele en Dodewaard) en aan acties van milieugroepen. Onder belangstelling van de internationale pers manifesteert zich vervolgens steeds sterker een massale vredesbeweging (“Hollanditis”) en wekken gewelddadige confrontaties tussen krakers en overheid de indruk dat de “matte jaren” geweken zijn voor het “matten” van de jaren tachtig. In Nederland en andere Westeuropese landen wordt de aandacht gevestigd op de “nieuwe sociale bewegingen”¹⁰. Grote verwachtingen van de groei en convergentie van deze bewegingen blijken dan al weer spoedig ongrond. De harde acties waartoe het bezoek van de paus aan zogenaamde “autonomen” aanleiding geeft, lijken in het midden van de jaren tachtig meer een herhalingsoefening dan het bewijs van een voortbrandend vuur.

Vergroting van de politieke betrokkenheid en participatie lijkt thans, evenals elders in de westerse wereld, op de publieke agenda definitief verdrongen door hardere financiële en economische problemen. Weliswaar worden in het midden van de jaren tachtig mogelijkheden voor politieke participatie in Nederland nog verankerd in nieuwe wet- en regelgeving, maar ook hier zijn geen ingrijpende vernieuwingen meer te signaleren in de praktijk van de democratie en het denken daarover. Voorstellen voor de invoering van een referendum roepen nauwelijks nog reacties op¹¹.

Opvallende protestactiviteiten, zoals hier vluchtig weergegeven, lijken het topje van de ijsberg van veel meer alledaagse politieke activiteiten en meer passieve vormen van betrokkenheid. De “spectaculaire” activiteiten worden dan ook gemakkelijker als registratie gezien van ontwikkelingen in de politieke betrokkenheid van de gehele Nederlandse bevolking in deze periode. Hoe juist is dat in het licht van de gegevens in nationaal representatief survey-materiaal?

In de NKO's zijn een aantal vragen gesteld naar deelname aan de politiek. Daarnaast is ook gevraagd naar de belangstelling voor de politiek en het vertrouwen dat men heeft in politici en het politiek bedrijf. Het antwoordpatroon dat zo in de verschillende onderzoeksjaren ontstond is weergegeven in tabel 2.

(9) M. CROZIER e.a., *The crisis of democracy*. New York, 1975.

(10) Zie onder meer: K. BRAND, *Neue soziale Bewegungen in Westeuropa und den USA*. Frankfurt, 1985. A. DE GEEST, *Nieuwe sociale bewegingen en de verzorgingsstaat*. In: *Tijdschrift voor sociologie*, 1984, nr. 1/2; voor Nederland H. VAN DER LOO e.a. *Een wenkend perspectief*, Amersfoort, 1983; en voor België en Nederland D. JACOBS en J. ROEBROEK, *Nieuwe sociale bewegingen in Vlaanderen en Nederland*. Antwerpen, 1983.

(11) Zie bijvoorbeeld Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport 1986*. 's-Gravenhage, 1986, blz. 397-399.

TABEL 2

Deelname aan de politiek en enkele opvattingen over politiek en overheid 1973-1986 (in procenten van de kiesgerechtigden, c.q. Nederlanders van 18 jaar en ouder)

	1973	1977	1981/82	1986
1. is lid van een politieke partij	10	9	9	9
2. was op tenminste 2 van 6 voorgelegde manieren betrokken bij de campagne voor de Tweede Kamer-verkiezingen	9	9	10	10
3. nam wel eens contact op met een minister of een lid van de Tweede Kamer	8	6	6	8
4. nam wel eens contact op met een gemeenteraadslid, burgemeester of wethouder	32	18	14	14
5. probeerde wel eens een politieke partij in te schakelen	7	4	6	8
6. schakelde wel eens radio, televisie of krant in	7	5	7	6
7. schakelde wel eens een organisatie in	17	8	11	10
8. nam wel eens deel aan een handtekeningenactie	42	40	47	46
9. nam wel eens deel aan een actiegroep	15	8	13	12
10. nam wel eens deel aan een demonstratie	9	7	14	19
11. nam deel aan tenminste 1 van bovenstaande 10 activiteiten	63	56	59	61
A. participeerde electoraal (nam deel aan tenminste 1 van de activiteiten 1 en 2)	14	13	15	15
B. participeerde langs conventionele weg (nam deel aan tenminste 1 van de activiteiten 3 tot en met 7)	41	25	24	25
C. participeerde activistisch (nam deel aan tenminste 1 van de activiteiten 9 en 10)	17	11	19	22
12. leest bijna altijd Nederlands nieuws in de krant	26	21	29	33
13. doet meestal mee met een gesprek over politieke problemen	48	42	54	52
14. leest bijna altijd buitenlands nieuws in de krant	20	13	20	24
15. is zeer geïnteresseerd in politieke onderwerpen	58	63	77	74
16. is niet van mening dat kamerleden zich weinig bekommeren om de mening van gewone mensen	34	46	50	54
17. is niet van mening dat politieke partijen enkel geïnteresseerd zijn in stemmen en niet in meningen	32	44	47	49
18. is niet van mening dat gewone mensen geen enkele invloed op de regeringspolitiek hebben	33	46	49	47
19. is niet van mening dat er zoveel mensen bij verkiezingen stemmen dat de eigen stem er niet meer toe doet	82	86	89	89
20. is het eens met de uitspraak dat politici tegen beter weten in meer beloven dan ze waar kunnen maken	-	-	78*	85
21. is het eens met de uitspraak dat ministers en staatssecretarissen vooral op hun eigen belang uit zijn	-	-	26*	32
22. is het eens met de uitspraak dat je eerder kamerlid wordt door je politieke vrienden dan door je bekwaamheid	-	-	32*	37
aantal respondenten	1036	1434	3161	1357

* Alleen gegevens uit 1981 (aantal respondenten = 1620)

Bron: NKO's 1973-1986.

Het percentage respondenten dat gebruik heeft gemaakt van minstens één participatievorm blijkt in de loop der tijd min of meer constant te zijn gebleven. Bij de afzonderlijke vormen zijn er wel verschuivingen in de loop der tijd. Met name het contact opnemen met burgemeester, wethouder of gemeenteraadslid daalt sterk in populariteit na 1973 en blijft in de volgende onderzoeksjaren betrekkelijk stabiel. In mindere mate is dit van toepassing op het inschakelen van een belangenorganisatie. Daarentegen winnen het meedoen aan een handtekeningenactie en het demonstreren juist aan populariteit. Al met al is echter sprake van een stabiel beeld van de politieke participatie van Nederlandse burgers. Er zijn geen aanwijzingen voor een toenemende matheid, noch voor een duidelijke stijging van het aantal burgers dat zich actief bemoeit met de politiek.

Stabiliteit kenmerkt ook de indicatoren voor de meer passieve betrokkenheid bij de politiek. In de jaren tachtig is de interesse voor de politiek (items 12-15 in tabel 2) groter dan in de jaren zeventig. Het politiek zelfvertrouwen, het idee dat men meetelt in de politiek (items 16-19), krijgt tot het begin van de jaren tachtig wat meer steun en blijft dan op niveau. Een geringe stijging is waarneembaar tussen 1981 en 1986 bij het aantal mensen dat niet gelooft in de oprechtheid van politici (items 20-22).

Onze gegevens bevestigen dus geenszins populaire ideeën over grote schommelingen in de ontwikkeling van participatie en betrokkenheid in Nederland. De totale politieke activiteit blijft betrekkelijk constant. Als er bij de meer passieve politieke betrokkenheid in de jaren '70 en '80 al iets verandert, dan is er sprake van een gestage toename.

II. Sociale diversiteit in politieke betrokkenheid in 1986

In tabel 3 zijn de actieve en passieve betrokkenheid bij de politiek in verband gebracht met enkele sociale achtergrondskennmerken. De analyse blijft beperkt tot het laatste onderzoeksjaar (1986) en de items uit tabel 2 zijn samengevat in schalen¹². Daarnaast zijn twee indicatoren vermeld wat de sympathie betreft voor nieuwe sociale bewegingen, in casu de anti-kernenergie beweging (AKB) en de vrouwenbeweging.

De indices in tabel 3 vertonen over de hele linie sociale patronen van politieke participatie en opvattingen die bekend zijn¹³. Het blijkt dat de politieke participatie en het politiek zelfvertrouwen gering zijn bij de laag opgeleiden, ouderen en huisvrouwen, en groot bij de hoog opgeleiden en werknemers in de collectieve sector. De bewoners van het Nederlandse platteland staan met een geringere politieke interesse tegenover de bewoners van de forensenplaatsen en met een geringere politiek cynisme tegenover de bewoners van de grote stad. De urbanisatiegraad blijkt overigens van weinig betekenis. Grote regionale verschillen of verschillen tussen stedelijke en landelijke gebieden lijken zich in het relatief kleine en dichtbevolkte Nederland niet voor te doen¹⁴. Afgezien van een enigzins grotere

(12) Voor de constructie van deze schalen wordt verwezen naar C. VAN DER EIJK e.a., *Dutch Parliamentary election study 1981*. Amsterdam, 1981. Op de constructie van de participatieschaal wordt nog nader ingegaan.

(13) Zie Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociale en Culturele verkenningen 1986*. Rijswijk, 1985, blz. 15.

(14) Zie ook P. DEKKER, Lokale en regionale verscheidenheid in politieke cultuur in Nederland. In: K.N.A.G. *Geografisch tijdschrift*, 1988, nr. 3.

TABEL 3

De verdeling van enkele politieke kenmerken in de kiesgerechtigde bevolking in 1986 (scores; bevolkingsgemiddelde = 100)

	parti- cipa- tie	inte- resse	zelf- ver- trou- wen	cynis- me	steun akb	steun vrou- wen- be- we- ging
Geslacht:						
-vrouwen	90	76	(96)	(100)	(101)	(97)
-mannen	110	125	(105)	(101)	(99)	(103)
Leeftijd:						
-18 - 29 jaar	(95)	74	116	83	108	115
-30 - 49 jaar	119	109	112	89	(101)	107
-50 - 64 jaar	(89)	(108)	81	121	(95)	89
-65 jaar en ouder	72	(106)	70	126	91	73
Opleidingsniveau:						
-(mavo/lbo) laag	73	67	68	125	(97)	85
-(mavo/mbo - vwo) midden	(101)	110	118	86	(101)	(103)
-(hbo/wo) hoog	154	149	131	75	(104)	123
Urbanisatiegraad:						
-grote 100.000+ steden	(102)	(101)	(92)	111	109	108
-overige steden	(97)	(101)	(92)	(107)	(97)	(96)
-specifieke forensengemeenten	(105)	114	117	(92)	(98)	(99)
-overig platteland	(98)	92	(106)	89	95	(96)
Positie ten opzichte van betaald werk:						
-in overheidsdienst	136	130	121	(98)	110	118
-overig in loondienst	(107)	(101)	118	84	(105)	108
-werkzaam als zelfstandige	122	(116)	128	73	80	(88)
-werkloos of arbeidsongeschikt	(104)	(99)	51	143	(107)	(109)
-65+ of eerder gepensioneerd	72	(106)	70	126	91	76
-studerend	(101)	(97)	144	72	(106)	(111)
-anders (met name huisvrouwen)	85	70	88	(104)	(99)	(97)
Kerkgenootschap:						
-Rooms-Katholiek	83	(97)	(95)	92	(100)	(99)
-Nederlands-Hervormd en Gereformeerd	(94)	(109)	112	(92)	85	71
-overig en geen	114	(99)	(97)	109	106	113
Links-rechts zelfindeling:						
-links	138	119	90	121	127	136
-midden	84	89	(96)	(107)	(103)	(101)
-rechts	83	(101)	123	74	74	69

Participatie: politieke participatie, schaal van items 1-10 tabel 2; gestandaardiseerd (gemiddelde score = 100 en standaardafwijking = 100)

Interesse: politieke interesse, schaal van items 12-15 tabel 2; gestandaardiseerd

Zelfvertrouwen: politiek zelfvertrouwen, schaal van items 16-19 tabel 2; gestandaardiseerd

Cynisme: politiek cynisme, schaal van items 20-22 tabel 2; gestandaardiseerd

Steun akb: in het algemeen enige of veel sympathie hebben voor de anti-kernenergiebeweging (= 74% van alle kiesgerechtigden = 100; weergegeven zijn percentages van 100)

Steun vrouwenbeweging: in het algemeen enige of veel sympathie hebben voor de vrouwenbeweging (= 59% van alle kiesgerechtigden = 100; weergegeven zijn percentages van 100)

Scores staan tussen haakjes als een categorie niet significant ($p < 0,05$) afwijkt van de complementaire categorieën samen.

Bron: NKO 1986

activiteit en steun voor nieuwe bewegingen bij personen die zich niet tot één van de drie grote kerkgenootschappen rekenen, blijkt ook de godsdienst van praktisch geen betekenis.

Politiek zelfvertrouwen en cynisme lijken min of meer aan elkaar tegengestelde eigenschappen. Bij werklozen en arbeidsongeschikten is dat het best te zien. Zij hebben het geringste zelfvertrouwen en het grootste cynisme van alle onderscheiden categorieën.

Ook personen, die zichzelf links in het politieke spectrum plaatsen, hebben gemiddeld een gering zelfvertrouwen en groot cynisme. Verder tonen linkse personen zich politiek relatief actief en geïnteresseerd en vol sympathie voor de twee genoemde bewegingen. Afgezien van de politieke interesse vormen ze zo het spiegelbeeld van personen die zichzelf rechts plaatsen op een politieke links->rechtschaal.

De sympathie voor de twee opgevoerde sociale bewegingen is relatief groot bij de jongeren, in de grote steden en bij personen in overheidsdienst. Opvallender dan dit gegeven lijkt echter toch de geringe sociale profilering van de sympathie. Beide bewegingen genieten in 1986 enige of veel sympathie bij bijna alle onderscheiden categorieën. Overigens blijken ook de actieve kernen van deze bewegingen minder eenzijdig te zijn samengesteld dan vaak gedacht wordt, al voeren ook daar de hier vermelde categorieën de boventoon¹⁵. Het is opvallend, dat vrouwen en mannen vrijwel even sympathiek staan ten aanzien van de vrouwenbeweging.

Al met al worden in Nederland door de verschillende indicatoren van betrokkenheid dezelfde categorieën geprofileerd: hoog opgeleiden, mensen in overheidsdienst en mensen die zichzelf links plaatsen lijken het politieke stratum van de Nederlandse maatschappij te vormen.

III. De ontwikkeling van politieke participatie in enkele categorieën 1973-1986

In deze paragraaf wordt de relatieve participatie van sociale categorieën in de tijd gevolgd. Allereerst zal echter de operationalisatie van politieke participatie worden toegelicht.

In de vorige paragraaf zijn de eerste tien items van tabel 2 samengenomen tot één participatieschaal, hoewel het sinds de eerder genoemde publikatie van Barnes en Kaase e.a. gebruikelijk is tenminste tussen conventionele en onconventionele participatie te onderscheiden. Met het laatste type participatie werd politiek protest toegevoegd aan de meer reguliere deelnamevormen in eerder onderzoek. Het aantal soorten en dimensies in participatie dat men in empirisch onderzoek kan aantreffen is overigens natuurlijk afhankelijk van de activiteiten die men aan de respondenten voorgelegd heeft¹⁶.

(15) Zie Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport 1986*. 's-Gravenhage, 1986, blz. 407-408.

(16) Zie R.B. ANDEWEG, *De burger in de Nederlandse politiek*. In: R.B. ANDEWEG e.a. *Politiek in Nederland*. Alphen aan de Rijn, 1981. De dimensionaliteit van politieke participatie is overri-

Van de tien activiteiten, die ons ter beschikking staan, lijken er twee primair electoraal gericht (items 1-2 in tabel 2), vijf voornamelijk gericht op beïnvloeding van de politiek via conventionele kanalen (items 3-7) en drie komen er het meest in aanmerking voor de uiting van protest (items 8-10). De laatste drie activiteiten zouden in het Political Action-project tot het domein van de onconventionele acties behoren. Twee daarvan – demonstreren en handtekeningenacties – vormen blijkens nadere analyse van Levy¹⁷ binnen het domein van de onconventionele participatie echter de meest conventionele subgroep. Met andere woorden, de items die in de NKO's in aanmerking komen voor een indicator van onconventionele participatie kunnen dat domein niet zeer uitgesproken representeren, ze zijn "te braaf". Bovendien zijn het in 1986 de drie meest populaire activiteiten van de tien vermelde en de deelname aan handtekeningenacties was altijd al het meest wijd verbreid.

De term "onconventionele participatie" ligt bij de ons ter beschikking staande activiteiten dus weinig voor de hand. Maar er is meer. Deze protestparticipatie was in 1974, ten tijde van de Political Action-enquête nog een betrekkelijk nieuw fenomeen. Sinds die tijd is protest echter meer en meer ingeburgerd geraakt. De media besteden minder aandacht aan uitingen van protest en in onderzoek van de publieke opinie blijkt de aanvaardbaarheid van protest in de jaren zeventig gestegen in de Nederlandse bevolking¹⁸. Anderzijds blijken bij uitstek protestbewegingen uitstekend in staat gebruik te maken van bij uitstek "conventionele" activiteiten als lobbyen, contacten zoeken met politici en het voeren van beroepsprocedures¹⁹. Op individueel niveau lijkt de keuze voor een activiteit ook niet (meer) afhankelijk van overwegingen van gewenste (on)conventionaliteit van een activiteit, maar van haar situationeel bepaalde instrumentale waarde. Voor doel A op tijdstip X is het beter de burgemeester aan te schieten en voor doel B op tijdstip Y lijkt een demonstratie effectiever. Een verschillende grondhouding

gens al lang omstreden. L. MILBRATH was in zijn publikatie *Political Participation* (Chicago, 1965) aanvankelijk van mening dat er sprake was van een "participatiepyramide" met alleen verschillen in moeilijkheidsgraad tussen activiteiten en cumulativiteit (mensen die moeilijke vormen van politieke participatie bezigden, zouden zich vrijwel altijd ook bezig houden met de makkelijker vormen). Later zou hij in samenwerking met GOEL (L. MILBRATH en M. GOEL, *Political participation*. Chicago 1977) afstand nemen van deze ééndimensionele conceptie van politieke participatie en aansluiten bij de eerdere bevindingen van S. VERBA en N.H. NIE (*Participation in America*. New York, 1972). De laatsten onderscheiden vier, relatief los van elkaar staande dimensies of clusters, die ze later (S. VERBA e.a., *Participation and political equality*. Cambridge, 1978) ook in andere landen weer terugvinden. BARNES en KAASE (a.w., 1979) keren weer terug tot een min of meer ééndimensionale benadering van de conventionele politieke participatie en plaatsen daarnaast de protestactiviteiten als onconventionele participatie. In de voetsporen van BARNES en KAASE e.a. plaatst CLEYMANS (a.w., 1985, blz. 127-128) een aantal reguliere politieke activiteiten in België op één dimensie in een populairteitshiërarchie.

(17) A. LEVY, A cross-cultural analysis of the structure and levels of attitudes towards acts of political protest. In: *Social Indicators Research* 1983. Op pagina 295 aldaar vat hij de beide activiteiten samen als "demanding acts" ter onderscheiding van twee andere subgroepen in de tien door hem onderzochte onconventionele activiteiten: "obstructive acts" (het bezetten van gebouwen, het versperren van verkeer etc.) en "physically damaging acts" (het gebruiken van geweld tegen mensen, het beschadigen van eigendommen, etc.).

(18) Zie bijvoorbeeld Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociale en Culturele Verkenningen* 1985. Rijswijk, 1986, blz. 14.

(19) Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport* 1986. 's-Gravenhage, 1986, blz. 408 e.v. W. VAN NOORT, Nieuwe sociale bewegingen: ideologische, strategische en organisatorische en personele verbindingen. In: O. SCHREUDER, *Moderne bewegingen*. Zeist, 1985.

TABEL 4

Gemiddelde participatiescores van enkele categorieën 1973-1986

	1973	1977	1981/82	1986
Geslacht :				
-vrouwen	81	83	90	90
-mannen	119	118	111	110
Verklaarde variantie (in procenten)	4	3	1	1
Leeftijd :				
-18 - 29 jaar	109	100	105	95
-30 - 49 jaar	104	109	109	119
-50 - 64 jaar	100	99	89	89
-65 jaar en ouder	77	81	79	72
Verklaarde variantie (in procenten)	1	1	1	3
Opleidingsniveau :				
-laag	84	84	77	73
-midden	118	105	102	101
-hoog	148	158	151	154
Verklaarde variantie (in procenten)	5	6	8	9
Urbanisatiegraad :				
-grote steden	114	106	119	102
-overige steden	94	99	95	97
-forensengemeenten	98	110	106	105
-overig platteland	95	96	89	98
Verklaarde variantie (in procenten)	(1)	(0)	1	(0)
Positie ten opzichte van betaald werk :				
-in overheidsdienst	126	122	125	136
-overig in loondienst	113	111	102	105
-werkzaam als zelfstandige	126	97	122	122
-werkloos of arbeidsongeschikt	149	118	106	104
-65 + of eerder gepensioneerd	77	81	79	72
-studerend	189	141	116	101
-anders (met name huisvrouwen)	76	82	88	85
Verklaarde variantie (in procenten)	7	3	2	4
Kerkgenootschap :				
-Rooms-Katholiek	99	85	88	83
-Nederlands-Hervormd en Gereformeerd	95	100	91	94
-overige en geen	107	114	117	114
Verklaarde variantie (in procenten)	(0)	2	2	2
Links-rechts zelfindeling :				
-links	-	123	137	138
-midden	-	98	86	84
-rechts	-	95	87	83
Verklaarde variantie (in procenten)	-	1	5	7

De verklaarde variantie staat tussen haakjes als een kenmerk niet significant ($p < 0,05$) discrimineert.

Bron : NKO 1973-1986

tegenover de politiek wordt met deze strategische keuzen dan niet meer tot uitdrukking gebracht. Het lijkt erop dat de participanten veelzijdiger worden en daardoor participatie als theoretisch concept weer eenvoudiger!

Deze overwegingen maken het gebruik van politieke participatie als enkelvoudig concept weer aantrekkelijker. Onze tien activiteiten kunnen op empirische gronden worden ingedeeld in drie soorten (electoraal, conventioneel en activistisch), maar ook worden samengevat in een enkelvoudige meetlat voor participatie. Het laatste wordt hier gedaan²⁰. Dat blijft een keuze, empirisch dwingend is er in dit verband nooit iets. Wat empirisch het meest voor de hand ligt, hangt zoals al gesteld, sterk af van de selectie van activiteiten voorafgaand aan het onderzoek.

In alle onderzoeksjaren is aan de respondenten een participatiescore toegekend, die een gewogen gemiddelde is van de activiteiten (factorscores op de eerste ongeroteerde principale component). De gemiddelde participatiescore en de standaardafwijking van de scores zijn in elk onderzoeksjaar op 100 gesteld. De in tabel 4 voor diverse categorieën vermelde gemiddelde participatiescores voor de periode 1973-1986 betreffen derhalve *relatieve posities* ten opzichte van de "gemiddelde Nederlander".

Mannen hebben voortdurend een geringe en in de jaren zeventig ook nog afnemende voorsprong op vrouwen.

De relatie tussen leeftijd en participatie is duidelijk aanwezig en de achtergestelde positie van de ouderen is daarbij een constant gegeven. Een geringe voorsprong van de jongste categorie in 1973 is in 1986 een geringe achterstand geworden, terwijl de groep van 30- tot 40-jarigen relatief meer gaat participeren. Dit zou de afspiegeling kunnen zijn van een opgroeiende "protestgeneratie", maar de verschillen zijn te klein om er met zekerheid iets over te zeggen.

Opleiding blijkt in de hier gebruikte driedeling naar niveaus de belangrijkste en in belang door de tijd mogelijk nog toenemende verklarende factor. Hoog opgeleiden participeren voortdurend het meest en deze bevinding is geheel in lijn met de resultaten in andere landen. Cleymans toont met enige nuances ook een hogere participatie van de Belgische hoger opgeleiden²¹.

(20) In het *Sociaal en Cultureel Rapport 1984* (Sociaal en Cultureel Planbureau, 's-Gravenhage, 1984, blz. 429 e.v.) en bij P. CASTENMILLER, *Participatie in beweging*. Rijswijk, 1988, (bijlage B) is de hier gebruikte meting van de participatie als eendimensioneel concept met behulp van de tien activiteiten ook verantwoord door verslagen van principale componentenanalyses. Voor rotatie verklaart de eerste factor in de afzonderlijke onderzoeksjaren rond de 30% van de variantie, terwijl de tweede steeds slechts minder dan 15% voor zijn rekening neemt. De waarden van de schaalbaarheidscoëfficiënt Cronbach's alpha voor de tien activiteiten zijn in de onderzoeksjaren als volgt: 1973: 0,68; 1977: 0,67; 1981/82: 0,73; en 1986: 0,73. Na rotatie treedt in alle jaren de vermelde driedeling op (met handtekening als een twijfelgeval in de latere jaren). De meerdimensionele conceptie of operationalisering van participatie geeft wel enige nuances aan het hier geschetste beeld van achtergronden en ontwikkelingen in de participatie, maar ruim onvoldoende voor dit overzichtsartikel.

(21) A. CLEYMANS, a.w., 1985, blz. 134. Zij verwijst daarbij naar A. CAMPBELL, e.a., *The American Voter*. New York, 1960 en naar L. MILBRATH en M. GOEL, *Political Participation*. Chicago, 1977.

Urbanisatiegraad lijkt van praktisch geen belang, zij het dat er in alle jaren mogelijk een tweedeling te construeren is van een relatief participatievriendelijk cosmopolitisch milieu (grote steden en forensenplaatsen) versus de rest van Nederland.

Posities ten opzichte van het betaald werk zijn van wisselend belang. De overheidsdienaren staan voortdurend vooraan, terwijl huisvrouwen en gepensioneerden strijden om de laatste plaats. Zeer opvallend is het verlies van de voorsprong van de studenten tussen 1973 en 1986.

Bij het kerkgenootschap waartoe men zich wenst te rekenen, bestaat een betrekkelijk stabiel beeld van kleine verschillen. De aanhang van de beide grote protestantse kerken staat tussen de wat achterblijvende Rooms-Katholieken en een relatief actieve categorie, die zich tot geen van de genoemde kerkgenootschappen rekent.

De eerder gesignaleerde relatief grote participatie van personen die zich links in het politieke spectrum plaatsen, blijkt een constante factor. Mogelijk neemt het belang van de politieke positie in de loop der jaren nog toe. Het resultaat lijkt weer te sporen met bevindingen in België. Cleymans²² treft daar de aanhang van de communistische partij als de meest actieve en de aanhang van de CVP als minst actieve partijpolitieke categorie aan.

Behalve over de in tabel 4 weergegeven kenmerken, is elders door één van de auteurs ook nog over effecten van andere factoren op de hier gebruikte participatiemaat gerapporteerd²³. Inkomen blijkt slechts een zeer zwak verband te hebben met politieke activiteit. Diverse aanwijzingen voor politieke betrokkenheid – de hier eerder vermelde schalen voor interesse en zelfvertrouwen en daarnaast politieke kennis – blijken daarentegen sterk aan de participatie gerelateerd²⁴. In overeenstemming met de eerder vermelde grote activiteit van linkse personen, blijken daar politiek actieven ook bij allerhande actuele strijdpunten – de plaatsing van kernwapens in Nederland, kernenergie, abortus – ook meer progressieve standpunten in te nemen.

IV. Enkele groepen in de jaren tachtig nader beschouwd

In deze paragraaf wordt een verkenning uitgevoerd naar het gecombineerde effect van enkele achtergrondkenmerken op politieke participatie. Kenmerken, die in de vorige paragraaf van belang bleken, zijn niet onafhankelijk van elkaar verdeeld over de bevolking. De mogelijkheid bestaat bovendien dat combinaties andere dan de verwachte effecten opleveren. Vrouwen en laag opgeleiden parti-

(22) A. CLEYMANS, a.w., blz. 136.

(23) P. CASTENMILLER, *Participatie in beweging*. Rijswijk, 1988.

(24) De sterke samenhang tussen deze aanwijzingen voor politieke betrokkenheid enerzijds en politieke activiteit anderzijds zijn niet verwonderlijk. Wanneer men ze ziet als verschillende aspecten van politieke participatie, zoals Cleymans doet, betreffen ze immers bijna een tautologie. We achten het verschil tussen passieve en actieve betrokkenheid desalniettemin zinvol, zeker ook gezien de belangstelling in de huidige theorievorming betreffende sociale bewegingen voor processen van mobilisatie. De vraag wordt dan waarom de samenhang alles behalve perfect is, ofwel: wat brengt bij een grote politieke betrokkenheid mensen tot activiteit en wat houdt hen ervan af?

peren minder dan respectievelijk mannen en hoog opgeleiden, maar daarmee is nog niet gezegd dat laag opgeleide vrouwen bijzonder weinig zouden participeren. Hoog opgeleide jonge werkende vrouwen zouden wel eens een bijzonder actieve voorhoede kunnen vormen. Bij de combinaties doen zich twee praktische problemen voor. Het eerste probleem is dat de combinaties al snel te geringe absolute aantallen opleveren. Daarom zijn de drie onderzoeken uit de jaren tachtig samengevoegd. Gezien de geringe verschillen in tabel 2 en 4 is dat verantwoord. Het tweede probleem is dat er (bijna) lege combinaties bestaan, zoals gepensioneerde jongeren en studerende van 65 jaar en ouder. Daarom zijn ook een aantal kenmerken samengevoegd.

In tabel 5 wordt nu de betekenis vermeld van de vijf van de zeven persoonskenmerken uit tabel 4, eerst de kenmerken afzonderlijk en vervolgens rekening houdend met de effecten van de overige kenmerken.

TABEL 5

De politieke participatie van enkele sociale categorieën in de jaren '80 nader beschouwd (afwijkingen van het bevolkingsgemiddelde (= 100), eta's en beta's)

	(aantal respon- denten)	directe effecten	eta	gecorri- geerde effecten	beta
Geslacht:			0,11		0,06
-vrouwen	(2303)	-10		-6	
-mannen	(2058)	11		7	
Leeftijd:			0,13		0,10
-18 - 29 jaar	(1135)	2		-7	
-30 - 49 jaar	(1779)	13		12	
-50 jaar en ouder	(1447)	-17		-9	
Opleidingsniveau:			0,28		0,26
-laag	(1976)	-24		-21	
-midden	(1544)	2		1	
-hoog	(841)	52		48	
Urbanisatiegraad:			0,08		0,05
-grote steden	(1068)	12		9	
-overige steden	(1094)	-5		-4	
-forenengemeenten	(635)	6		1	
-overig platteland	(1564)	-8		-4	
Positie ten opzichte van betaald werk:			0,15		0,01
-kwartaal: studierend en in overheidsd.	(805)	25		1	
-particulier: loondienst en zelfstandig	(1439)	6		-2	
-werkloos, arbeidsongeschikt en gepensioneerd	(944)	-14		2	
-anders (met name huisvrouwen)	(1173)	-13		0	
Verklaarde variantie (in procenten)					9

Coëfficiënten staan tussen haakjes als een kenmerk niet significant ($p < 0,05$) discrimineert.

Bron: NKO 1981-1986.

Werk wordt nogal onbeduidend wanneer voor de invloed van de andere kenmerken gecontroleerd wordt. Hier doet zich overigens wel de enige significante interactie voor en wel met geslacht. Inhoudelijk is deze interactie als volgt te duiden: in de "huisvrouwen"-categorie participeren mannen opvallend veel (+ 73) en vrouwen naar verwachting weinig (- 16). Mannen in deze voor hun geslacht "roldoorbrekende" categorie participeren veel, voor vrouwen hebben we iets soortgelijks elders uitvoeriger toegelicht²⁵.

"The finding that men are more likely to participate in politics than women is one of the most thoroughly substantiated in social science"²⁶ wordt voor Nederland in de loop der jaren meer discutabel, zo bleek al uit tabel 4. Tussen buitenshuis werkende mannen en vrouwen verdwijnt het verschil geheel in de latere onderzoeksjaren. In overeenstemming met bevindingen elders lijkt werk buitenshuis voor vrouwen in Nederland een belangrijke stimulans voor politieke activiteit²⁷. Cleymans komt voor België tot een andere conclusie: "Wie beweert dat buitenshuisarbeid de "equalizing factor" is in het politieke veld, vindt in de GLOPO-peiling geen argumenten voor zijn stelling"²⁸.

Het is opvallend dat de in tabel 5 genoemde kenmerken verder geen significante interacties opleveren. Voor de jonge en werkende hoogopgeleiden in de grote stad zou men op basis van wat er de laatste jaren over "yuppies" is geschreven, bijvoorbeeld een geringere participatie verwachten dan volgt uit een optelling van afzonderlijke persoonskenmerken. Niets wijst echter op een bijzondere positie van deze groep²⁹. Evenmin zijn er aanwijzingen voor de eerder gesuggereerde voorhoede van hoog opgeleide werkende vrouwen of voor bijzonder actieve en passieve segmenten onder de uitkeringsgerechtigden³⁰.

Afgezien van de combinaties van werk en geslacht, zijn er in Nederland met de vijf meest gebruikelijke persoonskenmerken in de jaren tachtig geen bijzondere participatie-groepen te identificeren. Samen verklaren ze slechts 9% van de variantie in participatiescores. Er zou weinig informatie verloren gaan wanneer men uitsluitend naar opleidingsniveaus zou kijken (vergelijk tabel 4).

(25) P. CASTENMILLER en P. DEKKER, De politieke participatie van vrouwen. In: *Acta Politica*, 1987, nr. 4.

(26) L. MILBRATH en M. GOEL, *Political Participation*. Chicago, 1977, blz. 116.

(27) Zie CASTENMILLER en DEKKER, a.w., blz. 422 e.v. Werkt betaald werk geslachtsspecifiek in het voordeel van de participatie van vrouwen, opleiding lijkt in Nederland voor mannen van iets groter belang. Terwijl de vrouwen en mannen bij verschillende vormen van participatie niet of nauwelijks meer van elkaar verschillen als ze werken, is het verschil tussen beide geslachten op een hoog opleidingsniveau eerder groter dan kleiner dan op een laag opleidingsniveau.

(28) A. CLEYMANS, a.w., 1985, blz. 132.

(29) Zie voor een overeenkomstig resultaat bij andere politieke eigenschappen, P. DEKKER en P. ESTER, Yuppies, marketing retoriek of nieuwe sociale groepering. In: *Sociologische Gids*, 1988, nr. 2.

(30) Zie voor de laatste categorie ook Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport 1984*. 's-Gravenhage, 1984, blz. 436 e.v.

Conclusies

Onze belangrijkste bevindingen en onderzoekssuggesties zijn :

1. Bij een range van politieke activiteiten die reikt van het inschakelen van politici tot deelname in actiegroepen, is een enkelvoudige maat voor politieke participatie verantwoord en een tweedeling van "conventionele" en "niet-conventionele" activiteiten zeker niet adequaat.
2. Uit het door ons geschetste beeld van Nederland tussen 1973 en 1986 komt een betrekkelijk stabiele activiteit en eerder een gestage toename dan afname van de politieke betrokkenheid naar voren.
3. In Nederland, evenals in België en andere Westeuropese landen blijkt een haast al traditionele selectiviteit naar opleiding, leeftijd en geslacht³¹. De selectiviteit is echter bepaald geringer dan vaak gesuggereerd wordt.
4. Opleidingsniveau en de plaats in het politieke (links-rechts) spectrum zijn in Nederland mogelijk van toenemende betekenis voor de politieke participatie. Studenten hebben hun voorsprong in participatie duidelijk verloren. Het zou interessant zijn deze trendspraken met bevindingen in Belgisch onderzoek te vergelijken.
5. Bij de politiek minder geprononceerde kenmerken bestaan er verschillen tussen onze bevindingen en wat Cleymans over België rapporteert op basis van gegevens uit 1975. Mogelijk is de Belgische situatie wat dit betreft in het midden van de jaren tachtig meer vergelijkbaar met de Nederlandse. Het meest opvallende verschil tussen Nederland en België lijkt de participatie van buitenhuis werkende vrouwen. In Nederland zijn ze politiek even actief dan mannen en in België participeren ze zelfs minder dan thuiswerkende vrouwen³². Landenvergelijkend onderzoek zou ook hier bijzonder interessant zijn : bij een traditioneel geringere deelname van vrouwen op de arbeidsmarkt in Nederland, is de politieke selectiviteit mogelijk groter.
6. Van enig gewicht blijkt in Nederland het kerkgenootschap waartoe men zich rekent (tabel 4). Van groter belang zou de geïnvolveerdheid in confessionele maatschappelijke organisaties kunnen zijn. Met het oog op verschillen in processen van verzuiling en ontzuiling zou ook op dit punt een vergelijkende analyse van politieke participatie in België en Nederland interessante resultaten kunnen opleveren³³.

(31) Vergelijk A. CLEYMANS, a.w., blz. 128-130.

(32) A. CLEYMANS, a.w., blz. 131.

(33) Zie voor een vergelijking van België en Nederland in de kwestie van de verzuiling en ontzuiling de bijdragen in M. VAN SCHENDELEN, *Consociationalism, pillarization and conflict management in the Low Countries*. Meppel, 1984. Zie ook Luc Huysse in NRC-Handelsblad van 19.12.1987. Verzuiling is op verschillende wijzen van belang voor de politieke participatie. Het gaat zowel om de "subjectieve" verzuiling van een voorkeur voor engagement in levensbeschouwelijke politieke organisaties, als om de gevolgen van een meer of minder participatie-vriendelijke cultuur van de verzuilde omgeving waarin mensen gesocialiseerd zijn, als ook om de betekenis van de uit de zuilen voortgekomen organisaties als feitelijke kaders van politieke participatie. De levensbeschouwelijke saillantie van deze

7. Met de traditionele persoonskenmerken wordt in Nederland weinig verschil in politieke participatie in de jaren tachtig verklaard. Een meer genuanceerde registratie van leefsituaties, leefstijlen en subculturen en hun belang voor politiek gedrag lijkt geboden. Kwantitatief landenvergelijkend onderzoek zou daardoor wel bemoeilijkt worden.

Summary : Political involvement and participation in the Netherlands 1973-1986

In 1985 Cleymans showed in this journal that political participation in Belgium did not differ much from what was found in international research in other European countries. In this article some pieces of "conventional wisdom" in the international literature about structure and selectivity of political participation are questioned with Dutch data. Furthermore, information about participation in the Netherlands is important in itself. As neighbouring countries with close connections and interrelated histories, Belgium and Holland certainly deserve more attention as objects for comparative study.

In a range of ten activities from trying to contact politicians to joining a demonstration it seems to make less and less sense to look for a polarity of conventional and unconventional participation in the Netherlands. The overall political participation since 1973 appears to remain at the same level. This finding questions popular beliefs about shifts from a rebellious beginning of the seventies to a quiet period in the second half of that decade to spectacular outbursts of unconventional political behaviour at the beginning of the eighties (new social movements) and resulting in political apathy at the moment. On a macro-level the stability of participation seems to be combined with a constant or slowly rising passive political involvement. Political involvement and participation in the 1980's are still related with individual and social background characteristics as education, sex, age, involvement in the labour force and religion. However, relationships are not very strong in the 1980's. Following political participation of some social categories in the 1973-1986 period, it appeared that education and left-right-selfrating are of most and possibly still growing importance. Besides the higher educated and leftist people, public employees are the "big participators" during all the years. Students evidently lose position. The gap between the sexes seems to disappear. Whereas in Belgium working outside the home does not seem to be a factor that stimulates the participation of women, in the Netherlands it seems to be of an utmost importance.

It turns out that there are similarities and differences in political involvement and participation between Belgium and the Netherlands. Some differences may result from the fact that Cleymans used data of 1975, whereas we used data until 1986. It is clear, however, that there have been developments in the structure and selectivity of participation in the Netherlands and it would be interesting to have more recent comparative information about Belgium.

clusters organisaties kan nihil zijn en Huyse noemt ze om verschillende redenen liever "politieke concerns" dan "zuilen" (zie L. HUYSE, *De verzuiling voorbij*. Leuven, 1987, met name p. 85).

Fiscaliteit en politiek : het lokaal niveau. Een analyse in de 308 Vlaamse gemeenten

door Johan ACKAERT

Assistent aan de Economische Hogeschool Limburg.

"Uw partij is oververtegenwoordigd in gemeenten die ter zake slecht scoorden!" Deze uitspraak viel tijdens een debat over de financiële en fiscale situatie van de gemeenten en suggereerde een verband tussen de participatie van bepaalde partijen aan de lokale bestuursmeerderheden en het financieel en fiscaal beleid in die gemeenten¹. Anderzijds wordt vaak druk gespeculeerd op de reactie van de kiezers op het gevoerde (lokaal) fiscaal beleid². Het is de bedoeling van deze bijdrage de aard en de richting van beide relaties te onderzoeken.

I. Lokale fiscaliteit

A. Lokale fiscaliteit in België

De inkomsten van de Belgische gemeenten (voor de gewone dienst, dus met uitzondering van de investeringen) kennen globaal een drievoudige oorsprong, met name dotaties van de centrale overheid, de eigen fiscaliteit en de andere inkomsten. Inzake dotaties kan een onderscheid gemaakt worden tussen de algemene dotaties (waaraan geen bijzondere voorwaarden verbonden zijn voor de aanwending, b.v. het Gemeentefonds) en de specifieke dotaties (die bestemd zijn voor de financiering van wel omschreven opdrachten). Tot de andere inkomsten behoren de opbrengsten uit het patrimonium (b.v. verhuur), dienstverlening, tarieven e.a.³.

De wet van 5 januari 1976 voorzag een stijving van het Gemeentefonds door een afname van 7,65% van de totale belastingsontvangsten van de Belgische Staat. Dit principe werd reeds verlaten door de wet van 5 augustus 1978 die de aangroei van het Gemeentefonds verbond met de aangroei van de begrotingskredieten⁴. In het licht van opeenvolgende besparingsmaatregelen (ter bestrijding van de crisis der staatsfinanciën) betekende dit de facto een inkrimping. Deze nieuwe wijze van financiering van het Gemeentefonds bleef in grote lijnen bewaard tot op heden en wordt in de nabije toekomst wellicht niet gewijzigd⁵.

(1) De geciteerde uitspraak kwam van E. BRUYNINCKX (CVP) tijdens het debat *Kiezen of delen*, BRT-TV2 op 4 oktober 1988.

(2) Zie b.v. *De Financieel Economische Tijd*, 4 oktober 1988.

(3) R. MAES, *De territoriale decentralisatie. Huidige situatie en toekomstperspectieven*. Brussel, 1985, blz. 191.

(4) GEMEENTEKREDIET VAN BELGIE, *De activiteit en de financiën van de lokale en regionale sector in 1979*. Brussel, 1980, blz. 9.

(5) DIENSTEN VAN DE EERSTE MINISTER, *Regeringsverklaring*. Brussel, 1988, blz. 22.

De eigen gemeentelijke fiscaliteit bestaat uit ca. 135 verschillende belastingen en retributies. De (in opbrengst) grootste soorten zijn de opcentiemen op de onroerende voorheffing en de aanvullende belasting op de personenbelasting. In orde van belang worden ze gevolgd door de belasting op de drijfkracht, het afhalen van het huisvuil en de opdecieem op de verkeersbelasting⁶.

Tabel I geeft een beeld van de evolutie in de onderlinge verhoudingen tussen deze inkomstenbronnen. 1977 werd als startpunt gekozen omwille van de samenvoeging van gemeenten (die de lokale kaart hertekende) per 1 januari van dat jaar, 1985 omwille van de beschikbaarheid van de cijfergegevens. Om een zo groot mogelijke nauwkeurigheid na te streven is deze tabel gebaseerd op de gemeentelijke rekeningen, niet op de begrotingen⁷.

TABEL I

Evolutie van de gemeenteontvangsten (1977-1985) (in procenten)

	1977	1985
BELASTINGEN FONDSEN	29,7	34,3
- Algemene	34,0	25,4
- Specifieke	15,7	12,8
ANDERE	20,6	27,5

In deze tabel valt vooral het inkrimpen van het relatief aandeel van de fondsen (dotaties) op ten voordele van de eigen fiscaliteit en de andere inkomstenbronnen (waaronder de tarieven). Deze evolutie moet in het licht gezien worden van zowel de crisis der staatsfinanciën als de crisis van de financiën van de plaatselijke besturen. Op deze problematiek wordt in deze bijdrage verder niet ingegaan. Het volstaat hier enkel te vermelden dat in 1982 meer dan één vijfde van de Belgische gemeenten tegen een begrotingstekort aankeek⁸. In dit kader schroefde de centrale overheid de dotatie voor het Gemeentefonds terug maar stond ze de gemeenten via de financierwet van 11 april 1983 anderzijds toe de aanslagvoeten van de aanvullende belasting op de personenbelasting te verhogen boven de drempel van 6% die voorheen bestond. In het bestrijden van de begrotingstekorten kregen de gemeenten m.a.w. meer fiscale armslag. De regering drukte toen de verwachting uit dat 80% van de gemeenten de belastingsdruk niet zou verhogen⁹. In werkelijkheid greep 48,8% van de gemeenten deze kans aan om de aanvullende personenbelasting te verhogen¹⁰.

(6) G. VAN DAELE, Een evaluatie van de gemeentelijke fiscaliteit. In: *Gemeentekrediet van België*, 1981, nr. 137, blz. 129-156; A. VAN DROMME, Een overzicht van de gemeentebelastingen. In: *De gemeente*, 1985, nr. 3, blz. 85-92.

(7) GEMEENTEKREDIET VAN BELGIE, a.w., blz. 10; GEMEENTEKREDIET VAN BELGIE, a.w., 1988, blz. 14.

(8) Voor een bondig overzicht van deze problematiek, zie F. HAEX, *Zwartboek gemeentefinanciën*. Brussel, 1983, 33 blz.

(9) *Keesings historisch archief*, 22 oktober 1982, blz. 676.

(10) L. VERSELE, De sanering van de gemeentefinanciën. In: *Documentatieblad Ministerie van Financiën*, 1985, nr. 1-2, blz. 46.

B. Lokale fiscaliteit en fiscale illusie

Fiscale illusie staat ruwweg voor de onderschatting door de burger van de kosten (in de vorm van belastingen) van de goederen en diensten geleverd door de overheid. De burger kan in die optiek onvoldoende de lusten en de lasten van de overheidsbestedingen afwegen. Dit heeft voor gevolg dat de overheidsuitgaven (en bijgevolg de globale belastingsdruk) opgedreven worden. Het reduceren van de fiscale illusie zou a contrario een negatieve invloed uitoefenen op de omvang van de overheidsuitgaven¹¹. De onderschatting van de kosten van de overheidsvoorzieningen staat o.a. in verband met de (on)doorzichtigheid van de financieringsmechanismen van de overheid. Verder toonde een onderzoek in Zwitserland dat de fiscale illusie afneemt naarmate de burger meer rechtstreeks betrokken geraakt bij de politieke besluitvorming (representatieve democratie versus directe met de variant van het referendum als tussenstap)¹².

Verschillende auteurs wijzen op het fenomeen van de fiscale illusie bij het beschrijven van het Belgisch model van de gemeentefinanciën¹³. Die fiscale illusie wordt op verschillende manieren in de hand gewerkt. Vooreerst is er het weliswaar toegenomen maar nog altijd beperkt aandeel van de eigen fiscaliteit in de ontvangsten van de gemeenten. Het Gemeentefonds wordt uiteraard gevoed door de belastingbetaler maar dit kanaal is niet direct zichtbaar. Dit geldt tevens voor de specifieke dotaties. In de tweede plaats betaalt de burger de verschillende belastingen gespreid over het jaar (en soms verschillende jaren). Ten derde zijn de inningskanalen zeer complex. De belangrijkste lokale belastingen worden door het centraal bestuur geïnd (vaak bovenop de rijksbelasting) en na aftrek van inningskosten doorgestort naar de gemeenten. Daarentegen moet opgemerkt worden dat de burger in principe over de mogelijkheid beschikt in de verschillende belastingsaanslagformulieren na te gaan wat bestemd is voor zijn gemeente.

Het verhogen van het aandeel eigen fiscaliteit in de totale gemeentelijke ontvangsten zou in het licht van bovenstaande kunnen meebrengen dat de burger nauwer toekijkt op wat de gemeentelijke overheid met zijn middelen aanvangt. Aan de overzijde betekent dit op haar beurt een grotere bewustheid (of 'sterkere politieke reflex') bij de lokale politici van de prijs die zij de burger aanrekenen voor het verstrekken van goederen en diensten. Als gevolg hiervan mag in principe verwacht worden dat de verschillende politieke partijen zich differentiëren in het bepalen van de lokale fiscale druk. Dit zou een variatie in de lokale fiscaliteit en in de toename ervan moeten meebrengen naar gelang van de aanwezigheid van de verschillende politieke partijen in de colleges van burgemeester en schepenen. Die verwachting wordt bovendien gevoed door het feit dat de campagnes rond

(11) C. GOETZ, Fiscal illusion in state and local finance. In: T. BORCHERDING, *Budgets and bureaucrats: the sources of government growth*, Durham, 1977, blz. 184-185.

(12) W. POMMERREHNE, F. SCHNEIDER, Fiscal illusion, political institutions and local public spending. In: *Kyklos* (International Review for Social Sciences), 1978, nr. 3, blz. 396-398.

(13) W. MOESEN, J. VANNESTE, Determinanten van de gemeentelijke uitgaven. In: *Economisch en statistisch tijdschrift*, 1980, nr. 5, blz. 638-639.

de gemeenteraadsverkiezingen van 10 oktober 1982 gekenmerkt werden door de precaire financiële situatie waarin de gemeenten verkeerden¹⁴.

In de volgende paragrafen wordt nagegaan of dit fenomeen zich de jongste jaren voltrokken heeft. Dit proberen we door de invloed van de partijen vertegenwoordigd in het schepencollege in de 308 Vlaamse gemeenten op de lokale fiscaliteit te onderzoeken.

II. Beschrijving van variabelen

A. De variabele politiek

Dit onderzoek blijft enkel stilstaan bij de vraag of het fiscaal gedrag van de 308 Vlaamse gemeenten varieert met de aanwezigheid van de vier grote *nationale* politieke partijen (met name de CVP, de SP, de PVV en de VU) in de lokale bestuursmeerderheden of opposities. Dit gebeurt niet probleemloos. In de eerste plaats treedt niet elke nationale politieke partij in elke gemeente aan bij de gemeenteraadsverkiezingen. In de tweede plaats nemen aan de gemeenteraadsverkiezingen lijsten deel zonder nationaal nummer zoals het uitgereikt wordt door de minister van Binnenlandse Zaken. Dit betekent echter niet dat deze zomaar mogen teruggevoerd worden tot lokale lijsten zonder enige verwijzing naar het nationaal politiek bedrijf. Onder deze lijsten die niet onder een nationaal nummer deelnemen aan de verkiezingen kunnen zowel scheurlijsten van nationale partijen, kartels tussen verschillende nationale partijen (eventueel met het oog op het breken van een absolute meerderheid), nationale partijen die verkiezen onder een andere naam aan de verkiezingen deel te nemen als authentieke plaatselijke lijsten schuilgaan¹⁵.

Deze problemen probeerden we in de eerste plaats op te lossen door de identiteit van de niet-nationale lijsten na te gaan. Zo slaagden we erin een aantal lijsten die niet onder een nationaal nummer deelnamen aan de gemeenteraadsverkiezingen van 1982 en 1988 toch thuis te brengen onder een nationale partij. Hiertoe beschikten we over lijsten, afgeleverd door de betrokken nationale partijen, van die gemeenten waar zij een plaatselijke lijst 'erkennen'. Die lijsten hergroepeerden we onder de betrokken nationale partij. Dit heeft voor gevolg dat de gepubliceerde cijfers over de aanwezigheid van de nationale politieke partijen in de gemeenten kunnen afwijken van andere publikaties. Daarmee was het probleem van de niet-deelname van nationale partijen aan de gemeenteraadsverkiezingen in sommige gevallen nog niet afdoende opgelost en was het gevaar bijgevolg niet denkbeeldig dat de vergelijkingsbasis voor de analyses vertekend is. Een nationale partij kan b.v. door middel van samenwerkingsverbanden met andere lokale groeperingen wel vertegenwoordigd zijn in de gemeentelijke politieke arena zonder dat we er weet van hebben. Derhalve opteerden we om voor elke partij slechts die gemeenten te selecteren waar ze deelnam aan de gemeenteraadsverkiezingen van 10 ok-

(14) *Keesings historisch archief*, 29 oktober 1982, blz. 691.

(15) B. PIJNENBURG, *Locale coalitievorming in België: een multi-dimensionele verkenning*. In: *Tijdschrift voor sociologie*, 1988, nr. 1-2, blz. 223-224.

tober 1982 en pas daarna te onderzoeken of er een verschil optrad inzake fiscaal gedrag naar gelang van haar aanwezigheid in meerderheid of oppositie. Kartellijsten werden in dit onderzoek niet betrokken. Tabel II geeft een beeld van de onderzoeksgroep¹⁶.

TABEL II

Aanwezigheid van de nationale partijen in de gemeenten

	DEELNAME AAN DE GEMEENTERAADSVERKIEZINGEN			AANWEZIG IN MEERDERHEID
	10.10.1982	29.10.1988	10.10.1982 & 9.10.1988	1983-1988
CVP	285	284	280	192
SP	267	264	252	98
PVV	203	219	181	88
VU	187	174	158	64
Aantal gemeenten : 308				

De aanwezigheid van de nationale politieke partijen in de bestuursmeerderheden op zich lijkt ons een te zwakke basis te zijn om conclusies te formuleren over de relatie tussen lokale politiek en lokale fiscaliteit. Om aan dit bezwaar tegemoet te komen wogen we de aanwezigheid van elke partij in de bestuursmeerderheden. Daartoe berekenden we voor elke gemeente het gewicht van de raadsleden van elke meerderheidspartij in het totaal aantal raadsleden dat de politieke meerderheid in de gemeente vormt. Het resultaat drukten we in percentagevorm uit. Het gemiddelde gewicht bedroeg voor de CVP 81,6%, voor de SP 41,1%, voor de PVV 35,3% en voor de VU 31,1%.

B. De variabele fiscaliteit

In deze bijdrage beperken we ons tot de twee grootste lokale belastingen, met name de opcentiemen op de onroerende voorheffing en de aanvullende personenbelasting. Beiden staan in voor meer dan 80% van de gemeentelijke fiscaliteit¹⁷.

De behandelde periode betreft de fiscale aanslagjaren 1982-1986. We opteerden voor 1982 als startpunt omdat dit jaar het einde was van de vorige uittreedende legislatuur. De keuze voor 1986 als eindpunt van de analyse wordt niet alleen verklaard door de beschikbaarheid van de gegevens maar evenzeer door de naderende gemeenteraadsverkiezingen. Nogal wat gemeenten verlaagden één tot

(16) Voor de stemcijfers en zetelverdelingen in de gemeenten, zie MINISTERIE VAN BINNENLANDSE ZAKEN, *Officieuze uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen van 10 oktober 1982*; MINISTERIE VAN BINNENLANDSE ZAKEN EN OPENBAAR AMBT, *Officieuze uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen van 9 oktober 1988*. Voor de samenstelling van de lokale bestuursmeerderheden, zie C. YSEBAERT, L. ASSELBERGHS, *Gemeentelijk zakboekje 1988*. Antwerpen, 1987, 274 blz. (+ 310 blz. bijlagen).

(17) B. HEYNDELS, J. VUCHELEN, *De Belgische gemeentebelastingen*. Tekst voorgesteld op het colloquium 'De gemeentefinanciën anno 1988' ingericht door het Von Mises Instituut op 9 september 1988.

twee jaren voor de verkiezingen de belastingstarieven. Tussen 1986 en 1987 verminderden 148 Belgische gemeenten de aanvullende personenbelasting, terwijl 42 gemeenten die aanslagvoet verhoogden. In 91 gemeenten daalden de opcentiemen onroerende voorheffing terwijl deze belasting in 22 gemeenten verzwaaarde¹⁸.

III. De belastingstarieven

A. Het tarief opcentiemen op de onroerende voorheffing

In Vlaanderen bedroeg het gemiddelde tarief in 1982 1290 opcentiemen. Het waargenomen maximum bedroeg 3900 en het minimum 340. In 1986 was het gemiddelde opgelopen tot 1720. Het maximum milderde tot 3400 terwijl het minimum status quo bleef¹⁹. Tabel III geeft de spreiding van de opcentiemen in 1986 weer naar gelang van de aanwezigheid van elke vermelde politieke partij in het college van burgemeester en schepenen.

TABEL III

Tarief opcentiemen onroerende voorheffing naar aanwezigheid in meerderheid of oppositie (1986)

	OPPOSITIE	MEERDERHEID	SIGN F
CVP	1779	1695	0,157
SP	1661	1785	0,042
PVV	1670	1757	0,234
VU	1688	1655	0,661

Onder het 0.05 niveau stellen we enkel een samenhang vast tussen de aanwezigheid van de SP in de lokale meerderheden en het bedrag van de onroerende voorheffing. Deze vaststelling moet met de nodige omzichtigheid behandeld worden. Het betreft hier enkel het tarief van de onroerende voorheffing. We vermoeden dat dit tarief mede wordt beïnvloed door het gemiddelde onroerend inkomen per inwoner en door het aantal inwoners²⁰. Door deze achtergrondvariabelen mee in een regressiemodel te plaatsen met het tarief onroerende voorheffing als afhankelijke variabele verkrijgen we een multipel regressiecoëfficiënt van 0,369 met $R^2 = 0,136$ (sig F = 0,00). De significantie en het belang van de betrokken variabelen waren :

(18) GEMEENTEKREDIET VAN BELGIE, *a.w.*, blz. 16.

(19) *Bulletin der Belastingen*, 1983, nr. 621, blz. 2563-2585; *Bulletin der Belastingen*, 1987, nr. 665, blz. 2208-2230.

(20) De gegevens inzake de totale onroerende inkomens, onbebouwde, bebouwde (gewone), bebouwde (nijverheid) en bebouwde (uitrusting) werden ter plaatse op het Hoofdbestuur van het Kadaster (Ministerie van Financiën) geraadpleegd en genoteerd. Onze bijzondere dank gaat hierbij uit naar de heren F. DEMEY, directeur-generaal; R. FAVOREEL, inspecteur-generaal en M. DUMONT, Adviseur voor de hulp geboden bij en de toelating tot het raadplegen. Als bron voor de inwonersaantallen gebruikten we NIS, *Bevolkingsstatistieken 1986*, blz. 5-35.

	CORRELATIE	PART COR	PARTIAL COR	SIG T
SP IN MEERDERHEID	0,125	0,105	0,112	0,068
ONROEREND INKOMEN	-0,211	-0,270	-0,279	0,000
BEVOLKING	0,226	0,275	0,284	0,000

Uit deze cijfers blijkt dat de aanwezigheid van de SP in de meerderheid als verklaring voor het tarief geen stand houdt wanneer de andere achtergrondvariabelen in het onderzoek worden betrokken. De negatieve richting van het verband tussen het gemiddeld onroerend inkomen per inwoner en het tarief onroerende voorheffing wijst erop dat gemeentebesturen genoodzaakt zijn een hoog tarief in te stellen daar waar het gemiddeld kadastraal inkomen relatief laag is om een zekere belastingsopbrengst te garanderen.

B. Het tarief aanvullende personenbelasting

In Vlaanderen bedroeg het gemiddelde percentage aanvullende belasting op de personenbelasting in 1982 gemiddeld 5,9%. Het maximum was bij wet bepaald op 6%. Drie gemeenten hieven dit type belasting niet. In 1986 was dit gemiddelde opgelopen tot 6,5%. Het maximum bedroeg op dat moment 9%²¹. Tabel IV geeft een beeld van de variatie in dit tarief naar aanwezigheid van de nationale politieke partijen in meerderheid of oppositie.

TABEL IV

Tarief aanvullende personenbelasting naar aanwezigheid in meerderheid of oppositie (1986)

	OPPOSITIE	MEERDERHEID	SIGN F
CVP	6,7	6,5	0,146
SP	6,5	6,7	0,102
PVV	6,6	6,5	0,693
VU	6,5	6,7	0,341

Uit tabel IV blijkt geen enkel verband tussen de aan- of afwezigheid van de nationale politieke partijen in de bestuursmeerderheden en het tarief van de aanvullende personenbelasting. Opnieuw dient aangestipt dat het hier enkel tarieven betreft. In de volgende paragrafen wordt nagegaan of er sprake is van een verband tussen de aanwezigheid van de nationale partijen in de meerderheden en de reële fiscale druk in de gemeenten.

IV. De reële fiscale druk

A. De onroerende voorheffing

De gemiddelde kadastrale voorheffing per inwoner bedroeg in 1982 2230 F. per inwoner, met een maximum van 9272 F. en een minimum van 889 F. De me-

(21) *Bulletin der Belastingen*, a.w.

diaan was 1932 F. In 1986 waren deze bedragen opgelopen tot 3236 F. voor het gemiddelde, 9954 F. voor het maximum, 1110 F. voor het minimum en 2886 F. voor de mediaan²². Tabel V geeft een beeld van de onroerende voorheffing per inwoner naar aanwezigheid van de nationale politieke partijen in de bestuursmeerderheden.

TABEL V

Gemiddelde onroerende voorheffing naar aanwezigheid in meerderheid of oppositie (1986)

	OPPOSITIE	MEERDERHEID	SIGN F
CVP	3103	3242	0,428
SP	3110	3316	0,242
PVV	3220	3489	0,214
VU	3335	3264	0,701

Uit tabel V blijkt geen significante relatie naar voor te komen tussen de aanwezigheid van de nationale politieke partijen in de meerderheden en de reële gemiddelde onroerende voorheffing per inwoner.

Het zou te vroeg zijn hieruit te besluiten tot de totale afwezigheid van een verband tussen de factor politiek en de reële onroerende voorheffing. De omvang van de aanwezigheid van de politieke partijen in de bestuursmeerderheden is, zoals vermeld, niet gelijk verdeeld. Om dit probleem op te lossen, correleerden we voor alle gemeenten waar de vermelde partij deel uitmaakt van de politieke meerderheid het gewicht van de betrokken partij met de gemiddelde onroerende voorheffing. De samenhang tussen het gewicht van elke partij in de meerderheid en de onroerende voorheffing ziet er als volgt uit:

	CVP	SP	PVV	VU
CORRELATIE	-0,169	0,208	-0,296	-0,130
SIGNIFICANTIE	0,010	0,020	0,003	0,153

Ogenschijnlijk treffen we een negatief verband aan tussen enerzijds het gewicht van de CVP en PVV in de bestuursmeerderheden en anderzijds de reële onroerende voorheffing. Daarnaast stellen we een positieve relatie vast tussen het SP-gewicht en de onroerende voorheffing. Opnieuw moet de vraag gesteld worden naar de invloed van andere variabelen die mogelijkwijze het effect van het gewicht in de bestuursmeerderheden van de betrokken partijen reduceren. Tabel VI publiceert de resultaten van regressiemodellen waarin naast het gewicht van de partijen in de coalities ook het gemiddeld onroerend inkomen per inwoner en het bevolkingsaantal opgenomen worden.

(22) De gemiddelde onroerende voorheffing berekenden we door eerst het percentage onroerende voorheffing van de staat (1,25%) te vermenigvuldigen met het tarief opcentiemen onroerende voorheffing en daarna te delen door honderd. Aan de hand van het also bekomen percentage berekenden we vervolgens de gemiddelde onroerende voorheffing per inwoner in de gemeenten. In werkelijkheid wordt een korting toegekend aan sociale woningen. Wegens de onbeschikbaarheid van statistische gegevens over deze kortingen hielden we daarmee geen rekening in onze analyse.

TABEL VI
T-test op onafhankelijke variabelen

	MULT R	R ²	SIGN F	PART COR	PAR- TIAL COR	SIG T
COLLEGES MET CVP	0,743	0,552	0,000			
GEWICHT PARTIJ				-0,004	-0,007	0,927
ONROEREND IN- KOMEN				0,601	0,668	0,000
BEVOLKING				0,254	0,354	0,000
COLLEGES MET SP	0,706	0,498	0,000			
GEWICHT PARTIJ				0,191	0,260	0,012
ONROEREND IN- KOMEN				0,540	0,606	0,000
BEVOLKING				0,264	0,349	0,001
COLLEGES MET PVV	0,788	0,619	0,000			
GEWICHT PARTIJ				-0,094	-0,151	0,166
ONROEREND IN- KOMEN				0,642	0,721	0,000
BEVOLKING				0,246	0,372	0,000

Uit tabel VI blijkt dat het aanvankelijke vastgestelde negatieve verband tussen het gewicht van de CVP en PVV in de bestuursmeerderheden enerzijds en de reële onroerende voorheffing anderzijds verdwijnt bij het onder controle houden van de variabelen onroerende inkomen en bevolking. Vooral het aanwezige onroerend inkomen in de gemeenten verklaart de omvang van de onroerende voorheffing, en in mindere mate het bevolkingscijfer.

Daarentegen houdt het positieve verband tussen het gewicht van de SP in de bestuursmeerderheden en de reële onroerende voorheffing wel stand, zij het dat de invloed ervan veel minder groot is dan deze van (vooral) het onroerend inkomen in de gemeenten en het bevolkingscijfer.

B. De aanvullende personenbelasting

De gemiddelde belasting per inwoner (gebaseerd op het mediaaninkomen per belastingsaangifte) bedroeg in 1982 2332 F. Het maximum was 3806 F. en het minimum 0 F. terwijl de mediaan 2275 F. bedroeg. In 1986 was het gemiddelde opgelopen tot 3740 F., het maximum tot 9343 F. en de mediaan tot 4717 F. Het minimum bleef op 0 F. staan. Tabel VIII geeft de spreiding ter zake naar aanwezigheid van de verschillende partijen in de coalities²³

(23) Wij bepaalden de gemiddelde aanvullende personenbelasting door eerst op de mediaaninkomens het aandeel rijksbelasting te berekenen (voor alleenstaanden) en dit te vermenigvuldigen met het percentage aanvullende personenbelasting. Dit bedrag werd vermenigvuldigd met het aantal aangiften en daarna gedeeld door het aantal inwoners. Als bron voor het mediaaninkomen aanslagjaar

TABEL VII

Gemiddelde aanvullende personenbelasting naar aanwezigheid in meerderheid of oppositie (1986)

	OPPOSITIE	MEERDERHEID	SIGN F
CVP	3762	3758	0,967
SP	3746	3909	0,107
PVV	3893	3875	0,878
VU	3828	4041	0,103

Uit deze cijfers kan niet besloten worden tot het bestaan van een significante relatie tussen de aanwezigheid van de betrokken partijen in de lokale meerderheden en de reële aanvullende personenbelasting. Net zoals bij de onroerende voorheffing gingen we na wat het effect is van het gewicht van de betrokken partijen (daar waar ze beleidsverantwoordelijkheid dragen) in de bestuursmeerderheden op de onroerende voorheffing :

	CVP	SP	PVV	VU
CORRELATIE	-0,185	0,050	-0,098	-0,013
SIGNIFICANTIE	0,005	0,312	0,185	0,461

Uit deze gegevens kan voorlopig besloten worden dat naarmate het gewicht van de CVP in de bestuursmeerderheid toeneemt de aanvullende personenbelasting afneemt. Deze vaststelling controleerden we opnieuw in een regressiemodel met als bijkomende achtergrondvariabelen het mediaaninkomen en het bevolkingsaantal. Het multipel regressiecoëfficiënt bedraagt .510 en $R^2 = .260$ met als Sign F 0.00. De significantie en het belang van de betrokken variabelen waren :

	PART COR	PARTIAL COR	SIG T
CVP IN MEERDERHEID	-0,044	-0,051	0,486
MEDIAAN INKOMEN	0,437	0,453	0,000
BEVOLKING	0,228	0,256	0,000

Het vastgestelde negatieve verband tussen het gewicht van de CVP in de bestuursmeerderheden en de aanvullende personenbelastingen lost op bij het betrekken van de variabelen mediaaninkomen en bevolking in de analyse.

C. De totale lokale fiscale druk

De totale fiscale druk per inwoner (hier als optelsom van de onroerende voorheffing per inwoner en de aanvullende personenbelasting per inwoner) bedroeg in 1982 4563 F. Het maximum was 9537 F. en het minimum 2585 F. De mediaanwaarde bedroeg 4242 F. In 1986 waren deze waarden opgelopen tot respectievelijk 6977 F., 14085 F., 2677 F. en 6683 F. Tabel VIII spreidt de totale

lokale fiscale druk naar de aanwezigheid van de nationale politieke partijen in de bestuursmeerderheden.

TABEL VIII

Gemiddelde totale fiscale druk naar aanwezigheid in meerderheid of oppositie (1986)

	OPPOSITIE	MEERDERHEID	SIGN F
CVP	6865	7000	0,514
SP	6856	7225	0,080
PVV	7114	7365	0,309
VU	7184	7305	0,661

Uit tabel VIII kan niet besloten worden dat er een verband bestaat tussen de aanwezigheid van de vermelde nationale politieke partijen in de bestuursmeerderheden en de totale fiscale druk. Het verband tussen het gewicht van de vermelde partijen in de bestuursmeerderheden (daar waar ze bestuursverantwoordelijkheid droegen) en de totale fiscale druk ziet er als volgt uit :

	CVP	SP	PVV	VU
CORRELATIE	-0,211	0,184	-0,277	-0,116
SIGNIFICANTIE	0,002	0,036	0,005	0,180

Deze gegevens neigen tot het besluit dat de totale fiscale druk afneemt in functie van het gewicht van de CVP en PVV in de bestuursmeerderheden en toeneemt in functie van de aanwezigheid van het gewicht van de SP in de meerderheden. In tabel IX wordt onderzocht wat van deze verbanden overblijft bij het betrekken van andere achtergrondvariabelen als het totaal gemiddeld inkomen en het bevolkingscijfer in een regressie.

TABEL IX

T-Test op onafhankelijke variabelen

	MULT R	R ²	SIGN F	PART COR	PARTIAL COR	SIG T
COLLEGES MET CVP	0,680	0,462	0,000			
GEWICHT PARTIJ				-0,043	-0,058	0,416
TOTAAL INKOMEN				0,456	0,528	0,000
BEVOLKING				0,348	0,429	0,000
COLLEGES MET SP	0,654	0,428	0,000			
GEWICHT PARTIJ				0,157	0,203	0,047
TOTAAL INKOMEN				0,448	0,510	0,000
BEVOLKING				0,321	0,391	0,001
COLLEGES MET PVV	0,708	0,502	0,000			
GEWICHT PARTIJ				-0,119	-0,166	0,127
TOTAAL INKOMEN				0,469	0,554	0,000
BEVOLKING				0,365	0,459	0,000

De waargenomen negatieve verbanden tussen de gewichten van PVV en CVP in de meerderheden en de totale lokale fiscale druk verdwijnen bij het betrekken van de achtergrondvariabelen in de analyses. Enkel inzake het gewicht van de SP in de meerderheden en de totale lokale fiscale druk blijft een positieve relatie over, zij het dat dit verband overschaduwed wordt door de invloed van het totaal inkomen in de gemeenten en het bevolkingscijfer. We vermelden reeds de positieve relatie tussen het gewicht van de SP in de bestuursmeerderheden en de reële onroerende voorheffing. Dit verband was sterker dan de thans waargenomen samenhang, zodat de grotere fiscale druk in de gemeenten waar de SP een groot aandeel in de bestuursmeerderheid opneemt toe te schrijven is aan de hogere onroerende voorheffingen.

V. De toename van de lokale fiscale druk

A. De onroerende voorheffing

De gemiddelde reële onroerende voorheffing per inwoner groeide tussen 1982 en 1986 met 48,4% aan. Maximaal werd een aangroei genoteerd van 193,4%, minimaal een afname van 13,9%. De mediaan bedroeg 44%. Tabel X gaat na of ter zake enige differentiatie optrad naar gelang van de aanwezigheid van de nationale politieke partijen in de bestuursmeerderheden²⁴.

TABEL X

Toename van de onroerende voorheffing naar aanwezigheid in meerderheid of oppositie (1982-1986)

	OPPOSITIE	MEERDERHEID	SIGN F
CVP	144,7	150,9	0,123
SP	149,0	147,3	0,672
PVV	152,3	147,3	0,286
VU	153,2	145,1	0,133

Tabel X leert dat geen verband kan aangetoond worden tussen de aanwezigheid van de verschillende partijen in de bestuursmeerderheden en de toename van de onroerende voorheffing. Het in samenhang brengen van het gewicht van elke nationale partij in de bestuursmeerderheid (waar ze aanwezig zijn) en de toename van de onroerende voorheffing openbaarde evenmin een significante relatie.

B. De aanvullende personenbelasting

De aanvullende personenbelasting groeide per inwoner gemiddeld met 61,5% tussen 1982 en 1986. De grootste toename bedroeg 127,8%, de geringste 0,5%, met als mediaan 44,5%. In tabel XI wordt die toename opgesplitst naar de aanwezigheid van de verschillende partijen in de plaatselijke bestuursmeerderheden.

(24) Het meten van de groei van de fiscale druk gebeurde in indexvorm. Index = voorheffing 1986/voorheffing 1982 * 100.

TABEL XI

Toename van de aanvullende personenbelasting naar aanwezigheid in meerderheid of oppositie (1982-1986)

	OPPOSITIE	MEERDERHEID	SIGN F
CVP	165,4	161,1	0,116
SP	159,9	167,5	0,007
PVV	161,4	164,0	0,416
VU	161,8	162,2	0,940

Uit deze gegevens blijkt een samenhang tussen de aanwezigheid van de SP in de bestuursmeerderheden en de toename van de aanvullende personenbelasting, met als correlatiecoëfficiënt 0,165. Om van een daadwerkelijke causale relatie te kunnen spreken zou het logisch zijn dat die toegenomen aanvullende personenbelasting correleert met het gewicht van de SP in de coalities (waarin ze vertegenwoordigd is). Welnu, dit blijkt zo niet te zijn, zoals kan afgeleid worden uit de volgende cijfers:

	CVP	SP	PVV	VU
CORRELATIE	-0,080	0,063	0,091	-0,116
SIGNIFICANTIE	0,136	0,267	0,236	0,180

Het leek ons niettemin aangewezen ook hier het verband tussen de aanwezigheid van de SP in het college en de toename van de aanvullende personenbelasting te controleren met als achtergrondvariabelen het mediaaninkomen, de groei van het mediaaninkomen en het aantal inwoners. We stelden immers een negatief verband vast tussen de toename van de aanvullende personenbelasting enerzijds en het mediaaninkomen. Anderzijds noteerden we een positieve relatie tussen het mediaaninkomen en de toename ervan. Een regressie met deze achtergrondvariabelen als controle leverde een multipel correlatiecoëfficiënt op van 0,469 ($R^2 = 0,220$, Signif F = 0,000) en onderstaande significantieniveaus:

	PART COR	PARTIAL COR	SIG T
SP IN MEERDERHEID	0,124	0,139	0,025
MEDIAAN INKOMEN	-0,264	-0,287	0,000
GROEI MEDIAAN INKOMEN	0,228	0,250	0,000
BEVOLKING	0,200	0,221	0,000

Uit deze cijfers blijkt dat de invloed uitgaande van de aanwezigheid van de SP in de meerderheid weliswaar verzwakt door toedoen van de achtergrondvariabelen, maar niettemin significant blijft.

C. De totale fiscale druk

In vergelijking met 1982 steeg de gemiddelde totale fiscale druk per inwoner met 54,1%, de maximumstijging bedroeg 124,1%. In één geval daalde de lokale

fiscale druk met 0.9%. De mediaan van de stijgingspercentages is 53,3%. Tabel XII spreidt de toegenomen fiscale druk naar betrokkenheid in het bestuur van de verschillende nationale partijen.

TABEL XII

Groei van de totale fiscale druk naar aanwezigheid in meerderheid of oppositie (1986)

	OPPOSITIE	MEERDERHEID	SIGN F
CVP	154,9	154,6	0,898
SP	153,9	156,1	0,389
PVV	155,7	155,2	0,862
VU	155,8	153,2	0,442

Uit tabel XII kan besloten worden dat er geen verschil optreedt inzake de toegenomen lokale fiscale druk en de aanwezigheid van de verschillende nationale partijen in de meerderheden. Het correleren van het gewicht van de vermelde partijen in de bestuursmeerderheden met de toename van de totale lokale fiscaliteit leverde evenmin een verband op. Hieruit kunnen we besluiten dat noch de aanwezigheid noch het gewicht van de verschillende partijen in de meerderheden een significante invloed uitoefende op de totale toegenomen lokale fiscale druk.

VI. De kiezer en de lokale fiscaliteit

In de aanhef van deze bijdrage veronderstelden we dat het toegenomen belang van de eigen gemeentelijke fiscaliteit bij de burger een grotere waakzaamheid zou tweebrengen tegenover het gemeentebeleid en in het bijzonder tegenover de financiële en fiscale aspecten ervan. Als sanctioneringsmiddel tegenover een als overdreven ervaren fiscale druk beschikt de burger over zijn stem tijdens de gemeenteraadsverkiezingen.

In die optiek kan worden verwacht dat de scores van de politieke partijen die beleidsverantwoordelijkheid droegen in de uittredende lokale legislatures een negatief verband vertonen met de toegenomen fiscale druk. Eventueel, zo luidt de verwachting, kunnen de oppositiepartijen daarvan de vruchten plukken.

A. De gemeenteraadsverkiezingen van 9 oktober 1988

Vooraleer in te gaan op de relatie tussen de toegenomen fiscale druk en het resultaat van de politieke partijen tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 9 oktober 1988 leek het ons aangewezen de verkiezingsuitslagen te spreiden naar betrokkenheid in de uittredende legislatuur²⁵. Dit geschiedt op twee wijzen. In de eerste plaats gaan we na hoe het aantal gemeenten waar elke partij winst of verlies boekte, varieert met de aanwezigheid in de uittredende meerderheden. In tabel XIII wordt per partij het procentueel aantal gemeenten weergegeven waar voor-

(25) J. ACKAERT, Een verkiezing om vlug te vergeten. Hoe Vlaanderen op 9 oktober 1988 stemde. In: *De Nieuwe Maand*, 1988, nr. 10, blz. 24-29.

uitgang geboekt werd²⁶. Daarnaast berekenden we voor elke partij een index die gebaseerd is op de verhouding tussen het procentueel stemcijfer van 1988 en 1982, vermenigvuldigd met honderd, opgesplitst naar meerderheid- of oppositierol tijdens de uittredende lokale legislatuur.

TABEL XIII

Verkiezingsresultaten 1988-1982 naar positie tijdens de uittredende legislatuur

	PROCENTUEEL				INDEX PROCENTUEEL STEMCIJFER			
	AANTAL GEVALLEN WINST				(1988/1982)			
	MEERDERHEID	OPPOSITIE	TO-TAAL	SIGNIF	MEERDERHEID	OPPOSITIE	TO-TAAL	SIGNIF
CVP	52,6	32,2	46,1	0,006	101,4	96,9	99,9	0,068
SP	51,5	39,4	44,0	0,077	104,1	96,5	99,4	0,022
PVV	65,0	62,4	63,5	0,835	112,6	122,0	117,8	0,154
VU	31,0	18,0	22,8	0,092	92,7	83,1	86,6	0,075

Uit deze tabel blijkt een verband tussen de aanwezigheid in de meerderheid tijdens de uittredende legislatuur van de CVP en de SP enerzijds en de resultaten door deze partijen behaald op 9 oktober 1988. Verder valt de afwezigheid op van een dergelijke significante relatie inzake de PVV en een bijzonder zwak verband in het geval van de VU.

B. De invloed van de factor fiscaliteit

Tabel XIV gaat na of naar gelang van de aanwezigheid van elke partij in de meerderheid of oppositie de winst- of verliescijfers een verband vertonen met de toegenomen lokale fiscale druk. Daartoe correleerden we de index van de procentuele stemcijfers (1988/1982 * 100) met de index van de toegenomen fiscale druk.

TABEL XIV

Correlaties tussen verkiezingsresultaten en toegenomen fiscale druk

	MEERDERHEID		OPPOSITIE	
	CORRELATIE	SIGNIFICANTIE	CORRELATIE	SIGNIFICANTIE
CVP	-0,0228	0,377	-0,0737	0,240
SP	0,1396	0,085	0,1002	0,098
PVV	-0,0178	0,436	-0,0418	0,326
VU	0,0062	0,481	-0,0475	0,299

(26) Voor alle duidelijkheid stippen we aan dat de CVP in twee gevallen een status-quo behaalde, eenmaal vanuit de meerderheid, eenmaal vanuit de oppositie.

Uit deze tabel kan besloten worden dat geen enkel verband optreedt tussen de resultaten van elke partij op 9 oktober 1988 en het fiscaal gedrag in de gemeenten waar ze aan de verkiezingen deelnamen.

VII. Besluit: de smalle lokale politieke ruimte

A. De relatie politiek - fiscaliteit

De hoogte van de lokale fiscaliteit kan niet verklaard worden door de aan- of afwezigheid van bepaalde politieke partijen in de colleges van burgemeester en schepenen. Anderzijds is het zo dat de hoogte van de lokale fiscaliteit wel varieert met het aandeel van de SP in de lokale meerderheden in die gemeenten waar de SP bestuursverantwoordelijkheid draagt. Dit verband tussen de hogere fiscale druk en het gewicht van de SP in de meerderheden spitst zich toe op de onroerende voorheffing, niet op de aanvullende personenbelasting. Die vastgestelde relatie is niet de enige en sterkste verklaringgrond voor de hoogte van de lokale fiscaliteit. Het gemiddeld inkomen per inwoner en het inwonersaantal oefent een aanzienlijk grotere invloed uit op de hoogte van de totale fiscale druk.

Tussen de scores van de SP tijdens de gemeenteraadsverkiezingen (10 oktober 1982) en het mediaaninkomen (per belastingsaangifte aanslagjaar 1982) – waar de invloed van extreme waarden in de berekening geringer is – stellen we geen significant verband vast, maar wel tussen de SP-score en het gemiddeld inkomen (per belastingsaangifte 1982). Het verband loopt licht negatief ($R = -0,1257$, $p = 0,020$). In tegenstelling tot het mediaaninkomen per aangifte wegen de extreme waarden van de inkomensverdeling meer door in het gemiddeld inkomen, zodat we kunnen stellen dat de SP minder aanhang verwerft in de gemeenten met een groot aandeel hoge inkomensgroepen. Uit verkiezingsonderzoek blijkt overigens dat het aandeel van de mannelijke arbeiders, bedienden, lagere ambtenaren en mannen zonder beroep in het kiezerskorps van de SP boven het algemeen gemiddelde ligt²⁷. Voor het beleid betekent dit meer aandacht (en dus uitgaven) voor sociaal beleid.

Een vroeger onderzoek bevestigt dit door te wijzen op een positief verband tussen socialistisch bestuur en grotere totale uitgaven vanwege de gemeenten ($R = 0,152$, $p < 0,001$). Dit verband liep door over bepaalde uitgavencategorieën (b.v. sociale zekerheid), maar niet over allen²⁸. Een recent onderzoek in Wallonië toonde aan dat de variabele politiek niet volledig mag verdrongen worden in een verklaringsschema van de sociale uitgaven van de gemeenten maar bleef stilstaan bij de vraag of deze variabele geen andere (sociale) achtergrondvariabele verbergt die op haar beurt de factor politiek verklaart²⁹.

(27) M. SWYNGEDOUW, J. BILLIET, Stemmen in Vlaanderen op 13 december 1987. Een statistische analyse. In: *Res Publica*, 1988, nr. 1, blz. 44.

(28) M. AIKEN, R. DEPREE, The urban system, politics and policy in Belgian Cities. In: K. NEWTON (ed.), *Urban political economy*. London, 1981, blz. 105.

(29) B. ADNET, P. DE BUCQUOIS e.a., Comparaison des budgets sociaux de communes belges francophones. In: *Cahiers de la Faculté des Sciences Economiques et Sociales de Namur* (Série Recherche), 1987, nr. 77, blz. 34-35.

Alles bij elkaar heeft de factor politiek een gering impact op het fiscaal gedrag van de gemeenten. Bij de voorbereiding van deze bijdrage gingen we trouwens vruchteloos op zoek naar een verband tussen de coalitievorm en het fiscaal gedrag. We mogen daarenboven niet uit het oog verliezen dat de toename van de *totale* fiscaliteit tussen 1982 en 1986 in geen enkel geval in verband kan gebracht worden met de factor politiek. Slechts in een deelaspect van de toename van de lokale fiscale druk, met name de aanvullende personenbelasting, stelden we een gering verband vast met de aanwezigheid van de SP in de bestuursmeerderheden. De veronderstelling dat het toenemend aandeel eigen lokale fiscaliteit de zgn. fiscale illusie zou verminderen en bijgevolg de politici gevoelig zou maken voor dit thema gaat niet op. Deze vaststelling sluit aan bij een ander Waals onderzoek dat de politieke invloed op het gemeentebestuur volledig van de hand wees³⁰. Tot soortgelijke besluiten kwamen W. Moesen en J. Vanneste, zij het dat zij de aanwezigheid van de linkse partijen in de gemeenteraad als politieke variabele namen en niet in de bestuursmeerderheden³¹. Een studie over het gemeentebestuur in Italië toonde aan dat partij-invloeden op het gemeentebestuur variëren met de functies, het sterkst zijn in huisvesting en onderwijs en het geringst in de belastingen³².

Wijst bovenstaande definitie op een totale afwezigheid van de factor ideologie in het gemeentebestuur? Het antwoord hierop is bijzonder genuanceerd. Onderzoekers leiden de ideologische dimensie vaak af uit kwantitatieve gegevens, minder uit kwalitatieve. De kwantitatieve benaderingen wijzen inderdaad op een geringe ideologische impact³³. Naast de studies over het financieel beleid van de gemeenten wordt b.v. ook vastgesteld dat de aansluiting van de gemeenten bij (gemengde of zuivere) energie-intercommunaales in Vlaanderen geen variatie vertoont naar de betrokkenheid van bepaalde partijen in de lokale coalities³⁴.

Inzake de politieke invloed op kwalitatieve aspecten van het beleid is heel wat minder onderzoek verricht. Een studie over het lokaal beleid inzake ontwikkelingssamenwerking wees de factor politiek niet af, zij het dat de invloed ervan afhangt van omgevingsvariabelen³⁵.

Hoe kan deze geringe politieke impact op kwantitatieve beleidsaspecten verklaard worden? P. De Grauwe verklaart zijn merkwaardige onderzoeksresultaten over de nationale coalitiesamenstelling en de Belgische begrotingen in verschillende fasen³⁶. We passen een aantal toe op de lokale fiscaliteit. Als sluitstuk gebruikt De Grauwe de hypothese van de mediaan kiezer. De politieke overheid zou in die optiek streven naar een realisatie van de aspiraties van de kiezer die zich in

(30) V. GINSBURGH, P. PESTIEAU, Politiques et budgets communaux. In: *Courrier Hebdomadaire*, 1980, nr. 879, blz. 16.

(31) W. MOESEN, J. VANNESTE, *a.w.*, blz. 639.

(32) R.C. FRIED, Communism, urban budgets and the Two Italies: a case-study in comparative urban government. In: *The Journal of Politics*, 1971, nr. 4, blz. 1049.

(33) B. PIJNENBURG, *a.w.*, blz. 331.

(34) J. ACKAERT, Zes magere jaren dorpspolitiek. In: *De Nieuwe Maand*, 1988, nr. 6, blz. 33-34.

(35) L. LEYS, *Het gemeentelijk beleid in Vlaanderen inzake ontwikkelingssamenwerking*. Brussel, 1985, blz. 88.

(36) P. DE GRAUWE, De politieke economie van de overheidsuitgaven in België (1960-1983). In: *Res Publica*, 1985, nr. 2-3, blz. 281-283.

het centrum bevindt. Die hypothese hanteren inzake lokale politiek is moeilijk. Het is zeer de vraag of lokale kiezers zich inzake gemeentebelief kunnen positioneren op een 'links-rechts' as. Een ander verklaringsmodel wordt geboden door het begrip 'inertie'. Dit zou inhouden dat de politieke hegemonie de duimen moet leggen voor de macht van de overheidsadministratie en bijgevolg over weinig 'politieke' ruimte beschikt om het beleid bij te sturen of om te buigen. Deze hypothese toepassen op het gemeentebelief gebeurt niet probleemloos. De afstand tussen de politieke bewindslui en de ambtenarij is (met uitzondering van de grote steden) niet zo groot.

Een andersoortige verklaring relateert tevens de impact van de politiek maar stelt de aanwezigheid en activiteit van drukkingsgroepen op de voorgrond. Georganiseerde groeperingen zouden er op lokaal vlak vrij succesvol in slagen hun preferenties door te drukken op het gemeentebelief³⁷. Deze carte-blanche kan mede veroorzaakt worden door de finaliteit van de aanwezigheid van politieke partijen op lokaal vlak. De nationale politieke partijen lijken hun aanwezigheid ter plaatse in de gemeenten meer te gebruiken voor het uitbouwen van logistieke steunpunten met het oog op het nationaal politiek bedrijf dan om hun ideologische desiderata uit te voeren³⁸.

Uiteindelijk is de beperkte ideologische factor in het beleid de resultante van de wijze waarop lokale coalities worden gevormd. Lokale coalitievorming geschiedt immers niet op grond van voorspelbare rationele spelregels³⁹. Daarenboven is de samenstelling van lokale meerderheden niet de afspiegeling van de ideologische raakpunten tussen de betrokken partijen⁴⁰.

B. De kiezer en de lokale fiscaliteit

De toegenomen fiscale druk laat geen sporen na in de verkiezingsuitslagen van 9 oktober 1988. Suggesteren dat de kiezer zich in zijn stemgedrag laat leiden door het fiscaal beleid in de gemeenten impliceert de veronderstelling dat het programma een grote rol speelt in het stemgedrag. Een enquête in 10 Vlaamse gemeenten bij 2266 kiezers toonde echter aan dat nog geen vijftig procent van de kiezers beweert zich in het stemgedrag te laten leiden door programmatische motieven. Factoren als dienstbetoon en traditie scoorden aanzienlijk hoger.

Gevraagd naar hun beleidspreferenties vermeldde 9% van de respondenten het voeren van een gezond financieel beleid⁴¹. Als absoluut cijfer is dit percentage vrij gering; vergeleken met de andere items scoorde dit aspect van het beleid vrij hoog.

(37) E. SCHOKKAERT, *Preferences and demand for local public spending*. Leuven, 1986, blz. 25.

(38) J. ACKAERT, Nationale schaduwen over de gemeentepolitiek. In: *Kultuurleven*, 1988, nr. 7, blz. 630-633.

(39) B. PIJNENBURG, Political parties and coalitional behaviour in Belgium: the perspective of local politics. In: *European Journal of Political Research*, 1987, nr. 1, blz. 55.

(40) S. BOUTE, De vorming van coalities in de Belgische gemeenten. In: *Tijdschrift voor sociologie*, 1988, nr. 1-2, blz. 171.

(41) De gegevens komen uit een niet-gepubliceerde enquête van IPOVO, uitgevoerd in de periode augustus-december 1987.

Tegenover dit gegeven staat het feit dat de kennis van de lokale fiscaliteit bij de kiezers vrij beperkt is. Ongeveer de helft weet niet wat ze als gemeentebelastingen betaalt⁴².

Dit leidt evenwel niet tot het besluit dat de gemeentekiezer geen kennis in zich draagt over de gemeente. Die kennis is meer persoonsgeoriënteerd dan beleidsgeoriënteerd. Meer dan 90% van de ondervraagden wist wie burgemeester in de gemeente is. Dezelfde enquête beschreef de 'ideale kandidaat' voor de gemeenteraadsverkiezingen als iemand die vooral gericht is op zijn onmiddellijke omgeving en minder op zijn partij⁴³. Die 'personalisering' van de gemeentepolitiek kwam ook tot uiting in een onderzoek dat aantoonde dat bij de gemeenteraadsverkiezingen van 10 oktober 1976 75.8% van de geldig uitgebrachte stemmen voorkeurstemmen waren, wat bijna 25% meer was dan bij de kamerverkiezingen⁴⁴.

Summary: taxes and politics at the local level in Flanders

Due to the financial crisis of the Belgian central administration and the financial difficulties of local government, municipal taxes are gradually taking a higher place in the rank of municipal income sources. One could expect a differentiation between the presence of some political parties in the board of mayor and aldermen (the local majority) on the one hand and the burden of taxation (and its amount of increase) on the other hand. Concerning this amount of increase, the data showed no evidence to prove that differentiation in the Flemish municipalities. Still we noticed a small variation in the burden of taxation according as to the weight of the socialist group within the local majority. Nevertheless factors as population and the level of mean income in the municipalities were more important to explain the burden of taxation. The results of the municipal-council elections of 1988 are not affected by the increase of the local burden of taxation.

(42) B. HEYNDELS, Fiscale perceptie bij de gemeenteraadsverkiezingen. In: *C.E.M.S.-papers*, 1988, nr. 231, blz. 8.

(43) IPOVO, *a.w.*.

(44) W. DEWACHTER, Het effect van de samenvoeging van gemeenten op de gemeenteraadsverkiezingen. In: *Res Publica*, 1982, nr. 3-4, blz. 454-455.

Selectie uit de toegestuurde werken. – Sélection des livres reçus. – Selection from the received books.

Belgische politiek – Politique belge – Politics in Belgium

Politieke en administratieve instellingen. – Institutions politiques et administratives. – Political and administrative institutions.

G. CRAENEN, W. DEWACHTER, *De Belgische grondwet van 1831 tot heden. Nederlandse en franse teksten. Aanvullingen 1988.* Leuven, Acco, 1988, 32 blz.

M. DEWEERDT, *Het nieuwe België.* Groot-Bijgaarden, De Standaard, 1989, 67 blz.

W. LAMBRECHTS, *Geschillen van bestuur.* Antwerpen, Kluwer Rechtswetenschappen, 1988, 339 blz.

W. PLAVSIC, *Monsieur le premier ministre.* Bruxelles, Didier Hatier, 1988, 304 p.

M. SANCY (ed.), *Les problèmes juridiques posés par les flux transfrontières de déchets toxiques.* Bruxelles, E. Story-Scientia, 1988, 232 p.

M. VERMINCK, *Omvang en kostprijs van de campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen van 10 oktober 1982.* Leuven, Afdeling Politologie, 1988, 10 blz.

X., *Administratief en gerechtelijk jaarboek voor België 1987-1988.* Brussel, Bruylant, 1988, 1904 blz. (2 delen).

Beleid – Politique – Policy

G. BROUHNS, *Le budget de l'Etat.* E. Story-Scientia, Bruxelles, 1988, 131 p.

P. DE BRUYNE, *Politique de la connaissance. Analyse des enjeux et décisions.* Bruxelles, De Boeck-Wesmael, 1988, 174 p.

B. DE RUYVER, *De strafrechtelijke politiek gevoerd onder de socialistische ministers van Justitie E. Vandervelde, P. Vermeylen en A. Vranckx.* Arnhem, Gouda Quint, 1988, 346 blz.

J. DEVOS, e.a., *Wederzijds: de toekomst van de Belgisch-Zairese samenwerking.* Brussel, Nationaal Centrum voor Ontwikkelingssamenwerking, 1988, 258 blz.

B. HUBEAU, *Overzicht van de sociale huisvesting 1975-1986. Een overzicht van rechtspraak tegen de achtergrond van wetgeving en reglementering.* Antwerpen, Kluwer Rechtswetenschappen, 1987, 215 blz.

B. MARQUES-PEREIRA, *L'avortement en Belgique. De la clandestinité au débat*

politique. Bruxelles, Université de Bruxelles, 1989, 166 p.

P. QUERTAINMONT, *Législation hospitalière. Droit, gestion et financement des hôpitaux en Belgique*. Bruxelles, E. Story-Scientia, 1988, 144 p.

Politieke sociologie – Sociologie politique – Political sociology

L. ALBARELLO, e.a. *Complexe Belgique*. Cahiers du CACEF, Centre d'Action Culturelle de la Communauté d'Expression Française, 1987, n° 130, 58 p.

Centrum voor interdisciplinair onderzoek naar de Brusselse taaltoestanden. *Taal en sociale integratie. Vereniging en identiteit. De opbouw van een Nederlandstalig sociaal-cultureel netwerk te Brussel (1960-1986)*. Brussel, Vrije Universiteit Brussel, 1988, 347 blz.

M. MAES, *De ledenaantallen van de politieke partijen in België, 1945-1987. Een documentaire studie*. Leuven, Afdeling Politologie, 1988, 171 blz.

Vergelijkende politiek – Politique comparative – Comparative politics

A. CHITI-BATELLI, *Communication internationale et avenir des langues et des parlers en Europe*. Nice, Presses d'Europe, 1987, 197 p.

L. HOOGHE, *Separatisme. Conflict tussen twee projecten voor natievorming*. Leuven, Afdeling Politologie, 1989, 451 blz. + XXXVI.

Ph. LAUVAUX, *Parlementarisme rationalisé et stabilité du pouvoir exécutif. Quelques aspects de la réforme de l'état confrontés aux expériences étrangères*. Bruxelles, Bruylant, 1988, 304 p.

Fr. MASSART (ed.), *L'Europe de la santé. Hasard et fou nécessité?* Louvain-La-Neuve, Academia, 1988, 238 p.

C. MELLORS, B. PIJNENBURG (ed.), *Political parties and coalitions in European local government*. London, Routledge, Chapman, Hall, 1989, 311 p.

M. TELO, *Le New Deal Europeen. La pensée et la politique sociales-démocrates face à la crise des années trente*. Bruxelles, Université de Bruxelles, 1988, 216 p.

Andere staten – Autres états – Other states

Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, *Jaarboek 1987*. Groningen, Rijksuniversiteit, 1988.

J.A.O. ESKES, *Repressie van politieke bewegingen in Nederland. Een juridisch-historische studie over het Nederlandse publiekrechtelijke verenigingsrecht gedurende het tijdvak 1798-1988*. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink, 1988, 643 blz.

J. KALVODA, *The genesis of Czechoslovakia*. New York, 1986, 673 blz.

X., *Le Procès de Nuremberg. Conséquences et actualisation.* (Actes du colloque international Université Libre de Bruxelles). Bruxelles, Bruylant, 1988, 181 p.

Internationale politiek – Politique internationale – International politics

P. VAN DE MEERSSCHE, *Internationale politiek 1815-1945.* Leuven, Acco, 1987, 512 blz. (2 delen).

Politieke leerstelsels en theorie – Doctrines politiques et théorie – Political doctrines and theory.

A.F.A. KORSTEN, A.J. TOONEN (red.), *Bestuurskunde. Hoofdfiguren en kern-thema's.* Leiden, Stenfert Kroese, 1988, 478 blz. + 72 blz. (2 delen).

F. RIGAUX (ed.), *Le concept de peuple.* Bruxelles, E. Story-Scientia, 1988, 102 p.

J. VIS, *Politiek en democratie.* Groningen, Wolters-Noordhoff, 1988, 269 blz. + 102 blz. + 124 blz. (3 delen: Een inleiding; Lees- en werkboek; Docentenhand-leiding).

Instrumenten voor onderzoek – Instruments de recherche – Instruments for research.

J. BILLIET, e.a., *Response-effecten bij survey-vragen in het Nederlands taalgebied.* Leuven, Sociologisch Onderzoeksinstituut, 1988, 261 blz.

Res Publica wordt gesubsidieerd door :

- *Het Ministerie van Onderwijs.*
- *De Algemene Spaar- en Lijfrentekas.*
- *De Bestendige Deputatie van de Provincie Brabant ;*

en verschijnt ook met de steun van :

- *C & A België.*
- *De Nationale Bank van België.*
- *De Nationale Maatschappij voor Krediet aan de Nijverheid.*

Met oprechte dank !

Het Politologisch Instituut.

RES PUBLICA

Tijdschrift voor Politologie – Revue de Science Politique

Uitgegeven door het Politologisch Instituut v.z.w.

Publié par le Politologisch Instituut a.s.b.l.

Hoofdredacteur – Rédacteur en chef: Wilfried DEWACHTER

Redactiesecretaris – Secrétaire de rédaction: Mieke VERMINCK

Redactieadres – Adresse de la rédaction

E. Van Evenstraat 2B, B-3000 Leuven

De bijdragen moeten persklaar aangeboden worden, getypt met dubbel interlinie. Zij moeten vergezeld zijn van een Engelstalige samenvatting van maximum 150 woorden. De niet opgenomen manuscripten worden niet teruggezonden.

De Nederlandse teksten dienen in de voorkeurspelling gesteld.

Het Politologisch Instituut neemt geen verantwoordelijkheid op zich voor de uitgebrachte meningen; deze verbinden alleen de auteurs.

Niets uit dit tijdschrift, behalve de abstracts, mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Les articles qui nous sont envoyés devront être dactylographiés en double interligne et accompagnés d'un court résumé (max. 150 mots) en anglais. Les manuscrits non insérés ne sont pas rendus.

Le «Politologisch Instituut» n'assume pas la responsabilité des opinions émises; celles-ci n'engagent que les auteurs.

Tous droits de traduction, d'adaptation et de reproduction (sauf les résumés), y compris les microfilms et les photocopies, sont réservés pour tous pays.

Abonnements- en verkoopvoorwaarden van het tijdschrift

Conditions d'abonnement et de vente de la revue

1. Jaarabonnement – Abonnement annuel	B.F. - F.B.
persoon - personne	850
Instelling - Institution	1.800
Uitsluitend voor België: student (mits vermelding van de universiteit, de studierichting, het studiejaar en het inschrijvingsnummer aan de universiteit) - Uniquement pour la Belgique: étudiant (en mentionnant l'université, l'orientation et l'année des études, le numéro d'immatriculation)	500
2. Verkoop per nummer (nog uitsluitend vanaf 1980) - Vente au numéro (à partir de 1980 seulement)	
persoon - personne	300
Instelling - Institution	600
Verkoop dubbel nummer (nog uitsluitend vanaf 1980) - Vente numéro double (à partir de 1980 seulement)	
persoon - personne	600
Instelling - Institution	1.200
3. Verzameling van 1963 tot 1976 (zo lang de voorraad strekt)	
Collection de 1963 à 1976 (jusqu'à épuisement du stock)	
België - Belgique	5.000
Andere landen - Autres pays	6.000

ZETEL VAN HET INSTITUUT – SIEGE DE L'INSTITUT

Politologisch Instituut v.z.w.: Egmontstraat 11, B-1050 Brussel
Politologisch Instituut a.s.b.l.: rue d'Egmont 11, B-1050 Bruxelles

Rekening - Compte: 091-0034240-26

Het tijdschrift RES PUBLICA wordt uitgegeven
met de steun van het Ministerie van Onderwijs

Wettelijk depot - Dépôt légal : D/RP 1989/1

ISSN 0486-4700

Gedrukt in België - Imprimé en Belgique

RES PUBLICA

Belgian Journal of Political Science

Editor: Wilfried DEWACHTER

Assistant editor: Mieke VERMINCK

Address: Van Evenstraat 2B, B-3000 Leuven

Manuscripts to be considered for publication should conform to the following requirements: two type-written copies (double-spaced) must be submitted, ready for press: they must include a summary in English, not longer than 150 words. Manuscripts that are not accepted are not returned.

The «Politologisch Instituut» bears no responsibility for opinions expressed by authors; the latter are solely responsible for the opinions they forward.

No part of this publication, except the abstracts, may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Annual subscription and sales conditions

1. Annual subscription	
Individuals	850 BF
Institutions	1.800 BF
2. Single issue (only from 1980 on)	
Individuals	300 BF
Institutions	600 BF
Double issue (only from 1980 on)	
Individuals	600 BF
Institutions	1.200 BF
3. Collection 1963-1976 (as long as the issues in stock last)	
Belgium	5.000 BF
Other countries	6.000 BF

Claims for undelivered copies must be made no later than three months following month of publication. The publisher will supply missing copies when losses have been sustained in transit and where the reserve stock will permit.

PUBLISHER

POLITOLOGISCH INSTITUUT v.z.w. : Egmontstraat 11, B-1050 Brussels

Subscriptions can be paid by bank account: 091-0034240-28.
and 300.82.940 for the Netherlands

The Journal RES PUBLICA is sponsored by the Belgian Ministry of Education

The articles of Res Publica are abstracted in the following journals

- ABC POL SCI.
Advanced Bibliography of Contents: Political Science and Government.
- International Bibliography of Political Science
Bibliographie internationale de science politique.
- International Bibliography of the Social Sciences
Bibliographie internationale des sciences sociales.
- International Bibliography of Economics
Bibliographie internationale de science économique.
- Social Sciences Citation Index. An International Multidisciplinary Index to the Literature of the Social, Behavioral and Related Sciences.
- Sociological Abstracts.
- Bulletin analytique de documentation politique, économique et sociale contemporaine.
- United Nations. Monthly Bibliography. Selected articles.
Nations Unies. Bibliographie mensuelle. Articles sélectionnés.
- Bulletin de Renseignements documentaires. Communautés Européennes.
Documentation bulletin. European Communities.

Printed in Belgium